AAN DE KIEZERS.

Nº. XI-XX.

(DE NADERENDE VELDTOGT.)

DOOR

Mr GROEN VAN PRINSTERER.

'S GRAVENHAGE,
DE GEBROEDERS VAN CLEEF.
1866.

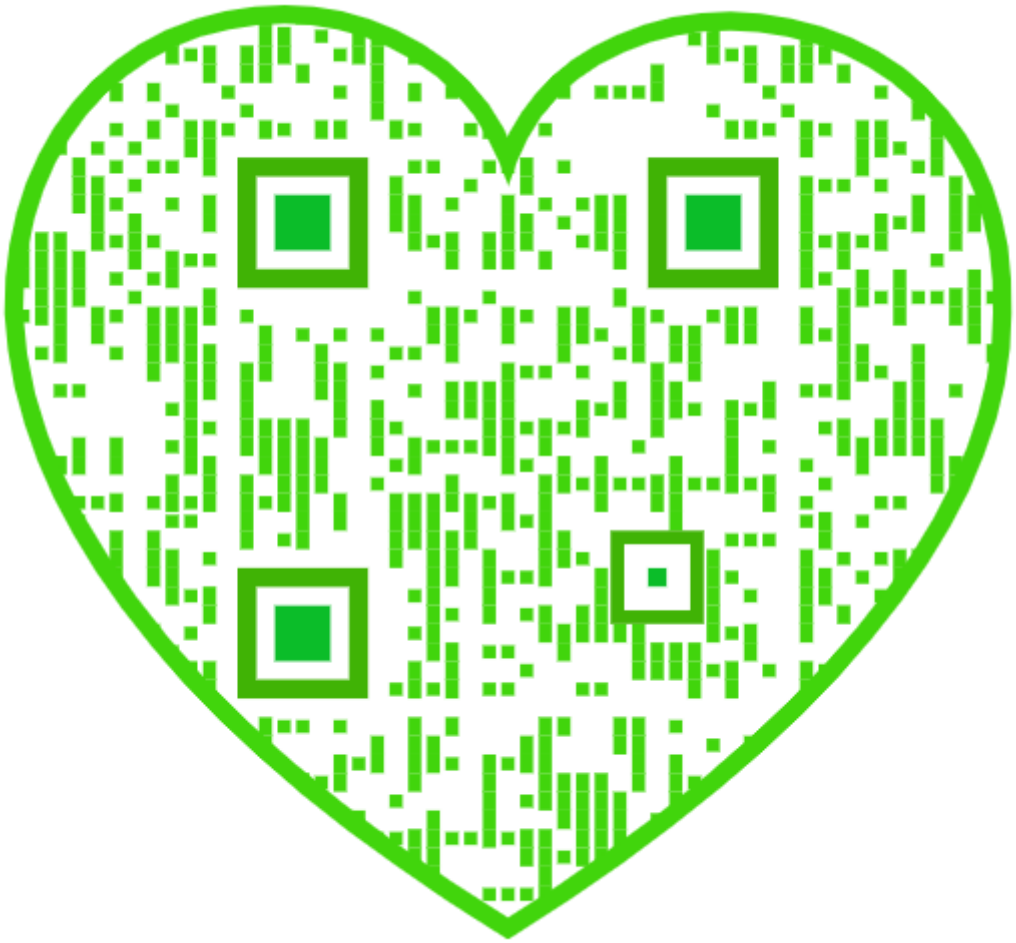

AAN DE KIEZERS.

N°. XI—XX.

(DE NADERENDE VELDTOGT.)

DOOR

Mr. GROEN VAN PRINSTERER.

'S GRAVENHAGE,
DE GEBROEDERS VAN CLEEF.
1866.

INHOUD.

XI. Adres van antwoord.

XII. De kabinetsvraag. I. Het Thorbeckianisme.

XIII. — — II. Of er eene conservatieve partij is?

XIV. — — — III. *Zou* ECHT-LIBERAAL *welligt* RADICAAL *zijn?*

XV. De Tweede kamer en het Volk *achter* en *onder* de kiezers.

XVI. Lager Onderwijs. Dankbaar, maar onvoldaan. I.

XVII. — — — ——— II. III.

XVIII. Of ik in de kamer niet had moeten blijven om art. 194 der Grondwet?

XIX. Een aanstaande veldtogt.

XX. Schoolwet-agitatie en religiestrijd.

AAN DE KIEZERS.

XII.

De Kabinetsvraag.

I. HET THORBECKIANISME.

„Het hart des menschen overdenkt zijnen weg, maar de Heer stiert zijnen gang.„

Hiervan heb ik wederom ervaring gehad.

Ik nam deel aan het eerste gewigtige parlementair bedrijf, het *Adres van antwoord*. Ik stelde mij voor, niet slechts deel te nemen aan de discussie over de *Begrootingswetten*, maar ook, in den loop dezer zitting, een voorstel te doen *ter wijziging van Art.* 194 *der Grondwet*. En ziet, ik werd verwezen naar ziekenkamer en studeervertrek, en neem thans ernstig in overweging het nederleggen van mijn mandaat.

Intusschen mag ik niet (als had ik, in onverantwoordelijke vadzigheid, het Bijblad niet ingezien) onopgemerkt laten wat in de Tweede Kamer, over de *Kabinetsvraag* en over het *Lager onderwijs* gezegd is. Al verlaat ik waarschijnlijk het parlementair strijdperk, het zal mij ook dan, hoop ik, door niemand euvel worden geduid, indien ik over volksbelangen die mij bij uitnemendheid ter harte gaan, wanneer de gelegenheid zich voordoet, mijne gedachten aan beter oordeel onderwerp.

Het vijfdaagsche debat over *de kabinetsvraag* heeft men aan den heer van Zuijlen van Nijevelt te danken gehad. Aan de uitstekende begaafdheid waarmeê hij de meest onwilligen uit de tent jaagt [1] en tot ernstige behandeling van vraagstukken die men liefst niet aanroeren zou, dwingt.

De kabinetsvraag, zoo al niet regtstreeks ter sprake, althans ter overweging in het gemoed te brengen, was, naar mij voorkomt, de strekking van den fellen aanval. Van den aanval, zeg ik; want dat hij aanvaller was, en met voorbedachten rade, is onbetwistbaar. Te dikwerf heeft de heer van Zuijlen gewaarschuwd tegen discussien zonder uitkomst, om te vermoeden dat hij, met eene rede die de kamer in rep en roer bragt, geen anderen wensch dan het uitlokken van staatsregtelijke bespiegelingen gehad heeft. De praktische bedoeling valt in het oog. Het geldt hier de *kabinetsvraag*, uit het meest algemeene gezigtspunt; het geldt de vorming of aanvankelijke voorbereiding van een nieuw Ministerie; het geldt de opkomst van een bewind, zoo het althans heet, der conservatieve rigting, waarbij men rekent op de hulp van liberalen die over Thorbecke niet voldaan zijn, en misschien ook wel op de dankbare sympathie der antirevolutionairen, in en buiten de Kamer, aan wie men bescherming der tot dus ver (ook en vooral door de conservatieven) miskende gewetensvrijheid voorhoudt.

De heer van Zuijlen stelt op den voorgrond: „Hoe men het tracht te bedekken, hoe men het tracht te ontkennen, dit Ministerie beantwoordt niet aan de ver-

[1] Zie XI, p. 13. Volgens de Commissie voor het Adres, zou de discussie over de begrooting slechts een dialoog zijn van de oppositie met de Regering. De ministeriële leden zouden toezien.

wachtingen die ook zijne vrienden er van hebben gekoesterd." — In deze algemeene teleurstelling deel ik. Ofschoon *in beginsel* tegen Thorbecke gekant, had ik van dit kabinet beter gedachte. Ik behoef niet te herhalen wat ik meermalen hierover gezegd heb. [1]

Ik laat de vitaliteit of afgeleefdheid van dit Ministerie ter zij. Evenmin zoek ik naar het personeel van het eventueel-aanstaande Kabinet. Aan gissingen waag ik mij niet. Ik blijf op historischen bodem. Ter vorming van een kabinet, met eenigen waarborg van bestendigheid, wordt eene naauwkeurige waardering van de bestaande rigtingen verwacht. Hierin vooral dunkt me dat de heer van Zuijlen zich vergist.

Tegen de *partij-teekening*, in verband met *retrospectieve* beschouwing, heb ik bezwaar.

Ik schrijf geen kritiek, maar *antikritiek*.

Immers is, in de hoofdtrekken, het oordeel van den heer van Zuijlen regtstreeks tegen de meening die ik menigwerf geopenbaard heb, gerigt.

In drieërlei opzigt.

Vooreerst ijvert hij inzonderheid tegen het thorbeckianisme, en ziet in Thorbecke bij uitnemendheid "den kwaden man." Ik gaf doorgaans, en ook in 1861, aan Thorbecke boven zijne geestverwanten de voorkeur.

Ten andere, dweept hij met de *conservatieve partij*. Ik ontken dat zij een eigen levensbeginsel heeft.

Ten derde, conservatief geworden, blijft hij liberaal; ja, de voortreffelijkheid der conservatieve rigting bestaat, volgens hem, hierin dat ze *echt*-liberaal is. Voor mij is het

---

[1] II, pag. 14.

echte liberalisme, ook en juist om zijn *echtheid*, het dwaalbegrip, waardoor, evenzeer na als vóór 1848, de weg van ontwikkeling en vooruitgang versperd wordt.

Thorbeckianisme.

Thorbecke is „de kwade man." Geweldig was de uitval tegen het *thorbeckianisme;* tegen de slaafsche ingenomenheid met den van het liberale pad jammerlijk afgeweken staatsman, tegen veler dweepzieke vasthoudendheid aan één persoon ten wiens gerieve men het liberalisme miskent en bederft.

Hier, en telkens, moet ik, aan het bestek van een vlugschrift gedachtig, verwijzen naar hetgeen dikwerf door mij gezegd is. Ik bepaal mij daarom bij het weêrspreken van drie onderstellingen, deels overdreven, deels ten eenemale onjuist.

1. Ten eenemale onjuist acht ik de beschrijving van de wijs waarop het tweede ministerie Thorbecke tot stand kwam.

Zie hier de retrospectieve voorstelling waarmeê de heer van Zuijlen zijn *attaque* begon, en waartegen ik, in naam der geschiedenis, opkom. „Behoef ik de omstandigheden te herinneren, onder welke dit Ministerie aan het bewind is geraakt? Na eene langdurige, eene negenjarige oppositie, was de partij, waarvan de Minister van Binnenlandsche Zaken het hoofd is en aan wien zij haar naam ontleent, eerder verzwakt dan versterkt. Die partij bezat noch in deze, noch in de andere Kamer de meerderheid, en haar invloed was langzamerhand, onder den indruk van hare magteloosheid, wel eenigermate gedaald. Niet door bepaalde zegepraal, niet door de kracht der overreding, maar door

een toeval, door een loop van omstandigheden, die de meest verrassende, de meest onverwachte uitkomst niet uitsloot, zag men dit Ministerie te voorschijn treden. "

Was de ontknooping in 1862 zoo onverwacht, zoo ongedacht? Ik mag het niet ontveinzen, het verwondert mij, als ik mijn eigen herinneringen naga, dat de heer van Zuijlen over deze uitkomst, als *de meest onverwachte*, verwonderd was. Ik vind geen reden om iets terug te nemen van hetgeen ik, terstond bij mijn terugkeer in de kamer, hierover in het midden gebragt heb. Minder dan ooit, kon hier van toeval en verrassing spraak zijn. Deze kabinetsverandering was de herneming der teugels van het bewind, door hem die sedert 20 jaren het uitstekend hoofd der vrijzinnigen geweest was. Een tweede kabinet Thorbecke was onvermijdelijk geworden, juist omdat men zich zoo lang verbeeld had dat het vermijdelijk was, en omdat men, dien ten gevolge, met ter zijdestelling van alle regelen van het constitutioneel gouvernement, zich verzet had tegen den éénen persoon wiens rigting, nadat hij zelf uit den ministeriëlen zetel verjaagd was, desniettemin, van 1853 tot 1862, eerst door zijne wederpartijders, en daarna door zijne geestverwanten, gevolgd werd.[1]

Mij dunkt, bij nader inzien, zal de heer van Zuijlen van Nijevelt het zelf erkennen. Immers, de onbetwistbaarheid mijner opmerking wordt gestaafd, door zijn eigen beschrijving van het ministerie van 1861, waarvan hij het talentvolle hoofd was. Volgens hem kwam dit bewind, in zijn tweeslachtig programma voor kolonie en moederland, met de traditien van het ministerie van 1849 tot 1853,

[1] *Parlementair fragment*, p. 21, vgg.

dat is, met de antecedenten en lessen van Thorbecke, overeen. Het verkondigde in groote trekken eene staatkunde van gematigden vooruitgang, het wilde de taak weder opvatten waarin het ministerie van 1849 door eene extra-parlementaire beweging gestuit was. Het karakteristieke van dit bewind lag dus hierin dat ook nu, zonder den persoon, doch thans meer openlijk en volkomen, de politiek van den persoon gevolgd werd. Een ministerie Thorbecke *zonder* Thorbecke! dit scheen een lumineus denkbeeld, maar het was een kapitale fout. Met cordaatheid heeft de heer van Zuijlen het nu erkend. „Ik erken openlijk den grooten misslag, begaan door hen die toen eene taak op zich namen, welke in de omstandigheden, waarin men verkeerde, alleen met goed gevolg door het hoofd van de toenmalige oppositie kon worden vervuld." Maar dan spreke men niet, na de mislukking van een ministerie *zonder*, van de opkomst van een ministerie *onder* Thorbecke, als van een verrassing, van een toeval. Dan moet veeleer, met dezelfde opregtheid, al is het met eenigen weêrzin, de opmerking worden beaêmd. „De homogeneïteit van den uitnemenden leerling deed nog meer de constitutionele ongerijmdheid uitkomen van het voortgezet *ostracisme* tegen den meester."

De herinnering aan de omstandigheden der geboorte van het tegenwoordig bewind is, dunkt me, nog versch. Het ministerie van 1861 viel weldra, even als het kabinet van 1860, in twee termijnen. En hoedanig was, toen het te niet ging, de toestand, ik zeg niet van 1861 op zich zelf, maar van 1861, in verband met hetgeen sedert 1853 plaats had? Wat was het kort begrip der achtjarige antithorbeckiaansche proefneming? De oppositie was *regeringspartij*, tot de regering zelve *regeringloos* werd.

Men was ten einde raad. De vrijzinnigheid kwam in discrediet. Ook dit zal den heer van Zuijlen in het oog vallen, zoodra hij zijn eigen ministerieel program van April 1861 herleest. Aldaar vermaant hij tot eensgezindheid, omdat anders de Natie het gevolg van verdeeldheid der liberalen zou toeschrijven aan de zwakheid van het liberaal beginsel. Welnu, die vertwijfeling aan de deugdelijkheid der theorie was sterker nog, toen, reeds een half-jaar daarna, de heer van Zuijlen aan het in zich zelf verdeelde kabinet ontviel. [1] Niet, zoo als hij meent, het *thorbeckianisme*, maar het *liberalisme* was verzwakt. Het lokaas van plaatselijk eigenbelang had, in de spoorwegquaestie, ter doordrijving van een door de kamer zelve scherpelijk afgekeurd systeem, verscheidene liberalen van Thorbecke vervreemd; maar ook aldus was, bij het verlies van numerieke kracht, het *prestige* van den ter zijdegestelden eminenten staatsman, de *autoriteit* van het *individu*, aan wien menigeen zoo gaarne een onherroepelijk *emeritaat* zou hebben verleend, versterkt. Nu het liberalisme, onder elken aanvoerder, zelfs onder den heer van Zuijlen, bezweek, nu zag men, kon het anders? naar den opperbevelhebber uit. Nu de vrijzinnigheid op verwarring uitliep, had men behoefte aan een vaste hand, aan herleving van het gezag,

---

[1] Zie hier enkele trekken van de toen, door de Kamer zelve, geleverde schets: „„Het *prestige* van 's lands regering gaat te gronde; het gezag is gesloopt; de *action gouvernementale* wordt in de Tweede Kamer overgebragt; er is parlementaire anarchie; de Regering plooit zich naar de meerderheid; het toeval regeert; de logica is door de arithmetica vervangen; men telt niet meer tot 100, maar slechts tot 72; er is verwarring; er is *malaise;* er is politieke demoralisatie."" Genoeg reeds. Ik grijp slechts zoo wat in het *Bijblad* rond." *Parlem. Fragm.* pag. 26.

aan het liberalisme, doch, naar de behoefte van het oogenblik, in autocratischen vorm.

Zelfs degenen die zich vleiden (eilieve, dit gaat zoo ligt niet!) Thorbecke te zullen verslijten, stelden hem de deuren van het gezag wijd open, omdat zij zeer wel gevoelden dat een man als hij, nu niet langer voor de poort kon blijven staan.

2. De tweede onderstelling is dat Thorbecke, die zoo langen tijd op den goeden weg voorging, ach, welk een jammer! thans op een bijpad, op een van het liberalisme afwijkend dwaalspoor geraakt is.

Dit schijnt mij twijfelachtig.

Is de afdwaling geconstateerd? Ja, zegt men; want in de koloniale politiek althans, heeft Thorbecke zijne antecedenten verzaakt? Al zou ik dit gaaf aannemen, dan vraag ik, wie blijft dan liberaal? is het niet dan juist Thorbecke die, liberaal *quand-même*, in Oost en West, voor den eisch der vrijzinnige theorie zwicht, terwijl van Zuijlen, in zijne meer behoedzame wijsheid, inconsequent, het dwangjuk der liberale beginselen, om Java en het batig slot te behouden, afwerpt? — Doch buitendien, voegt men er bij, ook in het moederland, is Thorbecke niet meer die hij geweest is. Waaruit blijkt dit? omdat hij, is het antwoord, in centralisatie en willekeur te ver gaat. Doch mijne wedervraag is: zou hij daarom zijn ontaard? Voorzeker dit kabinet is autocratisch; ik heb het zelf meermalen een soort van dictatuur genoemd. Maar is het daarom aan het liberalisme ontrouw? Is autocratie niet veeleer eene der eigenaardige, der onvermijdelijke gedaantewisselingen waaraan de geschiedenis der vrijzinnigheidsleer ons sedert 1789 gewend heeft?

Is dit niet het aangewezen geneesmiddel waarvan, zoo dikwerf men door de theorie in verlegenheid raakt, de liberale geneesheer zich bedient?

Ik kan dit niet verder uiteenzetten; genoeg reeds om te doen uitkomen waarom ik niet inzie dat Thorbecke tegen het liberalisme eenig vergrijp begaan heeft, althans niet van zoo onvergeeflijken aard dat hij, door liberalen van den echten stempel, van zijn *leadership* moet worden afgezet.

3. De derde onderstelling is de slaafsche ondergeschiktheid der Thorbeckianen aan den verdoolden leidsman.

Hierin vooral ligt eenige onbillijkheid en veel overdrijving.

Veel overdrijving. Van *terrorisme*, van *fanatisme*, was er spraak, van satellieten en wat dies meer zij. Ik beweer niet dat deze uitdrukkingen ten eenenmale onjuist, dat zij niet op enkele leden der Kamer eenigermate toepasselijk zijn; maar ik mag ook niet ontveinzen dat de zedemeester, in de algemeenheid en heftigheid van den uitval, te ver ging. Ik ben overtuigd dat niet ligt een ander, zonder stoornis, zou gezegd hebben wat door hem gezegd is. Ziedaar wat een welsprekendheid als de zijne vermag! Er ligt ook in de uiterlijke gaaf, er ligt in de stem en voordragt, een liefelijke zachtheid, die zelfs de wederpartijders, terwijl ze getuchtigd worden, bekoort. Om bij de gelijkenis te blijven, die de minister van koloniën zich heeft veroorloofd; indien de meerderheid der Kamer thorbeckiaansch is, indien de meerderheid geldt voor het geheel, dan is deze wegslepende redenaar het bedorven kind der Kamer, nog op het oogenblik zelf dat hij zijne moeder verguist.[1]

[1] De Minister zeide, op de hem eigen, welligt niet volkomen

Thorbeckianisme dat zelfstandigheid prijs geeft! — Mij dunkt niet dat het euvel, door den heer van Zuijlen bedoeld, van 1862 dagteekeent. Ook onder het kabinet waarvan hij met Thorbecke lid was, hebben zich soortgelijke ziekte-verschijnselen geopenbaard. De heer van der Linden heeft er te regt aan herinnerd dat ook toen aan de thorbeckianen het verwijt gerigt werd van te zijn „slaafsche volgelingen, stemmachines, menschen zonder de minste zelfstandigheid."

Exclusivisme, *terrorisme*, in de Kamer en in de periodieke drukpers! — O ja, dit is er; ik heb het zelf ondervonden; maar het heeft mij weinig gedeerd, en ik durf niet verzekeren (zelfs niet als de heer van Zuijlen het woord voert) dat de conservatieve rigting, in haar kritiek, door verdraagzaamheid uitmunt.

De thorbeckianen, zegt men, zijn gedwee, brengen hun beginsel en hun overtuiging aan den afvalligen hoofdman ten offer. In dit verwijt is niet alleen overdrijving, maar ook onjuistheid.

Is Thorbecke van het liberalisme afvallig? deze hypothese, waarop de aanklagt rust, is niet voor iedereen tot klaarheid gebragt. Doch, zoo Thorbecke renegaat is, zijn, daarom reeds, de thorbeckianen medepligtig? wie zou het wagen als zeker te stellen dat zijne getrouwen deze trouwloosheid inzien, dat zij, tegen beter weten aan, getrouw zijn?

Nog iets verdient, in het voorbijgaan, opmerking.

---

parlementairen trant: „Kwistig begaafd door de natuur, men zou kunnen zeggen, gij zijt haar bedorven kind, gelijk gij eenmaal waart het bedorven kind dezer Kamer en het bedorven kind der nederlandsche burgerij."

Indien er weerspraak is met antecedenten, indien er afval is van de politiek die Thorbecke en van Zuijlen gezamenlijk hebben gevolgd, ook dan nog is dit niet, althans niet in ieder opzigt, het bewijs dat de thorbeckiaan gedwee is. Het tegendeel kan waar zijn. De heer van Zuijlen geeft hiervan, door zijn subjectieve opvatting, een in het oogvallend voorbeeld. Immers beklaagt hij zich vooral over de koloniale politiek. Volgens hem, was op dat terrein, het Kabinet van 1849—1853 uitermate conservatief. Maar, zoo ja, en indien Thorbecke nu, afwijkend van zijn individuele gedragslijn, met de toenmalige liberaal-koloniale oppositie homogeen is, dan zou blijken dat, hierin althans, geen *jurare in verba magistri* plaats had. Eer zou het vermoeden opgaan dat de meester, om der omstandigheden wil, aan den drang der leerlingen gehoor gaf; dat, niet Thorbecke de thorbeckianen, maar de radicale thorbeckiaan den conservatieven Thorbecke verleid heeft.

Doch, dit daargelaten, de overtuiging dat Thorbecke het liberalisme verzaakt, moet bij den heer van Zuijlen al zeer sterk zijn. Anders ware de poging om de thorbeckianen van Thorbecke afvallig te maken, ook met het oog op de eischen van een constitutioneel Gouvernement, afkeurenswaard. Men behoort zeer behoedzaam te zijn in het uitlokken tot afval, tot het slaken der betrekking van leden en hoofd eener partij. *Res mali exempli.* Ik heb er geen eigen belang bij. Men heeft ook mij dikwerf partij-hoofd genoemd. Desniettemin kan ik, onbeschroomd, ook hierover, mijn gevoelen uiten. Dikwerf genoeg heb ik zelf herinnerd, wat buitendien overbekend is, dat de christelijk-nationale rigting niet in den gebruikelijken zin partij is,[1] en nog

[1] Zie III, pag. 13.

onlangs heeft de heer van Heukelom het zonderlinge mijner positie op parlementair terrein, met onbarmhartigheid, aldus kenbaar gemaakt: „De spreker uit Arnhem is de leider van eene partij die *uit niet veel meer dan den geachten spreker zelven* bestaat." Vrijmoedig dus, waar men de kweekelingen van Thorbecke te zeer, dunkt mij, tegen hem opzet, herinner ik aan het constitutioneel vereischte: ook in den parlementairen strijd is een soort van krijgstucht onmisbaar. De uitkomst is zelden gelukkig, wanneer elk zijn eigen gang gaat. De toestand van den *leader* wordt (en des te meer, naar mate der talrijkheid van het leger) bezwaarlijk en ongerijmd, wanneer niemand verkiest te worden geleid. Doch hoever mag en moet de aaneensluiting gaan? Daar ligt de knoop waarvan de losmaking niet ligt valt. De heer Blussé, die wel eens meer, als hij zich animeert, achter de schermen laat zien, gaf, omtrent de aaneensluiting, omtrent de vastgeslotenheid van de thorbeckianen, in vroeger dagen, een veelbeduidenden wenk. Hij beriep zich, voor de bijzonderheden of statuten der vereeniging, op den heer van Zuijlen. „Ik ben, zeide hij, eigenlijk nooit zoo ingewijd geweest in de geheimen der liberale partij, maar de geachte afgevaardigde uit de residentie was dat vóór 1853 althans wel." Voorts zeide hij: „Het is overbekend dat er vóór 1853 geregelde vereenigingen plaats hadden van de liberale partij, die toen oneindig sterker was dan thans en beter aaneen gesloten;" doch onmiddellijk (als of hij een waarschuwing ontving) voegde hij er bij: „Omtrent dat feit wil ik liefst mij verder niet uitlaten, want het is een glibberig terrein." Glibberig inderdaad; want die geregelde bijeenkomsten kunnen zoo ligt leiden tot een afspraak, waarvan ik (tot groote ergernis der vrijzinnige dagbladen) de mogelijk-

heid aanwees, [1] tot een vastheid van overtuiging waardoor de discussie in een comediespel ontaardt. Doch, aan den anderen kant, het is de ontbinding eener partij, wanneer zij aan haar erkenden leidsman, ten ware zijn afval zonneklaar zij, niet eene ruime mate van crediet geeft. Van *obéissance passive*, van een stemmen tegen eigen overtuiging, mag geen spraak zijn; maar ik acht den wenk van Thorbecke, in het derde der vergelijking, niet onjuist: een jong officier moet, in de hem allezins geoorloofde kritiek, niet te spoedig van oordeel zijn dat de veldheer ongelijk heeft. De heer van Nierop, die tot de belangrijkheid der algemeene beschouwingen, door helderheid en puntigheid en gevatheid, zooveel bijbragt, zegt: „Ik kan niet anderen voor mij laten denken." Maar die karakteristieke onbekwaamheid is verre van algemeen. Velen, zeer velen kunnen dit wel. Ik verstout mij het vermoeden te opperen dat eene talrijke wetgevende vergadering, alleen hierdoor, het gevaar van een poolschen landdag te worden kan ontgaan. Men is gebonden aan eigen overtuiging, maar een eigen overtuiging, in deze beteekenis van het woord, wie heeft ze? wie kan ze hebben, omtrent de velerlei onderwerpen die ter tafel worden gebragt? wie is er die, bij deze of gene stemming, onder een ernstig bewustzijn van verantwoordelijkheid, zijn eigen overtuiging niet, kant en klaar, bij een ander, bij een kantoor dat hij voor goed houdt, gehaald heeft? Het oordeel van een deskundige, van een specialiteit, van iemand die er oneindig meer dan de meesten van weet, heeft grooten invloed. Al redeneert men er tegen, al ligt daarin ook een zeer wezenlijk gevaar, het is minstens een noodzakelijk kwaad. Welnu! het hoofd eener partij heeft de taak der leiding, omdat hij

[1] VIII, pag. 11.

gerekend wordt bij uitnemendheid te zijn de deskundige, de specialiteit, in al wat den algemeenen gang der politiek aangaat. Zelfdenker in alles te zijn, dit gaat niet, al zou het voorgeschreven worden bij de wet. Veler overtuiging brengt meê dat het beter is een ander, een denker van beroep, voor hen te laten denken en in de uitkomst zijner overdenking te berusten, zich daarbij (gelijk het in een schilderachtig wijzen op de liefelijkheid der rust heet) *neder te leggen*, dan, door vasthouding aan een onrijpe gedachte, uit een zeer vlugtig onderzoek geboren, zich te stellen tegenover den meester, die gedacht, nagedacht, doorgedacht heeft. Dit klemt te meer bij een begaafden meester. Het persoonlijk ascendant van Thorbecke is dus niet onverklaarbaar en het zwichten daarvoor, in de liberalen, niet onvoorwaardelijk afkeurenswaard. De heer van Zuijlen hield dit, naar mij voorkomt, niet genoeg in het oog. Waarschijnlijk heeft deze verongelijking Thorbecke (toen hij antwoord gaf aan zijn voormaligen medestander) doen vervallen in een zelfverheffing, die al te ver gaat. Ik althans, hoe gaarne ik zijne verdiensten waardeer, heb mij uitermate verwonderd over de zinsnede, waar hij, let wel! in verband met de vraag „wat heeft dit Ministerie, wat heeft inzonderheid de Minister van Binnenlandsche Zaken gedaan?" aan den heer van Zuijlen verwijt „geen kennis te hebben genomen van de groote beweging op materieel en intellectueel gebied, eene beweging zoo groot als onze geschiedenis geen tweede époque kent." Thorbecke heeft ons aan dergelijke overschatting van eigen verdiensten niet gewend. Deze feil, voor de eerste maal welligt, althans in die mate, door hem begaan, is de reactie van verklaarbare eigenliefde, of laat mij beter zeggen, van betamelijke zelfkennis tegen onbillijke geringschatting. Iemand die onder

onze liberale staatslieden zoo bijkans bovenaan staat als de heer van Zuijlen, mag niet vergeten dat, in de ontwikkeling van het liberalisme, niemand hier te lande aan Thorbecke zonder aanmatiging den voorrang bestrijdt. Ook in gevorderden leeftijd en op het parlementaire slagveld, behooren wij gedachtig te zijn aan het schoone woord van Guizot, dat ik, in de dubbele les, op Thorbecke toepasselijk keur: „Deux choses sont le plus salutaire enseignement que l'enfance puisse recevoir et léguer à toute la vie, l'estime des *études sérieuses* et le respect du *mérite personnel.*"

Verre van mij het af te keuren, wanneer men op het vormen van een ander ministerie, niet *onder*, niet enkel *zonder*, maar *tegen* Thorbecke, bedacht is. Integendeel. De roeping eener oppositie, die zich krachtig genoeg voelt en den triumf van haar beginsel heilrijk acht voor het land, is vermeestering van het bewind. Doch, bij dit lofwaardig streven, kan ze niet te behoedzaam zijn, in de waardering zoowel van eigen legermagt als van den aard en de sterkte en de zedelijke gehalte der wederpartij.

Beoordeeling van des vijands magt. — Daarom verdient het nader overweging of de oorsprong van dit kabinet *toevallig* geweest is? of Thorbecke, uit het spoor der vrijzinnigheid geraakt, den hoogen rang van *leidsman der liberale partij* verbeurd heeft? of er grond bestaat om tegen zijne volgelingen, wegens voortdurende aanhankelijkheid aan den vermaarden staatsman en geleerde, een algemeen verwijt te rigten van *baatzuchtige of dweepzieke gedweeheid?*

Waardering van eigen wapentuig. — Het antithorbeckianisme drijft naar de *conservatieve* rigting. In haar vindt, in haar zoekt althans, de heer van Zuijlen het steunpunt van staatkundig overleg. Is dit geen droombeeld, is het in

deze schakering der vrijzinnigheid dat de toekomst van het Vaderland ligt, dan moet ik vooral in de schuld vallen; dan past het mij te erkennen dat ik het vrijzinnig conservatisme, steeds en nog onlangs, grootelijks verongelijkt heb. Gaarne wil ik, naar aanleiding van het parlementair debat, nogmaals nagaan of waarlijk, in dat toevlugtsoord der uit het veld geslagen liberalen, een te lang verborgen levenskracht schuilt. Doch aan een zoo gewigtig probleem is het billijk een eigen vertoog te wijden; te meer omdat het hier de fijne distinctie geldt van *liberaal* en *conservatief*, waaraan de Tweede Kamer, dagen achtereen, zonder tot een uitkomst te geraken, zorg en moeite besteed heeft.

Één aanmerking laat ik, in het belang der politiek die ik voorsta, voorafgaan. Ik maak ze niet ongaarne, omdat ik, bij de aanvankelijke welwillendheid van den heer van Zuijlen, des te meer betreur dat hij, ook thans nog, de *antirevolutionaire* rigting voor *anticonstitutioneel* houdt.

De conservatieve rigting wordt „ bestookt door hen die, weinig ingenomen met onze instellingen, vooral de beginselen veroordeelen waarop zij gebouwd zijn. "

De heer van Zuijlen zal niet ontkennen dat hij, onder die bestokers, ook mij bedoeld heeft.

Deze aanduiding is onverdiend.

Ik ben vriend van volksvrijheid en constitutioneel overleg; maar tevens (omdat ik het wezen en de ontwikkeling, niet den schijn of de ontaarding wensch) vijand van de vrijzinnigheidsleer. Ik ben *zeer ingenomen* met onze *instellingen*; ik veroordeel *de beginselen waarmeê ze in verband worden gebragt.*

Mijne geheele politieke loopbaan levert, in woord en daad,

overvloedig bewijs dat ik de instellingen waardeer, die het liberalisme begeert en belooft.

Maar ik verlang dat ze met *christelijk-historische beginselen* worden bezield. Ik beweer dat de begeerte niets baat en dat de belofte teleur stelt, zoodra de *orde van zaken*, die ook door mij wordt aangeprezen, onder den invloed van den *revolutiegeest* raakt.

Niemand heeft dit onderscheid beter doen uitkomen dan Thorbecke zelf, toen hij, in 1831, de antirevolutionaire gedachte neêrschreef, die steeds, in de bestrijding van de ongeloofs- en ontbindingstheorie, mijn gedragslijn geweest is. „Van den *revolutie-geest* (onverzoenlijken vijand van burger- en volkenstaat) onderscheide men *de orde van zaken*, welke sedert en onder de revolutie heeft plaats gegrepen. Op den bodem, dien de omwenteling heeft verwoest, kiemt een nieuw zaad volgens een ander dan haar regel."

Misschien zal het niet ongepast zijn hierbij te voegen de regels waarin ik dezer dagen, in de omwerking van het *Handboek van de geschiedenis des Vaderlands*, mijne denkbeelden omtrent het *constitutioneel Gouvernement*, als *wezenlijken vooruitgang onzer eeuw*, weder zamengevat heb.

„Niet aan het gebrekkige der staatsvormen lag het, dat elke proefneming van het revolutionaire systeem mislukt is. Verre van dien. Afgescheiden van de valsche theorie, was de hoofdbedoeling van den staatsvorm, die zich te midden van de revolutionaire woeling ook hier te lande ontwikkeld heeft, gemeen overleg van overheid en volk, als waarborg van burgerlijke en politische vrijheid. Dit komt met de strekking onzer eigen geschiedenis overeen, en verdient niet slechts de voorkeur boven hetgeen vóór 1795 bestond, maar is ter voorziening in elken eisch van staatsregtelijken vooruitgang vatbaar. Desniettemin was er, hier

en elders, gestadigheid van teleurstelling. Van waar dit? omdat het ééne noodige, het cement ook der Staten, ontbrak; omdat men afkeerig was en bleef van den *christelijk-historischen* grondslag; omdat de geschiedenis bevestigt wat de Heilige Schrift zegt: „Die in den hemel woont, zal lagchen; de Heer zal ze bespotten, wanneer, nadat men zijne banden verscheurd heeft, door vorsten of volken ijdelheid bedacht wordt." De vooruitgang van het europesche staatsregt ligt in de wijziging van den oorspronkelijk-*patrimoniëlen* aard der europesche rijken; in het veldwinnen der overtuiging dat elke staat de zaak van het algemeen, *res publica*, een zamenleving voor *het gemeenebest*, behoort te zijn. In dit, niet privaat-regtelijk, maar *openbaar* en echt republikeinsch karakter van den staat (aan de verderfelijkheden eener algemeene volkssouvereiniteit niet soortgelijk, en met een zelfstandig en krachtig koningschap zeer wel vereenigbaar) ligt de voorwaarde, het levensbeginsel en de levenskracht eener, in den zin en geest der engelsche staatsregeling, nationaal-constitutionele monarchie. Teleurstelling is onvermijdelijk, zoolang men met de revolutie niet *breekt;* omdat, in onderwerping aan den Hoogsten Wetgever, de grondslag zoowel van elke vrijheid als van elk gezag ligt. Vrijzinnigheid is geen vrijheidszin; zij verwart het bouwen op een onveranderbaar fundament met halsstarrig vasthouden aan al wat *oud*, met onverstandig afweren van al wat *modern* is. De voorwaarde van vrijheid en vooruitgang ligt in hetgeen de liberaal als versleten theorie van slaafsche onderwerping beschouwt."

's Hage, 2 Januarij 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XIII.

De Kabinetsvraag.

II. Of er eene conservatieve partij is?

„Ook de heer van Zuijlen van Nijevelt," schreef ik in Junij ll., „behoort in de Tweede Kamer. Als medelid, is hij geen beoefenaar van de zwijgenstaktiek." [1]

De algemeene beschouwingen over de begrooting hebben, even als de discussie over het antwoord, getoond dat ik, naar waarheid, getuigenis gaf.

Over den aard en de verhouding der politieke partijen is, in de hoofdtrekken, zijn oordeel regtstreeks tegen de meening die ik menigwerf geopenbaard heb, gerigt.

Het geldt, nu of later, tusschen liberaal en conservatief, de *Kabinetsvraag.* — Het *thorbeckianisme*, zegt men, heeft uitgediend en moet andermaal zwichten voor de *conservatieve partij.*

Ik heb getracht te bewijzen dat het vonnis over het thorbeckianisme te fel is. Ditmaal moet ik aantoonen dat de geachte spreker uit de residentie van de conservatieven te gunstigen dunk heeft.

[1] III, pag. 9.

Hij dweept met *de conservatieve* partij. Ik ontken dat zij een eigen levensbeginsel heeft.

Dit was het tweede verschilpunt mijner antikritiek. [1]

Scherper contrast is naauwelijks denkbaar. Het bleef niet onopgemerkt. De heer van Nierop wees er aldus op: „ De heer van Zuijlen heeft zich voorgedaan als het hoofd der conservatieven, wel niet *ex mandato*, maar toch *ex negotiorum gestione*, en hij is geëindigd met eene peroratie die mij zeer heeft getroffen, dat de toekomst van het land in het conservatieve beginsel ligt. Het scheen mij tee dat hij op dat oogenblik bijna misbruik maakte van de afwezigheid van een onzer medeleden, *die juist in den laatsten tijd niets anders gedaan heeft dan het beginsel bestrijden dat in het conservatisme een regeringsbeginsel, distinct van het liberale, zou gelegen zijn.* „

Inderdaad. Ik heb het conservatisme voorgesteld als eene fractie van het liberalisme, inconsequent, en daarom, in zich zelf, onvermogend tegen de ontwikkeling der theorie die zij beaêmt. Sedert ik, met September 1862, in de kamer ben wedergekeerd, heb ik mij beijverd de illusie te bestrijden die thans, onder bescherming van een begaafden redenaar, opdaagt met vernieuwden luister. Niet enkel sedert 1862 evenwel. Mijne veete is minstens vijf en twintig jaren oud. Sedert 1829 heb ik mij tegen de Revolutie, in al haar verscheidenheden, verzet. — In 1840 heb ik, als lid der Dubbele Kamer, geconstateerd wat toen gebleken was en daarna wederom bleek: „ Het conservatief systema, het stelsel van hen die geen stelsel hebben, behoudt zoo-

---

[1] XII, pag. 3.

veel mogelijk, zoolang mogelijk, en eigenlijk behoudt het niets.“ [1]

Ik behoef niet te herhalen het velerlei kort begrip dat ik telkens van leer en bedrijf dezer zoogenaamde partij gaf. De conservatieven komen op het sleeptouw der Revolutie, nadat zij als baanbrekers hebben uitgediend. Zij geven ons, als *gematigd-liberalen*, aan het radicalisme, en, als *groote protestantsche partij*, aan het ongeloof prijs. Ook sedert 1853, toen zij door den christelijk-protestantschen zin der Natie aan het bewind waren geraakt, hebben zij der vrijzinnigheid, ook in doortastende maatregelen, de hand gereikt, en allen weerstand die van ons, antirevolutionairen, had kunnen uitgaan, belet en verlamd.

Aan de leden der Tweede Kamer althans is het overbekend dat ik meermalen deze en dergelijke bijdragen geleverd heb, ter karakterisering (zoo ik dit woord mag gebruiken) van eene partij die geen eigen karakter heeft. Verlangt men echter dat ik, nu zij het voorwerp eener algemeene belangstelling is, nogmaals resumeer en preciseer, in weinige regels, in vier opmerkingen, kan ik zamenvatten wat ik van het vrijzinnig conservatisme denk, en hoe ik tot de overtuiging ben geraakt dat, niet slechts de *verdienstelijkheid*, maar zelfs het *aanzijn* dezer partij, hier te lande, sedert 1848, en nu vooral, minstens problematiek is.

a. Liberaal en *conservatief* zijn gelijksoortig. *b.* Evenwel is er ook *verschil*, waaruit tegenstelling van *politische partijen* kan ontstaan. *c.* Vroeger dacht ik dat hier een soort van conservatieve partij was. *d.* Nu moet ik erkennen

---

[1] *Adviezen*, I, pag. 30.

dat het antagonisme zich in *persoonlijke sympathie* of *antipathie* oplost.

a. *Liberaal* en *conservatief* zijn homogeen, broederlijk verwant, tweelingen van *de* Revolutie.

b. Evenwel, bij gelijksoortigheid, is er ook verschil. De vrijzinnigheid zelve is te gelijk *liberaal* of *conservatief*, naarmate zij tegen *reactie* of tegen *radicalisme* zich verzet. In elk vrijzinnig gemoed huisvest de tweederlei rigting. Ook ontstaat hieruit een strijd van politische partijen, wanneer, uit overdrijving, wederstand verrijst. Ten jare 1848 breekt in Frankrijk het communisme los, het liberalisme wordt conservatief. Van 1840 tot 1848 klemt hier de Regering zich vast aan een gebrekkigen staatsvorm, en geeft het aanzijn aan een liberale partij.

c. Langen tijd heb ik mij verbeeld dat er, na 1848, ook hier iets bestond dat op den naam van *conservatieve rigting*, in edeler zin dan het behoud *quand-même* der vorige jaren, regt had. Immers, nadat het liberalisme, onder den invloed der uitbarsting te Parijs, een ongedachte zege behaald had, nadat men, in Maart 1848, meer op buitenlandsch model en radicalisme dan op eigen ontwikkeling en nationale behoefte had gelet, dacht ik dat er eene fractie der vrijzinnigheid was of zijn zou, onder den magtigen indruk der omstandigheden gelukkigerwijs inconsequent. Ik verbeeldde mij reeds te zien eene gematigde partij, in tegenspraak met haar liberaal beginsel, gehecht aan de souvereiniteit van het Huis van Oranje en aan het christelijk levensbeginsel van den Staat; aldus voorstanderes van de regten der Kroon en van de vrijheden die met christelijke pligtbetrachting in verband staan. Dit zelfbedrog heb ik, bijkans met halsstarrigheid, ook na

1853, ook na 1857, gekoesterd. Nog in het najaar van 1862 had ik, bij het terugkeeren in de Kamer, het steunen op een gebroken rietstaf niet verleerd.[1]

d. In het voorjaar van 1864 wel. Nadat ik, wederom twee jaren lang, voor de *christelijk-historische* volksbelangen bij de zoogenaamde conservatieven, althans gelijke onverschilligheid als bij de liberalen ontmoet had.

Van daar, in 1864, de telkens door mij herhaalde waarschuwing aan de kiezers.

Dat de conservatieven *in beginsel* met de liberalen eensgezind zijn;

Dat beginsel sterker dan sympathie is;

Dat zij, uit dien hoofde, zoodra zij in het bewind raken, ter bereiking van hun doel onvermogend en aan de wet der logica en geestverwantschap ondergeschikt zijn;

Dat zij aldus genoodzaakt zijn hoofdzakelijk hetzelfde wat zij vroeger afkeurden, te verrigten;

Dat ze, hoe conservatief ook, *verloren laten gaan* en zelf tot het verlies medewerken van al wat, ook volgens hen, *behoudenswaard is*,[2] en

Dat deze zoogenaamde partij geen ander levensbeginsel (ik zeg niet regeringsbeginsel) dan *thorbeckophobie* heeft.

Ziedaar den gang mijner gedachten. Maar, nu de heer van Zuijlen deze partij, wier bestaan ik ontken, met opgetogenheid beschrijft, als bij voorkeur geregtigd op den naam van *nationale* partij, nu, volgens hem, de

---

[1] *Parlem. Fragm.*, p. 23, vgg.

[2] II. 6. Voorts n°. VI. *De conservatieven en het conservatisme.* — Waarschuwing tegen een steunen op de *conservatieven*, was ook in mijne overige toespraken, de grondtoon.

toekomst aan haar behoort, nu deze bij uitstek gunstige beschouwing tot vijfdaagsche parlementaire *enquête* geleid heeft, nu ware het onvoegzaam, indien niet ook door mij, op een verschijnsel, zoo verrassend, op eene poging ter glansrijke *rehabilitatie*, zoo merkwaardig, gelet wierd. Nu wil ik gaarne, en, zooveel doenlijk, met onbevangenheid, nagaan of er, hetzij in de peroratie die de kamer in beweging gebragt heeft, hetzij in het debat zelf, eenig *distinctief regeringsbeginsel* der conservatieve partij, voorbeduidsel en waarborg van toekomstige heerschappij, aan het licht kwam. [1]

---

[1] Onder de bewerking van dit opstel ontving ik *de Gids* van Januarij. Daarin zijn twee artikelen over de algemeene beschouwingen van November. Het eerste van den hoogleeraar Buijs, met den zinspelenden titel *De donkere dagen vóór kersmis*. Het ander door *een geabonneerde van het Bijblad*, met het opschrift *De Tweede Kamer en de Staatsbegrooting voor* 1865. Beiden zeer opmerkenswaard. *Beiden*, herhaal ik. Voor niemand begeer ik, in verbazing over een derde veelbesproken artikel, in hetzelfde nummer, achter te staan; maar ik zou het zeer bejammeren, indien men, wegens billijke verontwaardiging over een vergrijp, dat ik liefst ook aan onbedachtzaamheid toeschrijf, minder acht gaf op de politische rigting van iemand, door talent en ijver, onder de coryfeën der Moderne Theologie vermaard, en wiens verlaten van de kerk, waarvan hij leeraar en vijand te gelijk was, welligt van een tot dus ver exceptioneel besef van eerlijkheid getuigenis draagt. Beide artikelen waardeer ik: dat van den heer *Buijs*, wiens lessen door de akademische jeugd met allezins verklaarbare ingenomenheid worden gevolgd, en dat van den heer *Busken-Huët*, wiens radicalisme, ook op politiek terrein, het verband toont van ongeloof en revolutie en veler geheimen verraadt. Beide artikelen beschouw en gebruik ik, als bijdrage, als onmisbare aanvulling welligt, der partijteekening die onlangs in de parlementaire *debating-society* plaats had.

De *peroratie* waarmeê de strijd losbarstte, geef ik hier, ter vergelijking met bescheiden kritiek, en omdat ze, meesterlijk in stijl en vorm, allezins herlezing verdient. [1]

[1] „De conservatieve partij, van den eenen kant bestookt door hen die, weinig ingenomen met onze instellingen, vooral de beginselen veroordeelen waarop zij zijn gebouwd, en van den anderen kant door degenen, die genegen zijn die beginselen te overdrijven en de Grondwet uit te leggen in een anderen geest dan waarin zij vastgesteld is; die partij schijnt van zelf geroepen om de ware liberale, grondwettige traditien te onderhouden en te bewaren. Het zou mij niet voegen uit naam dier partij hier te spreken; ik heb daartoe geen mandaat; maar een wensch uit te drukken, een raad te geven zal misschien niet onbescheiden zijn. En dan zeg ik: Gij conservative partij, niet in deze kamer, maar in het gansche land, — of zoo die naam u hindert, omdat aan dat woord *conservatief* eene beteekenis wordt gegeven van bekrompenheid en kleingeestigheid, die er geenszins in behoeft te liggen — gij gematigde partij, *indien* gij voorgaat* zonder u door reactie te laten medeslepen, u te verzetten tegen al wat zweemt naar demokratie in haar tweeërlei karakter van losbandigheid en van despotisme; *indien* gij niet alleen de groote materiele belangen der natie, maar ook de grondslagen van het Nederlandsch staatsregt weet te verdedigen tegen den klimmenden vloed van radikale begrippen; *indien* gij overal optreedt voor regt en billijkheid tegen partijzucht, tegen godsdienstige en politieke onverdraagzaamheid; *indien* gij vooruitgang zoekt, niet door verwerping, maar door vasthouding van de eeuwige bronnen van waarheid en regt, — dan kunt gij verzekerd zijn, dat gij op den duur de groote meerderheid der natie op uwe zijde zult zien, dan kunt gij, door zamenwerking met ieder, wie hij ook zij, die deze groote beginselen belijdt — tenzij gij u zelven verzwakt door jammmerlijke verdeeldheid — aanspraak maken op den naam van *nationale partij*, dan behoort u de toekomst; en dan komt gewis eenmaal de dag, waarop, even als nu de reactionairen van 1786 en 1795, ook dan de reactionairen van 1864 als de ware en verstandige vrienden van vrijheid en vooruitgang zullen worden erkend."

* Aldus het Bijblad. Elders leest men *voortgaat*. Taalkundig beter; maar dan wordt hetgeen er op volgt (als opwekking, verdragelijk), als lofspraak, wat al te sterk.

Ik noem haar een *program.*

Een program, als de verklaring in Junij ll. aan de kiezers van 's Gravenhage; met den zinrijken aanhef: „De rigting die ik voorsta, verwerpt het beginsel van volkssouvereiniteit als oorsprong van alle gezag, en de gevolgen die daaruit door de democratische school worden afgeleid."

Een program, aan eene andere peroratie in December 1850 (waarvan ook nu eervolle melding gemaakt is) zeer na verwant: „Geene volkssouvereiniteit, geene democratie, geen algemeen stemregt; de constitutionele monarchie, overeenkomstig de Grondwet, niets meer, niets minder."

Welaan! Ik neem, niet de verklaring van 22 November ll. alleen, maar het drietal en vraag: waarin ligt, òf de politieke geloofsbelijdenis van den heer van Zuijlen, òf het *criterium* der conservatieve partij? Vindt ge daarin haar regerings-beginsel gespecialiseerd? Niet in het allerminst. Ja, mij dunkt, het is veeleer de verloochening van het beginsel dat zij met de geheele liberale rigting gemeen heeft; van de volkssouvereiniteit, levensbeginsel, wortel, *primum verum* of *primum falsum*, in elk geval, eerste leerstuk van den Revolutie-catechismus. Bedrieg ik mij niet, dan zijn de verklaringen alle drie, onder conservatieve vlag, *antirevolutionair.* In het oogvallend is het dat onze rigting tot het monopolizeren van al het treffelijke in deze omschrijvingen, in het laatste programma vooral, regt heeft. Zoo niet, zoo ik mij hierin, uit liefde voor mijn eigen rigting, vergis, dan, durf ik zeggen, zijn de uitdrukkingen zoo nevelachtig en rekbaar dat bijkans ieder lid der Kamer (voor zoo ver het op het beginsel zelf aankomt) ter onderschrijving van de drie uitnemend geredigeerde ontboezemingen be-

reidvaardig zijn zal. Dergelijke *phrases*, in *frappante* waarheden rijk, zijn voortreffelijk, als grondslag van *ralliement*, als steunpunt of lokaas voor eene *coalitie*, maar, als *definitie* hebben zij, juist omdat ze algemeen bruikbaar zijn, geen de minste waardij. Men geve slechts, in deze laatste schitterende peroratie, acht op het telkens en zeer teregt, herhaalde en door mij gecursiveerde woordeken *indien*. De belofte is *conditioneel*. Elke rigting die het veelomvattend *indien* realizeert, die elke overdrijving te keer gaat, die overal voor regt en billijkheid optreedt, die aan de eeuwige bronnen van waarheid en regt vasthoudt, zal lofwaardig, zal voorbeeldig, zal een Jan-Perfect in de politiek, zal de *nationale partij* zijn. Dit brengt ons geen enkele schrede verder, ter karakterizering van de *conservatieve* partij. Dan eerst ware dit het geval geweest, wanneer de redenaar, uit de eigenaardigheid der rigting waarvan hij, in 1864, apologeet is, aangetoond had waarom aan haar, bij uitsluiting, bij voorkeur althans, gerigt wordt eene hartaangrijpende allocutie, een *panegyricum*, waardoor ze tot hoogmoed, tot onmiddellijk streven naar overneming van het bewind, tot een halsbrekend waagstuk, zou kunnen worden verleid.

Met de *peroratie* zijn we niet gebaat. Laat ons zien of welligt, in den loop van een *débat* dat zooveel moeite gekost en zooveel opzien gebaaard heeft, het *criterium* ontdekt is.

Een *débat*, gelijk ik mij naauwelijks een tweede herinner. Zelden althans, was de indruk van wegslepend redenaarstalent, gesteund door het belangwekkende der verhouding tot de verschillende rigtingen in het land, zoo groot. *Liberaal of conservatief? is voor ons de vraag niet*, was

de titel reeds mijner tweede toespraak aan de kiezers. Voor ons de vraag niet. Voor de Tweede Kamer wèl. Zoodra een medelid, die zelf de verpersoonlijking der vraag is, deze twistappel in het midden der vergadering wierp, werd het de vraag bij uitnemendheid; de vraag die al het overige verdrong; de *question brûlante*, het alverteerend thema, waarop, als ware ter afdoening van dit geschil geen tijd te kostbaar, een aantal variatiën gespeeld werd. Bedwelmd door de tooverkracht der peroratie of provocatie, scheen de Vergadering zich niet meer te kunnen losmaken van de vraag: eilieve, waarin ligt het verschil? Bij de behandeling van abstracte politische beschouwingen doorgaans in tijdbesteding zoo spaarzaam, heeft de kamer, vier of vijf dagen achtereen, onder het haar toegeworpen en opgelegde probleem: wat ben ik en wat zijt gij? liberaal of conservatief? of welligt noch het een noch het ander? of misschien het een en het ander te gelijk? gezwoegd en gezucht.

Met welk een uitkomst? heb ik mij gevraagd.

In mijn eenzaamheid dacht ik: „Misschien werd voor menigeen de grond der tegenstelling duidelijk en klaar. Voor mij niet. Ik ben niet rouwig in deze *bataille*, in deze strijdverwarring, in deze *mêlée*, in dit zonderling parlementair *imbroglio*, niet tegenwoordig te zijn geweest. Het zou mij hebben geschemerd. Ik zou geenerlei kans hebben gezien om te worden verstaan. Zelfs nu ik, in het stille boekvertrek, de merkwaardige discussie lees en herlees, raak ik in de war; het is als of elke kleur verschiet. Ik zie den weg gebaand tot een nevelachtige politiek, waarin geen vaandel meer herkend wordt."

Zoo dacht ik. Zoo heeft er insgelijks de hoogleeraar Buijs over gedacht.

Zijn oordeel is hard. Hij spreekt van een vijfdaagsch parlementair *quiproquo*, voor een blijspeldichter onwaardeerbaar. De eene definitie volgde op de andere, zegt hij; zij waren allen uitmuntend helder, doch bleken onderling geen enkelen trek van overeenkomst te hebben. Ook dit resultaat werd geconstateerd en daarmeê liep het af. Een dergelijk schouwspel heeft, volgens hem, niet enkel eene belagchelijke zijde, maar is zeer ernstig en betreurenswaard.

Ik durf dit niet ontkennen. Maar, als de hoogleeraar schrijft dat er, in de karakteristiek van regeringspartij en oppositie „bij de Kamer zelve nog maar zeer schemerachtige voorstellingen bestaan;" als hij er bijvoegt: „wanneer de Kamer weet wat zij wil, dan heeft zij in die vijfdaagsche algemeene discussie zich alle mogelijke moeite gegeven om het te verbergen," als hij „nevelen en niets dan nevelen" ontwaart, als hij meent dat de discussie niet doeltreffend geweest is, dan veroorloof ik mij dit te betwijfelen, te meer, omdat ik zelf in die meening gedeeld en nog onlangs gezegd heb dat de kamer niet tot eene uitkomst geraakt is.[1]

Nader overdenking heeft mij tot aangenamer slotsom gebragt.

De Kamer, al was er over den aard van het conservatisme geen motie van orde, geen eindstemming, is wel tot een uitkomst geraakt.

Misschien speelt eigenliefde en zelfbedrog mij een trek; maar nu meen ik dat de Kamer wel degelijk tot vastheid van overtuiging is gekomen omtrent de vraag *of er een conservatieve partij is?*

Mij dunkt nu dat zij van het tegendeel de zekerheid

---

[1] XII, pag. 16.

heeft; dat, ook in haar schatting, liberaal en conservatief reisgenooten zijn in denzelfden trein, en er van *die* tegenstelling eigenlijk geen spraak zijn mag; dat zich daaronder een ander alternatief, *thorbeckiaan* of *antithorbeckiaan* verbergt; zoodat ditmaal, in mijn afzijn, de Kamer zelfs die oordeelvellingen waarin men overdrijving gezien heeft en die ik niet dan aarzelend ter neêrschreef, overneemt en beaêmt.

Een commentarie zou een boek zijn. Voor een aandachtigen lezer van het *Bijblad* kan ik met vlugtige aanwijzing volstaan.

Stellen wij ter zij al wat de gedachtenwisseling nevelachtig maakt.

Daaronder het *koloniale* vraagstuk. Ook de hoogleeraar Buijs schrijft: „Ik maak eene uitzondering voor één gebied, namelijk het koloniale. Hier draagt de discussie blijkbaar een meer objectief karakter en het verschil tusschen liberale en conservatie beginselen gemakkelijk op te merken." Zeer teregt levert hij desniettemin zijn betoog. Want een oppositie wordt niet *conservatieve partij*, omdat ze van conservatieve beginselen, in een onderwerp waarbij ze haar te stade komen, gebruik maakt en ze in al het overige verzaakt. [1]

---

[1] Dit neemt niet weg dat ik de koloniale politiek van dit Ministerie, gelijk in November 1862, ook nu de *Achilles-* of *Ulyssespees* van het Kabinet noem. De toestand van Indie, ook naar mij voorkomt, is en wordt dagelijks meer zorgverwekkend. Dit vraagstuk kan, naar gelang der omstandigheden, als financieel en commercieel belang op het spel raakt, een politieke hefboom worden waarmeê het ministe-

Voorts ga men voorbij al wat, uit wederzijdsche verbittering gesproten, met de hartstogtelijkheid van het oogenblik vervliegt. Daaronder de beschrijving die de heer van Eck van de liberalen geeft: „mannen met een warm gevoel, met poezie in het hart, met liefde voor hun vaderland, wier streven het is de maatschappij te verheffen op het zedelijk en stoffelijk gebied, en hun vaderland te maken tot een modelstaat onder de beschaafde Staten der wereld." Dit accapareren van gevoel en poezie en vaderlandsliefde is een *weerwraak-monopolie*, een terugslag van den liberalen dichter op den lierzang aan de conservatieven gewijd.

Onze voortreffelijke geestverwant, de heer van Foreest, heeft ook ditmaal weder, door krachtige bestrijding van het liberalisme, onzen dank verdiend. Daarom juist zal hij het mij ten goede houden dat ik ook hem, dat ik hem vooral, buiten het debat over de partij-titulatuur stel.

---

rie Thorbecke uit zijn voegen geligt wordt. Evenwel, wanneer, zelfs in de Tweede Kamer, zooveel overdrijving in het *denigreren* en in het *idealiseren* zich openbaart, dan is de mededeeling niet ongepast van hetgeen mij, dezer dagen, uit Indie, in een brief van een geloofwaardig man, die zijn leven grootendeels op Java doorbragt, voorgelegd werd: „Gij verneemt zeker veel omtrent den slechten staat, waarin Indie zoude verkeeren. Het komt mij voor dat er overdrijving en partijhaat schuilt in de voorstelling. Ik herinner mij niet Indie zoo lang in eenen staat van rust gekend te hebben als gedurende de laatste vijf jaren. Ontegenzeggelijk is er groote ontevredenheid, doch zij schijnt mij meer het gevolg van den druk der tijden." Ik haal dit enkel aan, als bewijs van overdrijving in het schilderen van den *actuelen* toestand; want het ligt voor de hand dat groote ontevredenheid, al is zij het gevolg van den druk der tijden, onder een weifelend bewind en losbandige drukpers, weinig uitzigt op duurzame rust geeft.

Door de uitnemendheid zelve van zijne redeneringen tegen de Revolutie, wordt (daar hij zich onder de conservatieven rangschikt) de spraakverwarring tot het *nec plus ultra* gebragt. Waarom? Omdat hij (schrijft de heer Buijs), voor de conservativen optredende, eigenlijk zelf tot eene geheel andere partij behoort." [1] "Omdat," zegt de heer van Nierop, "gij geen *conservatief* zijt, maar een *antirevolutionair*." [2]

Geen conservatief; dat is, niet in den onder ons algemeen gebruikelijken zin. Conservatief zijt ge, o ja! doch op christelijk-historischen grondslag, en hier te lande is *conservatief*, als titel enkel van het *vrijzinnig* conservatisme, gangbaar.

Wanneer deze en dergelijke heterogene bestanddeelen wegvallen, zal er niet te vergeefs gezocht worden naar het eindvonnis door de Kamer geveld. Dan zal het blijken dat, ook volgens haar, er in het vrijzinnig conservatisme *geen regeringsbeginsel distinct van het liberale*, huisvest. [3]

Hier moet ik wederom verwijzen naar het *Bijblad*. Enkele

---

[1] „Eene partij," lees ik verder, „van vaste beginselen, maar beginselen welke oneindig verder van de conservatieve verwijderd liggen, dan deze van de liberale gescheiden zijn. Tusschen conservatieven en antirevolutionairen ligt eene kloof, door onverzettelijke beginselen gegraven, welke slechts zeer tijdelijk in het belang eener gemeenschappelijke verdediging kan worden uit het oog verloren."

[2] Vrij scherp voor het *vrijzinnig* conservatisme (waarschijnlijk met toespeling op 1853) voegt de heer van Nierop er bij: „Laat het aan de conservatieven over zich te sieren met de eerbiedwaardige eigenschappen der antirevolutionairen, als zij deze noodig hebben, en hen in den steek te laten als hunne hulp heeft uitgediend."

[3] Hierboven, pag. 3.

citaten, ten voorbeelde, zullen genoeg zijn ter aanwijzing langs welken weg de kamer tot die eindbeslissing is geraakt.

De aanmerking is telkens in het midden gebragt dat, *zoo* er eene conservatieve partij is, zij geen zelfstandigheid heeft. Zij is dan een aanhangsel, eene *dependentie* van de vooruitstrevende liberale partij. Niet volgziek, integendeel, wèl volgzaam. *Accessorium sequitur principale*, als kop en staart. Vooral de heer van der Linden weidde hierover uit. Zijne vergelijking met voor- en achterhoede is, dunkt mij, aardig en juist. De gansche troep, de gansche trein gaat voort, maar het beginsel van vooruitgang is aan de spitse, en van zelfstandigheid of stand houden kan geen spraak zijn. „ Of de conservatieven willen al dan niet, zij moeten mede voort; zij kunnen niet achterblijven; altijd onwillig en *altijd pruttelende*, maar zij gaan mede. „

Doch, heeft men verder gezegd, er zijn eigenlijk ten onzent geen *partijen;* daarvoor is men, op politisch terrein, niet te eensgezind, o neen! maar te karakterloos. Dit laatste kon zoo ronduit in de Kamer zelve niet worden vermeld, maar zeer duidelijk uitgesproken werd de hoofdgedachte. Eerst door den heer van Bosse, die, op dien grond, steeds voorstander der ministerien van fusie geweest is: „ Wanneer ik zoo zie wat de conservatieven en wat de liberalen op constitutioneel terrein zoo al willen, en ik zoek naar het eigenlijk verschil, ja, dan duizelt het mij soms; ik zie dan de grens dikwijls niet. Ik ben bevreesd dat wij hier, in plaats van *partijen*, wel eens met *coterien* te doen hebben. „ Daarna door den heer van Nierop, die voorzeker den lof eener schrikverwekkende vrijmoedigheid verdient. „ Zijn er dan geene politieke rigtingen, geene politieke partijen in deze kamer? Indien ik opregt

moet antwoorden zeg ik, met bekende uitzondering, weinig of niet! Er is wel veel oppositie, maar weinig verschil van beginselen, want de oppositie heeft meer een subjectiven dan een objectiven grond. "

Voorts is dit algemeen vermoeden, omtrent het *fictief* optreden van politische partijen, toepasselijk gemaakt vooral op de *conservatieve* partij. Deze althans, heeft men beweerd, is een schepsel van staatsregtelijke fantasie; want er is, in hetgeen de titel aanduidt, tusschen haar en de liberalen, geenerlei verschil.

Ook hier ware voorzeker aan citaten geen gebrek. Doch waartoe een bloemlezing? ze stemmen allen met het door den heer van Nierop gezegde overeen: " Ik vind hier ministerielen, ik vind hier anti-ministerielen, maar als ik mij zelven tracht te meten en anderen te peilen, dan kom ik niet altijd tot oplossing of ik of zij meer of minder liberaal, meer of minder conservatief zijn. Zijn de conservatieven hier niet liberaal, zijn de liberalen hier niet conservatief? Is de heer van Zuijlen, zelf thans conservatief bij uitnemendheid (thans, zoo ik goed verstaan heb, het hoofd dier partij) niet meer liberaal? De liberalen zijn conservatief, evenzeer als de conservatieven liberaal zijn. "

Te verwonderen is het niet dat, te midden van het parlementaire kruisvuur, de heer Geertsema, na deze en dergelijke *apothegmata* te hebben gehoord, bijkans wanhopig, uitriep: " Het debat der laatste dagen heeft inderdaad niet geleid tot meer juiste appreciatie van de beteekenis van liberaal en conservatief. De liberaal wordt conservatief; de conservatieven worden liberaal. Inderdaad, het wordt *een raadseltje.* "

Bij nader indenken, valt de ontraadseling niet zwaar.

Een raadseltje inderdaad, zoolang men, in goeden ernst, naar een *demarcatie* rondtast; niet meer, zoodra elke demarcatie-lijn wegvalt, en men aldus tot de vraag geleid wordt: zoo gij, conservatieven! in beginsel en doorgaans ook in praktijk met den liberaal overeenstemt, waartoe dan de tweederlei titel? Immers daarop volgt het antwoord, waaraan de kamer, *nemine dissentiente*, haar zegel gehecht heeft: De *conservatieve* partij is het liberalisme in *anti-thorbeckiaanschen* vorm.

Hier scheurt de nevel. Dit geheim, *le secret de la comédie*, dat overal doorschemert, is in de kamer ronduit vermeld. Tegen het niet uitgesproken woord *thorbeckomanie*, stelt de hoogleeraar Jonckbloet het sedert lang geijkte woord *thorbeckophobie.* „Het zamenstel van alle politieke deugden, die den heer van Zuijlen voor zich en zijne partij vindiceert, of liever monopolizeert, is ook met eene alliage besmet, en dat heet *thorbeckophobie.*„

Politieke *sympathie* of *antipathie* voor één persoon is, van weêrskanten, als *la fin finale*, als de oplossing van het probleem, erkend.

Ik zeide dat de kamer zich vereenigd heeft met deze tegenstelling, zonder iemands tegenspraak. Er is meer. De heer van Zuijlen zelf, die de vraag aan de orde gesteld heeft, wiens lofrede op de conservatieve partij het sein voor het parlementair oorlogsrumoer gaf, heeft daarna het zelfstandig aanzijn dezer zoo uitbundig geprezen klientinne ontkend. Immers, niet in minder ingenomenheid met het liberalisme, maar in vooringenomenheid tegen één persoon, ligt, ook volgens hem het eigenlijk verschil. Hij kwam in zijn repliek, door den loop der discussie gedron-

gen,[1] er voor uit. „Ik geloof dat er verschil is. Maar dan moet men eene nuance in het oog houden, die ons in deze duisternis eenig licht zal kunnen verschaffen. Ja, het is waar, de conservatieven zijn liberaal, en de liberalen zijn tot op zekere hoogte conservatief; maar de liberalen zijn nog iets anders, de liberalen zijn bovendien en bovenal Thorbeckianen, en dat zijn de conservatieven niet. "

Sterker bewijs van de eenstemmigheid der kamer, al is ze niet in een *votum* geformuleerd, kan er niet zijn.

Wèl voegt de heer van Zuijlen er bij: „Ja, ik geloof dat in het conservatisme, zoo als ik dit opvat, levensbeginsel ligt."

Zoo als gij dit opvat! Maar uwe opvatting, die op een *antithorbeckiaansche schakering* neêrkomt, is aan wegcijfering van eigen *conservatief* bestaan, is aan vereenzelviging met het *liberalisme* gelijk.

Met treffende juistheid toont dit de hoogleeraar Buijs. Aldus is er tusschen *liberaal* en *conservatief* „hoegenaamd geen verschil." Als het goud van alliage ontdaan is, blijft er niets dan het echte goud. Evenzoo blijft er niets dan het echte liberalisme, als het liberalisme van vreemde elementen bevrijd wordt. „Noem nu dit overblijfsel *conservatisme*, dan geeft ge tevens te kennen dat dit laatste met liberalisme *synoniem* is."

Quod erat demonstrandum. Maar nu is er eene bedenking die ik aan den hoogleeraar onderwerp. Nu moet hij niet beweren dat het einde van het onderzoek even nevelachtig was als het begin.

---

[1] „Ik hoopte mij te kunnen onthouden van het peilen der wond waaraan wij lijden. Maar men heeft het niet gewild."

Neen! nu heeft, in dit opzigt, de heer van Zuijlen gelijk; wanneer hij, na de eigenlijke drijfveer der oppositie in het volle licht te hebben gesteld, verklaart: „Hierin ligt dan ook de sleutel van de verwarring, die in deze discussie heeft geheerscht. Wanneer men deze onderscheiding in het oog houdt, *wordt alles helder en klaar.*"

Deze *afloop* eener langdurige discussie brengt tot het derde en laatste verschilpunt.[1] Voor mij is het echte liberalisme, ook en juist om zijn *echtheid*, het dwaalbegrip, waardoor, evenzeer na als vóór 1848, de weg van ontwikkeling en vooruitgang versperd wordt. In verband hiermeê zou ik niet ongaarne nagaan: hoedanig was, voor Nederland, sedert 1848, van het *echte* liberalisme de vrucht?

Een tweede vraag, niet minder gewigtig, rijst uit den *loop* van het debat; Volgens den hoogleeraar Buijs, „valt het niet te ontkennen dat het gezag van de Staten-Generaal in de oogen van het publiek in den laatsten tijd veel geleden heeft, en dat discussien als die, welke in de laatste weken voorkwamen, ten slotte wel eens op het bederf van onze constitutionele instellingen konden uitloopen." Een censuur, zeer streng, doch waaromtrent, vooral nu ze van zoo achtenswaardigen kant tegen de kamer gerigt wordt, wel eenig onderzoek vereischt wordt, *in hoe ver ze juist is?*

Uitvoerige behandeling dezer onderwerpen is mij, nu vooral, ondoenlijk. Wel zal ik, in een volgend vertoog, beproeven eene zeer vlugtige schets te geven van hetgeen

---

[1] XII. p. 3.

ik gaarne uit een zou hebben gezet. Meer niet. Ik mag mij niet te ver laten afleiden. Er zijn punten van meer *actueel* belang, waaromtrent ook mijne meening gevraagd wordt. Zelf ben ik begeerig meê te deelen welk een indruk de beraadslaging omtrent het *Lager onderwijs* op mij gemaakt heeft. Indien ik, ook thans weder, tot openhartigheid (naar veler schatting onhandigheid) in de verdediging mijner beginselen, tegenover den heer van Zuijlen, genoodzaakt ben geweest, des te meer verlang ik, op het voorbeeld mijner vrienden, hulde te kunnen brengen aan de cordaatheid waarmeê hij zijn afkeer van zijdelingschen gewetensdwang en Moderne Theologie kenbaar gemaakt heeft. Vooral ook gevoel ik (als slotsom mijner aandachtige overweging van den tegen een stelselmatig ontfutselen der vrijheid van onderwijs ditmaal gevoerden strijd) niet te mogen verzwijgen dat ik èn zeer dankbaar, èn, ofschoon niet teleur gesteld, onvoldaan ben.

's Hage, 17 Januarij 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XIV.

De Kabinetsvraag.

III. *Zou* ECHT-LIBERAAL *welligt* RADICAAL *zijn?*

„De *liberaal* bij uitnemendheid ben *ik;* alleen onder *mijn* banier, is het liberalisme *echt* en onbedorven, van vreemde smetten vrij;" zoodanig was in de Tweede Kamer het veldgeschrei, te midden der geweldige botsing, in het conservatief evenzeer als in het liberaal gelid.

Over de waardij van deze *echte* vrijzinnigheid liep met den heer van Zuijlen van Nijevelt het derde en laatste verschilpunt.[1] — Conservatief geworden, blijft hij liberaal; ja, de voortreffelijkheid der conservatieve rigting bestaat, volgens hem, hierin dat ze *echt*-liberaal is. Voor mij is het echte liberalisme, ook en juist om zijn *echtheid*, het dwaalbegrip, waardoor, evenzeer na als vóór 1848, de weg van ontwikkeling en vooruitgang versperd wordt.

Ik voeg er bij „de weg naar den afgrond gebaand wordt."

Echt-liberaal is *radicaal;* ziedaar de stelling waarvan mij nu het bewijs opgelegd is.

---

[1] XII, pag. 3.

Tegen Thorbecke evenzeer als tegen den heer van Zuijlen. Ik ontmoet ze hier, niet in hun antagonisme, maar in hun sympathetisch en (zoolang niet een hunner antirevolutionair wordt) onverbreekbaar verband.

Laat ons, in de toetsing van het echte liberalisme, letten, eerst op den *wortel* en dan op de *vrucht.*

Liberaal en *conservatief*, of, zoo als men thans de tegenstelling formuleert, *thorbeckiaan* en *antithorbeckiaan*, beweren, om strijd, dat alleen *hun* vrijzinnigheid *echt* is.

Ik geef beiden gelijk. Ik let niet op de schakering. Beiden houd ik, in het vrijzinnig geloof, voor regtzinnig. Vergissing of afwijking zal er van weêrskanten wel eens zijn; maar ik acht beiden, wat oorsprong en strekking aangaat, zuiver in de leer.

Het is nu te doen om duidelijk begrip van hetgeen beiden vereenigt; om toetsing van hetgeen beiden bij uitnemendheid lief is; om waardering van hetgeen, door beider gemeenschappelijk streven, tot stand kwam.

Hoedanig is van het *echte* liberalisme *de wortel?*

Gelijk de eigenaardigheid der vrucht aan de eigenaardigheid van den boom, zoo wordt de eigenaardigheid van den boom aan de eigenaardigheid van den wortel, gekend.

Wat is het *echte* liberalisme? waarin ligt het kenmerk der echtheid?

Weet men het niet? in de denkbeelden van 1789; in het leerstuk waarin de geheele theorie vervat is; in de kern der gansche liberale dogmatiek, in de VOLKSSOUVEREINITEIT.

Jammer inderdaad dat, na het twisten over *conservatief*

of *liberaal?* de tijd voor een debat over *liberaal* of *radicaal?* te kort schoot.

Gelijk *liberaal* en *conservatief* homogeen zijn, even na is de liberaal aan den *radicaal* verwant.

Aan den *radicaal.*

De betrekking ligt in den gemeenschappelijken *radix*, in de onbetwistbaarheid der stamgemeenschap, in den staatsregtelijken familieband. In de *Volkssouvereiniteit* of *Democratie*, gelijk ze met woord en daad, verkondigd is door de wijsbegeerte der achttiende eeuw en toegepast door de Fransche Revolutie.

In de *Volkssouvereiniteit.* Maar, even als de conservatief, is de liberaal *inconsequent.*

Hij schaamt zich zijner verwantschap. Hij verloochent zijn oorsprong. Hij wordt tegen het radicalisme *conservatief.*

Deze tegensparteling baat niet. Op den duur is de logica onweêrstaanbaar.

Immers de vrijzinnigheid rust op het vrij-zijn van elk hooger dan menschelijk gezag, en daarom, zoodra er van politische vereeniging spraak is, op het alvermogen van den volkswil.

Deze volkswil, dit regeren der numerieke meerderheid, deze *volksoppermagt*, is de leus van 1789; de vlag van den vrijzinnigen vooruitgang, de afgod, waaraan door alle fractiën van het liberalisme, hulde moet worden gebragt.

Dit behoort tot het staatsregtelijk *a b c.*

Desniettemin is, ook weder in de Tweede Kamer onlangs, dit eerste geloofsartikel, schijnbaar althans, bij de coryfeën der vrijzinnigheid in vergetelheid geraakt.

Erger omkeering van begrippen, erger spraakverwarring dan er ditmaal plaats gehad heeft, kan er niet zijn.

De leidslieden zelf hebben het alfabet verleerd.

De leidslieden der thorbeckiaansche en der antithorbeckiaansche fractie.

De thorbeckiaan bij uitnemendheid, Thorbecke zelf, zegt: „Wanneer men mij spreekt van volkssouvereiniteit, dan spreekt men mij van een chaos, van iets waarvan ik mij geen klaar begrip kan vormen." — Met uw verlof echter; een chaos (volgens de leer waarvan gij voortreffelijk leermeester en beoefenaar geweest zijt) zegenrijk en waaruit het licht voortkomt.

En de begaafde man die thans, aan de spits der antithorbeckianen, zijn ouden vriend en bondgenoot en veldmaarschalk, met de felheid eener gewijzigde overtuiging bestrijdt, de heer van Zuijlen streeft, wat de verloochening der volksoppermagt aangaat, in stoutheid van uitdrukking, Thorbecke voorbij. Zijne peroratie strookt volkomen met het voorafgegaan program: „De rigting die ik voorsta, verwerpt het beginsel van volkssouvereiniteit als oorsprong van alle gezag, en de gevolgen die daaruit door de democratische school worden afgeleid." — Hoe nu! de „rigting die *ik* voorsta." Naar mijn inzien, ik mag het niet ontveinzen, zoekt de talentvolle redenaar, in 1864, even als in 1850, het kenmerk der rigting die hij voorstaat, in de polemiek tegen haar levensbeginsel. Hij wil een liberalisme, van onzuivere bestanddeelen ontdaan, hij wil de vrijzinnige staatsleer, in haar *echtheid*, en wat doet hij? deze welbekende leer, de leer van 1789, de leer der Fransche omwenteling, de revolutie-leer, predikt hij met een *echt*-antirevolutionair program!

Zoo raken wij inderdaad in een chaos en komen niet tot het licht.

Dit gaat te ver. Menigeen voelt het. In 1850 werd dezelfde verklaring,[1] vuurpijl aan het slot van een schitterend betoog, als liberaal geloofsformulier, door alle geestverwanten met eenstemmige toejuiching begroet. Thans niet. Thans bleef, in en buiten de kamer, de vermetelheid van den antiliberalen uitval niet zonder weêrspraak.

Ditmaal gaven de thorbeckianen bewijs dat ze niet zoo gedwee zijn als menigeen onderstelt. De eer van de Volkssouvereiniteit ging hun meer nog ter harte dan de onberispelijkheid van den meester. Levendig hebben ook zij het gevoeld dat leidslieden eener partij allerminst bevoegd zijn om, waar het hun te pas komt, gemakshalve, zelfs over de hoofdgedachte van hun politisch systeem, te spreken met minachting en afkeer.

Wel is waar, niemand, behalve de heer van Foreest, wees Thorbecke teregt. Hij alleen heeft aan den Minister, vrijmoedig en regtstreeks, herinnerd dat Volkssouvereiniteit het opschrift zijner banier is.

Vrijmoedig en regtstreeks. Doch de zijdelingsche insurrectie tegen het uitstekend hoofd was vrij algemeen. Want, in den aanval op van Zuijlen, werd, ook waar de naam wegbleef, de tweede volkssouvereiniteit-verzaker Thorbecke niet gespaard. Het was ondoenlijk den tegenstander te treffen, zonder dat tevens de voorstander, de eigen bevelhebber, geraakt werd. Lofwaardig is het dat desniettemin de vrienden van het Ministerie, de geestverwanten van den Minister, hun ergernis niet ontveinsd hebben over kleurverwisseling, over geloofsverzaking, over dit zeilen, is het niet een ongehoord verschijnsel! van admiralen onder vijands vlag.

---

[1] XIII, pag. 8.

Dezelfde misprijzing heeft zich ook buiten de kamer geopenbaard. De hoogleeraar Buijs, die voorzigtigheidshalve waarschuwt tegen „het valsche begrip vaak aan het woord *volkssouvereiniteit* verbonden," verheft zich des te meer tegen een terzijdestellen van de echte volkssouvereiniteit, gelijk zij onafscheidelijk is van de fransche revolutie. Bestrijding van de denkbeelden dezer omwenteling komt met de theoriën, niet van vrijzinnigen, maar van antirevolutionairen overeen; de vrijzinnige worde niet medepligtig aan dit vergrijp. „Wanneer liberaal en conservatief in eenig opzigt homogeen kunnen heeten, dan is het in de waardering en huldiging van de beginselen der fransche omwenteling; want in die beginselen ligt zoowel de regtvaardiging van het bestaande, als het motief van verdere ontwikkeling."

De geheele toekomst van het liberalisme is met dergelijke *reactionaire velleïteiten* tegen de fransche revolutie, in haar kiem en kern, op het spel.

Hier voegt nog een ander citaat uit de *Gids;* namelijk uit het artikel van *een geabonneerde van het Bijblad.* Ik heb mij hier niet weder uit te laten over de talenten of gebreken van den heer Busken-Huët, maar dit prijs ik dat hij tegen *palinodiën* opkomt, dat hij aan zijn verbazing lucht geeft; dat hij verontwaardiging niet kan inhouden over den schijnbaren ernst, over de koelbloedigheid of het stalen voorhoofd, waarmeê Thorbecke alle gemeenschap met de Volkssouvereiniteit ontkent. Dit noem ik lofwaardig dat hij, waar men met den wortel van het liberalisme den spot drijft, in verbolgenheid en zonder aanzien des persoons, uitroept: „Democratie, volkssouvereiniteit: kleeft er smaadheid aan die woorden? Zoo wees een man en draag die smaadheid. Het zou in de geschiedenis van ons geslacht de eerste maal niet zijn dat

aan een onaanzienlijken oorsprong de belofte verbonden bleek van eene groote toekomst. Doch ook onafhankelijk daarvan is zedelijke moed, bij helderheid van zelfbesef, eene goede zaak." [1]

Geen echt liberalisme dat niet, in theorie, de VOLKSOPPERMAGT als *primum verum* erkent. De liberalen zijn er, hetzij dan met liefde of met weêrzin, aan gehecht. De vraag, mijne heeren! is niet of gij, vrijzinnigen, het leerstuk, als het voor u uitgediend heeft, zoudt willen loslaten, maar of het u, met een keten van syllogismen, ook tegen wil en dank, vast houdt.

Welke is van dit echt-liberalisme de *vrucht?*

Ik blijf bij hetgeen ons het meest van nabij raakt. Bij *Nederland.* Bij hetgeen, *sedert* 1848, sedert de Grondwetherziening, plaats had.

Deze gewijzigde orde van zaken was, zoo niet in allen

---

[1] Zedelijken moed aan Thorbecke te betwisten, gaat, dunkt mij, te ver. Ook mij schijnt de hooghartige houding tegenover het leerstuk der Volkssouvereiniteit, dat hem uitnemend ten dienste gestaan heeft, ondankbaar. Dit neemt niet weg dat men, in de beoordeeling van den zeldzamen man, uiterst behoedzaam moet zijn. Vooral aan elk die zich op karakterstudie toelegt, onderwerp ik de vraag: Hoe is zijne loopbaan verklaarbaar, in verband met de voorzeker niet ondoordachte zinsnede van 1831 over den *revolutiegeest*, onverzoenlijken vijand van burger- en volkenstaat? Zie XIII, p. 17.— Onverklaarbaar is het niet dat iemand, die tot regeren neiging en gaaf heeft, van een begrip dat hij voor den grondtoon der eeuw houdt, als van een onmisbaar *regeringsbeginsel*, gebruik maakt.

deele, in de hoofdtrekken, verbetering van onzen staatsvorm.[1]

Maar wat is er van geworden? Wat hebben Staat en Kerk, te midden van der liberalen onderling krakeel, aan de vrijzinnige wijsheid te danken gehad?

Het *liberalisme* heeft naar het *radicalisme* geleid.

Naar het radicalisme. Ik herhaal het. Naar de uiterste gevolgtrekkingen. Naar het *nec plus ultra*. Naar de volkssouvereiniteit, in de volkomenheid van haar verderfelijke vrucht.

Van lieverlede. De theorie ging haar natuurlijken gang. Er viel, ter voortdrijving op den ingeslagen weg, niets buitengewoons voor. Geen uitbarsting, geen schok. Neen. Gelijk sedert meer dan een halve eeuw, bleef men aan de les of stoot, van buiten af ontvangen, zonder voortvarendheid, volgzaam. Met nederlandsche goedaardigheid, onbezorgdheid, zelfvoldaanheid, is men, langs het hellend pad, voortgewandeld, niet voortgesneld, naar een afgrond.

Of staan we niet voor een afgrond? Dat dit geen overdreven voorstelling is, schijnt mij zonder veel moeite bewijsbaar.

In *Staat* en in *Kerk*.

Het vraagstuk is één. Er is eenzelvigheid van het Radicalisme, in godsdienst en politiek.

---

[1] Eene verbetering, ook door mij, vele jaren eer ze tot stand kwam, begeerd. De strekking der reeks van vlugschriften die ik, onder den titel *Grondwetherziening en Eensgezindheid*, in 1848 en 1849, in het licht gaf, was waardering van „de vervolledigiug van den constitutionelen staatsvorm," met waarschuwing tegen de radicale begrippen, onder wier voor liberaal en conservatief schrikverwekkenden invloed (*terreur panique*) men ze doordreef.

Wat is het dat men doorgaans, als het ergste in de werking van het radicalisme, verafschuwt? Merken wij het op, en vergelijken wij daarmeê den toestand waarin we, langzaam en zeker, geraakt zijn.

Op een drietal gevolgen der theorie wijs ik, op een drietal schrikbeelden, waarvan in 1848 de verwezenlijking niet mogelijk geacht werd.

Namelijk, de logische ontwikkeling van het radicalisme brengt meê:

Vooreerst, dat het geenerlei *zelfstandigheid* van gezag, tegen of naast de *volksoppermagt*, toelaat;

Ten tweede, dat het, ter staatsbezieling, ook in de godsdienst, naar een algemeenheid streeft, tegen het Evangelie, als sektarisch en eenheidverbrekend, gekant.

Ten derde, dat het, ook in de Kerk, steun geeft aan een gelijkstelling van geloof en ongeloof, waarmeê het wezen van kerkgemeenschap wegvalt.

Vooreerst, zeide ik, het Radicalisme gedoogt geen *zelfstandige* magt naast het Souvereine Volk.

Welnu! was, te dezen opzigte, het Radicalisme, hier te lande, sedert 1848, onvruchtbaar? Ook in 1848 dacht men nog dat het eigen regt van de Kroon onmisbaar voor gemeen overleg was; dat het een steunpunt tegen het drijven van een parlementaire meerderheid zijn zou. In 1865 is dit *zelfstandig koningschap* feitelijk gesloopt.

Ik spreek niet van *getemperde monarchie.* Van geen staatsvorm, als in 1813 bedoeld werd, waarin, al moge de tempering sterk zijn, de regering en het overwigt bij de kroon is. Ik begeer nu, wat ook de hoogleeraar Buijs begeert, *zelfstandigheid;* een koningschap dat, te midden ook

der parlementaire stormen, ter bescherming *stand houdt.*

Ook de hoogleeraar stelt op den voorgrond dat de Grondwet de *zelfstandigheid* der kroon onderstelt. „De constitutionele monarchie steunt op een dualisme. Zij onderstelt twee vrije *zelfstandige* magten;" werkzaam in gemeen overleg. De Kroon en het Parlement.

De onderstelling is uitmuntend. Jammer slechts dat het bij een louter hypothese, bij een schaduwbeeld blijft. Jammer dat de vrijzinnige praktijk ons een *zoogenaamde* kroon geeft. Een kroon, een koning. Ei! waarom niet? De vermomde *volkssouvereiniteit* plooit en schikt zich naar de monarchale vormen, en duldt een koning, maar onder voorwaarde, dat de wil der meerderheid feitelijk de hoogste magt in den Staat zij, en de koning zich de rol òf van haar werktuig, òf van een *Roi fainéant* getrooste. [1]

Voorzeker; doch van eene *vermomde* volkssouvereiniteit kan, dunkt me, niet meer spraak zijn.

Waartoe ontveinzing van hetgeen openbaar is!

Zoo iemand omtrent feitelijk aanzien of aanzijn van het koningschap, in illusiën verkeert, niet de heer Buijs. Immers hij maakt de opmerking dat men met het *dualisme*, als eensgezindheid ontbreekt, in verlegenheid raakt, en tevens wijst hij op het redmiddel (in letterlijken zin,

---

[1] Woorden van den heer v. Foreest. — Ter voorkoming van misverstand strekke dat de graad van aanleg of neiging des konings voor persoonlijk deelgenootschap aan de regering in de regten der *Kroon* geen verandering brengt; dat de vraag niet is: *Kroon* of *Ministerie?* maar: Ministerie der *Kamers* of der *Kroon?* — Is de Kroon het steunpunt ter handhaving van de regten en vrijheden der Natie, of is zij het schitterend versiersel aan de spitse van een democratisch gouvernement?

eenvoudig) dat het liberale staatsregt aan de hand geeft. De zelfstandigheid der kroon wordt ondergeschiktheid. Aldus, schrijft hij, is men, „schier door den nood gedrongen," gekomen tot het zoogenaamde *parlementair* stelsel, wel te verstaan, in den zin der fransche revolutie; het regeren van den koning met *de meerderheid;* een regerend koning, onderdaan eener meerderheid, die hem, onder constitutionele vorm en pligtpleging, de wet voorschrijft.

Desniettemin is en blijft, volgens den hoogleeraar, deze zonderlinge koning of kroon, in één opzigt, *geheel zelfstandig*. „Boven de partijen staande en *zelfstandig* oordeelende," ontbindt hij de kamers. „Zonder vrees van te worden tegengesproken, durf ik, „zegt hij, „beweren dat juist in dat vermogen des konings om *geheel zelfstandig* van eene kwalijk toegelichte meerderheid in beroep te komen bij eene beter ingelichte, de hoofdgedachte van het constitutioneel monarchaal regeringstelsel schuilt." Inderdaad? dan durf ik, zonder vrees voor tegenspraak, beweren dat die geroemde *zelfstandigheid* niets waard, en dat in dit monarchaal regeringsstelsel voor het koningschap geen plaats is.

Ik begrijp dat men, in een collegie over de Grondwet, bij art. 11 in verlegenheid raakt; dat men te vergeefs, in de interpretatie die de praktijk er aan geeft, naar het gezag der kroon rondziet; dat men niet ongaarne naar het uitnemend koninklijk praerogatief in art. 70 verwijst; maar ik begrijp niet hoe men de bedenking kan oplossen van een leergierig student, die tegen den lof van dit kroonjuweel bezwaar heeft. Wanneer hij bijv. met bescheiden vrijmoedigheid zegt: „Waarschijnlijk vat ik uwe redenering niet wèl, maar het kwam mij voor dat de koning, ook

hierin, geen vorstelijke rol speelt, en meer gelijkt naar een dienaar die, in het uitvorschen van den eigenlijken wil zijnes meesters, met trouw en naauwgezetheid te werk gaat. Hij ontbindt, doch waarom? omdat hij vreest dat de volksvertegenwoordiging zich omtrent het goedvinden der vertegenwoordigden vergist; hij ontbindt, doch waartoe? om te vernemen of de uitspraak van de *heeren*, dat is, van de Staten-Generaal, zelf onderdanig, mag worden ten uitvoer gelegd, of ze met den wil van de *opperheeren*, dat is, van de kiezers, overeenkomt. Hier is dus, zoo mij toeschijnt, eenzijdige eindbeslissing der volksoppermagt; hier zie ik geen schaduw van gemeen overleg. Zelfstandigheid die raad en bevel vraagt; zelfstandigheid, die zich in gehoorzaamheid oplost, in huldebetoon aan de Souvereiniteit, niet van het *Huis van Oranje*, maar van het *kiezersvolk.*"

Beter zou ik achten, zonder een zeer transparent bedeksel, ronduit aan te wijzen hoedanig thans de zoogenaamde constitutionele regeringsvorm is.

Hard valt men dezer dagen den *geabonneerde van het Bijblad*, omdat hij dezen feitelijken toestand van ontwikkeling of ontaarding aldus beschrijft: "Men moge het beklagen of er in roemen, Nederland is feitelijk sedert 1848 eene demokratische republiek met een vorst uit het Huis van Oranje tot erfelijken voorzitter." — Eene definitie veeleer onberispelijk, naar mij voorkomt, mits men in het oog houde dat de erfelijke voorzitter *eere*-voorzitter, en zijne pligtbetrachting tot het *far niente* (het moge hem zoet of bitter vallen) beperkt is.

Mij althans zou het werpen van een steen niet voegen, daar ik telkens, in en buiten de kamer, verklaard heb

dat het zelfstandig koningschap gesloopt is; dat de kroon geen kroon meer, dat ze niet de hoogste, maar een ondergeschikte, een louter *uitvoerende* magt is; dat de koning gerekend wordt geen eigenlijk *veto* te bezitten, maar, ook in de uitoefening der hem toegekende regten, voor de kamers of kiezers te moeten zwichten; dat de meerderheid der Tweede Kamer regeert; dat ministeriële dictatuur het eenig behoedmiddel levert tegen parlementaire anarchie; dat de souvereiniteit van het Huis van Oranje, gelijk ze in 1813 door G. K. van Hogendorp en zijne medestanders en de Natie bedoeld werd, feitelijk niet meer bestaat, en dat we den vaderlandschen staatsvorm van 1813 hebben verruild tegen eene soort (en wel eene zeer slechte soort) van democratische republiek.

Ik ben uitvoeriger geworden dan ik mij voornam. Daarom zal ik, omtrent de twee andere punten van radicale theorie en praktijk, uitermate kort zijn. Zonder nadeel; want hetgeen ik aanduid, is overbekend.

Het tweede punt van radicale praktijk was het opdringen van een *algemeene godsdienstigheid* (voor staatsgebruik en van staatsfabrijk), waarin het geloof van elke gezindte wegsmelt en waarmeê de Staat, *quasi*-neutraal, *vijandig* aan de Kerk wordt. Hier kan ik met een wijzen op de schoolwet, waardoor deze strekking tot volkomen klaarheid gebragt is, volstaan. Denk aan de wijs waarop de Staat zich, socialistisch, het regt toekent eener fatsoenering, buiten kerkelijken invloed, van het opkomend geslacht. Denk aan de staatsschool, *quasi*-neutraal, waarin het christendom boven elke geloofsverdeeldheid, een antichristelijk humanitarisme,

school-godsdienst eener algemeene moderne staatskerk, geweerd? neen, thans, naar het schijnt, opgelegd wordt.

Het derde en laatste punt was zijdelingsche begunstiging der kerkverwoesting *in de kerk*.

Zijdelings? neen, ter slooping van de Hervormde kerk ontziet men geen regtstreekschen aanval. Denk aan de theologische faculteiten; denk aan den van gouvernementswege opgedrongen kerkvorm, aan het gestadig doen zwichten der kerkbelijdenis voor het regeringsreglement; denk aan de wijs waarop men aan het onregt, door het vasthouden aan den synodalen toestel, de hand leent. Ook hieromtrent genoeg reeds. Dit ééne slechts voeg ik er bij, tot kenmerking der ongeregtigheid, der ongerijmdheid, der onverdragelijkheid, der, voor elk die eenigen invloed in Staat of Kerk heeft, onverantwoordelijkheid van onzen toestand. Indien men aldus voortgaat, zal in Nederland weldra de herhaling, doch op meer uitgebreide schaal, gezien worden van hetgeen, vóór ruim dertig jaren, plaats had. De belijders van een ten derden dage uit het graf verrezen Christus, de geloovige leden der nederlandsche martelaarskerk, zoodra ze, naar den eisch der evangelische pligtbetrachting, kerkgemeenschap verbreken met de geestverwanten van Strauss en Renan, van Opzoomer en Zaalberg, zullen uit de kerk, des noods, met den sterken arm, worden gezet, en welligt nog dankbaar moeten zijn, indien hun, op eigen kosten, in eigen kerk of schuur, een godsdienstoefening (voor het publiek gezag zoo lastig, voor de publieke orde zoo dreigend, voor de algemeene verbroedering zoo onverdraagzaam en onverdragelijk) vergund wordt. [1]

[1] In 1837, bij de verdediging van de Afgescheidenen, wees ik

Ziedaar dan de vruchten sedert 1848, onder den gloed van het *echte* liberalisme, tot rijpheid gestoofd!

Had ik dan ongelijk te beweren dat zich, in de vrucht, de eenzelvigheid met den wortel verraadt?

In de Tweede Kamer werd uitgemaakt dat *conservatief* en *liberaal* synoniem is. Evenzeer blijkt nu dat er tusschen liberaal en *radicaal*, in de rigting en uitkomst van het staatsregtelijk wandelpad, geen verschil is.

Dezelfde rigting, dezelfde kleur.

De liberaal, die tegen de conservatieven de logica te baat neemt, is tegen den radicaal op zijn beurt conservatief. Aldus behoort hij tot de inconsequente fractie der groote radicale partij; met haar homogeen, maar die, in het verloochenen van de volkssouvereiniteit, bevreesd of bedeesd, tegen haar eigen levensbeginsel, altijd pruttelend en altijd meêgaand, reageert.

Slechts twee rigtingen zijn er. Van boven of van beneden is de oorsprong van het gezag.

Het *shibboleth* ligt in de volkssouvereiniteit; voor den vrijzinnige „het groote beginsel der 19de eeuw, de steunpilaar van alle moderne staatsinstellingen, de alfa en de omega van de politieke belijdenis van den tegenwoordigen tijd." Daarentegen, voor den antirevolutionair, het kort begrip van ongeloof en revolutie.

---

hierop: „De Evangelieprediking is in het kerkgenootschap nog *facultatief*, doch het is niet ongerijmd de mogelijkheid eener onverdraagzame heerschappij van het *rationalisme* te onderstellen, en de christenen, uit het kerkgenootschap verjaagd, zouden alsdan berouw kunnen gevoelen zich, om de voorbarigheid der Afgescheidenen, het regt van geloofsgenooten niet aangetrokken te hebben." *Verspreide Geschriften*, II, pag. 44.

Er is geen keus dan de volksoppermagt of de oppermagt Gods.

Over drie bedenkingen nog een woord.

1. Een *kryptothorbeckiaan*, een ijverig voorstander van dit Kabinet, ben of word ik.

Geenszins. Ik weet ook dat, hoe men het tracht te bedekken, hoe men het tracht te ontkennen, dit Ministerie niet beantwoordt aan de verwachtingen die ook zijne vrienden er van hebben gekoesterd. In de kamer niet slechts, maar ook bij de stembus, kwam ik voor dit gevoelen uit. „Ofschoon ik mij niet onder de politieke vrienden van Thorbecke rangschik, had ik evenwel" dus schreef ik in Junij, „zelf van dit Ministerie beter gedachte. Ik had mij niet voorgesteld dat, onder zijn geleide, plaats zou kunnen hebben wat wij in de twee laatste jaren hebben gezien. Zoodanige zamenstelling van het kabinet;[1] zoodanige ligtvaardigheid in de behandeling van gewigtige zaken; zoodanig een ter zijde stellen van eigen beginsels en antecedenten, zoodanig een minachtend smoren

---

[1] Nu Thorbecke aan menige onbillijke beoordeeling ten doel staat, moet ik, omtrent zijne verlegenheid in de zamenstelling van het Kabinet, tweederlei oorzaak doen opmerken. Vooreerst, de eensgezindheid zijner magtige partij, niet door zijn schuld, ten gevolge der wet op de spoorwegen verbroken, was in 1862 nog niet hersteld. Ten anderen, het was welligt noodig of voegzaam, nadat de uitnemendste kweekelingen hadden gewanhoopt aan zijn terugkeer, een kabinet te vormen *zonder hen* die, vaderlandlievend of ongeduldig, plaats hadden genomen in een Ministerie *zonder hem.*

van al wat het leven en de waardij van een constitutioneel gouvernement uitmaakt. //

Daarom kan ernstige oppositie tegen dit kabinet verdienstelijk zijn. Op twee voorwaarden evenwel.

Vooreerst, mits men gedachtig zij aan het treffend woord van den heer van Zuijlen in het einde van zijne repliek: // De leden der Tweede Kamer zullen, door het algemeen belang te betrachten, aan het vaderland grooter dienst bewijzen dan door het toewerpen van personaliteiten of door het toegeven aan politieke veeten. // Dus ook geen politieke veeten, geen personaliteiten, tegen den staatsman, in wiens school, hetzij der wetenschap of der praktijk, schier alle vrijzinnige notabiliteiten van Nederland, althans sedert 1840, gevormd zijn. [1]

Ten anderen, mits in de oppositie niet gezocht worde een afleiding en een middel om eigen verantwoordelijkheid te ontgaan. Mits men in de aanwijzing van het verschil, in de lofwaardige bestrijding op koloniaal, op financieel, op ander gebied, niet de overeenstemming in hoofdbeginsel ontkenne, en aldus uitsluitend op den voortreffelijken leidsman de schuld legge van het gemeenschappelijk bedrijf.

Ik heb mij dikwerf met vrijmoedigheid over Thorbecke geuit. Ik weet dat, vooral door zijn invloed en talent, het radicaal beginsel in Staat, in School, in Kerk, getriumfeerd heeft.

---

[1] Daargelaten of Thorbecke, in wetenschappelijken zin, een eigen *school* gevormd heeft, dan wel of hij slechts in de gewone vrijzinnige theorie, op velerlei wijs, uitmuntend onderrigt gaf. Ook in het laatste geval zou het kleingeestig zijn, wanneer niet aan den Meester, door zijne *school* zoo langen tijd overmagtig, hulde gebragt wierd.

Maar, wanneer de blaam hiervan, door het inconsequent gedeelte der vrijzinnige rigting, als had dit geenerlei deel aan dezen anti-nationalen vooruitgang, uitsluitenderwijs op het Ministerie van Februarij 1862, dat is, op den „kwaden man" gelegd wordt, dan wil ik niet medepligtig zijn aan dit onregt. Dan belijd ik dat, naar mij voorkomt, conservativen en radicalen (wier vaderlandlievende bedoeling, uit hun oogpunt, ik gaarne waardeer), door de onweêrstaanbaarheid van het gemeenschappelijk beginsel en aan den standaard van 1789 getrouw, *in de miskenning zoowel van de regten der Kroon, als van de vrijheden der Natie, homogeen zijn.* [1]

2. Eene tweede bedenking is, dat ik van het *staatsregt* welligt eenig denkbeeld, maar van de *politiek* en *taktiek* geen het minste begrip heb.

Ten opzigte dezer vermaning ben en blijf ik uiterst onleerzaam. De beste politiek is steeds, naar ik acht, die welke voor haar beginselen uitkomt en, alleen van haar

---

1. Deze regelen maken het slot uit van mijn *Tweede Parlementair Fragment.* — Aan een hooggeschatten vriend, die het, in verband hiermeê, voor de *conservatieven* opnam, schreef ik, opdat er omtrent den aard mijner oordeelvelling geen twijfel zou kunnen overig zijn:

„Ik wil geen oogenblik wachten om op te komen tegen al wat door u omtrent een *opzettelijke* zamenwerking en zelfs verstandhouding met de radicalen gezegd wordt. Evenmin nu als vroeger, heb ik eene uitdrukking gebezigd die tot dergelijk misverstand aanleiding geeft. Aan u behoef ik niet te doen opmerken dat *homogeneïteit,* wanneer van Staatsregt spraak is, *verwantschap der theoriën* beteekent, en dat (in de door u bedoelde zinsnede) in „de *onweêrstaanbaarheid* van het gemeenschappelijk beginsel de aanwijzing ligt dat de, vergelijkenderwijs, conservatieven *tegen wil en dank* worden medegesleept."

eigen standpunt, aan elke rigting, ter behartiging van het algemeen belang, met behoedzaam overleg, de hand reikt.

3. Eene laatste bedenking, een ernstig verwijt, is dat ik, zeer ten onregte, aan liberaal en radicaal, aan de mannen van 1789 en 1793, dezelfde boosaardigheid toeschrijf.

Boosaardigheid aan niemand. Van den boozen aard der theoriën, niet van hart en geweten der belijders, mag hier spraak zijn. Dit althans mag ik verlangen, dat ook mijne kritiek beoordeeld worde naar hetgeen ik over de polemiek van een mijner geestverwanten gezegd heb: „Telkens toont hij dat in het liberalisme het radicalisme reeds ligt; telkens let hij op de verwantschap van theorie, telkens wijst hij op de logische aaneenschakeling der begrippen waardoor, ook in het gebied der geesten, de kiem eigenaardige vrucht geeft. Van daar dat hij de dwaling niet enkel in den wortel, maar ook in de meest verwijderde vertakking aantast; dat hij den giftigen ader, van omsluijeringen en versierselen beroofd, in zijne verderfelijke eenzelvigheid aan het licht brengt; dat hij de doodelijke kwaal herkent, ook waar ze bij den kranken zelf *incognito* huisvest. Dat hij, tegenover de christelijk-historische rigting, elk die er van afwijkt, liberaal en radicaal, de mannen van 1789 en van 1793, op één lijn stelt, en geen soortelijk onderscheid ziet tusschen den vrijzinnige die, welligt onwetend, de kiem der theorie omdraagt en den Jacobijn die ze uit revolutionair pligtbesef in praktijk brengt.„

Nu moet ik overgaan tot hetgeen ik, welligt eenigzins vermetel, reeds op mij nam. Ik wensch na te gaan of de

hoogleeraar Buijs, wanneer hij in de laatste discussien een begin van bederf ziet, misschien al te scherp was. Evenwel reeds vooraf mag ik niet ontveinzen dat ik deelgenoot ben zijner bezorgdheid. Hetgeen mij het meest beducht maakt, is dat, in het onderzoek over den aard en de verhouding der politische partijen, de gezigteinder, blijkbaar met opzet, binnen de wanden der vergaderzaal beperkt bleef. Als of er, buiten de volksvertegenwoordiging (de geconcentreerde volkssouvereiniteit) geen *Volk* is! Als of er, omdat men, in de Kamer, de antirevolutionaire partij niet meê telt, geen *christelijk-historische rigting* is in het Land!

's Hage, 2 Februarij 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XV.

De Tweede Kamer en het Volk *achter* en *onder* de Kiezers.

Parlementair *tournooi*, zegt van het november-debat de hoogleeraar Buijs.

De titel reeds is verontrustend; de schilderachtige benaming is geen lofspraak, en voorspelt wat er volgt; de kritiek is scherp.

Kundig en geacht hoogleeraar in het staatsregt, waarschuwt hij tegen de herhaling van een in de landsvergadering niet voegzaam steekspel. Hij schroomt niet te verklaren dat er rijke stof voor een blijspeldichter zijn zou. De strijd is voor allerlei beschouwingen vatbaar en heeft, naast de belagchelijke, ook eene zeer ernstige zijde. Hij verzwijgt den ongunstigen indruk niet dezer vertooning op het publiek. Hij wijst op de eer der Natie. De Kamer, ziedaar zijn vaderlandlievend verzoek, zij aan het belang der handhaving van eigen waardigheid eenigzins meer gedachtig. Zoo niet, het bederf van de constitutionele instellingen zou, ten slotte, het gevolg kunnen zijn.

Deze petitie ondersteun ik. Depôt ter griffie, en vooral in geheugen en hart.

Niet als of, in de volksvertegenwoordiging, een onderzoek naar den aard en de verhouding der partijen, ter

voorlichting van het Algemeen, door mij overtollig gekeurd wierd. Niet dit is het wat ik met den hoogleeraar bejammer; niet het onderzoek zelf, maar den loop en afloop.

Immers uit den arbeid, aan de partijteekening besteed, kunnen althans drie betreurenswaardige gevolgtrekkingen worden ontleend.

De Kamer heeft zich afgesloofd in de navorsching van hetgeen sedert lang *iedereen wist;*

Zij werd tot belijdenis gedwongen dat het haar aan politische levenskracht ter *partijvorming* ontbreekt;

Zij vond het verschil en den strijd der partijen, *buiten* de Kamer, haar aandacht onwaard.

Het eerste punt behoeft geen betoog. Dagen achtereen een schijnbaar ernstig debat over *conservatief of liberaal?* raadseltje, niet onaardig, maar ontraadseld sedert lang. Iedereen, die met de parlementaire geschiedenis sedert 1848 niet onbekend is, weet dat er, ook van 1849 tot 1853, geen *parti conservateur*, met een eigen politiek en noemenswaardig verzet, was; dat de *quasi*-conservatieve partij steeds een enkel negatief bestaan, door *orthodoxophobie* en *thorbeckophobie*, had; dat zij, ofschoon niet door eigen kracht, in het bewind geraakt, telkens aan Thorbecke tot het fiere woord regt gaf: „men dobbert op den stroom der beginselen die ik belijde;" dat, zelfs in 1861, volgens een van haar uitnemendste woordvoerders, het vinden van een leider haar nog niet gelukt was; dat het conservatieve leger telkens de ontslagen officieren der vijandige rigting, de coryfeën der liberale partij, opnam; dat ook Thorbecke *conservatief*,

voor de oppositie *te* conservatief, was; dat zij, juist daarom, nooit vat op het kabinet had; vooral niet, nadat een wederoptreden door een bij uitnemendheid *conservatief* beginsel gemotiveerd werd.[1] Voorzeker het tournooi was overbodig om, ten langen leste, te komen tot de uitspraak dat, niet een *beginsel*, maar een *persoon*, het voorwerp van den strijd is. Dergelijke tijdverspilling, zegt menigeen, baat en voegt niet. Aldus geeft men aan Thorbecke gelijk, in zijn napoleontischen afkeer van *parlage*, in zijn minachtend gewag maken van redevoeringen wier indruk den dag waarop ze werden uitgesproken niet overleeft. Aldus loopt eene volksvertegenwoording gevaar om straks, uit eigen slapheid en afgematheid (zonder dat, als in Frankrijk, een staatsgreep voorafga), te worden een jaknikkend ligchaam en een werktuig van het Gouvernement.

Ook omtrent het tweede punt was, in de Tweede Kamer zelve, eenstemmigheid blijkbaar. Zij bevindt en erkent dat er, in haar midden, geene *politieke partijen* bestaan.

Een aangenaam berigt voor geleerden, ook in het staatsregt, die in de wegcijfering der partijen een waarborg van volksgeluk zien. Vooral de hoogleeraar de Bosch Kemper laat in het *Volksblad*, naar ik verneem,[2] geenerlei

---

[1] „Het was omdat men, van Thorbecke vooral, een Gouvernement althans, hoedanig ook, en de herleving van *le principe d'autorité* kon te gemoet zien." *Parlementair Fragment*, blz. 27.

[2] Liefst zou ik inzage hebben van artikelen die *bepaaldelijk tegen mij gerigt zijn* (Zie mijn verzoek aan de periodieke drukpers, VIII, blz. 2. De *Arnhemsche Courant* alleen heeft er, een geruimen tijd althans, aan voldaan.). — Vroeger was ik geabonneerde op het *Volksblad*, thans,

gelegenheid ter inscherping van dit zijn geliefkoosd denkbeeld voorbijgaan. Mij dunkt dat deze welgemeende halstarrigheid haar doel mist. Ik begrijp dat, in 1849, Thorbecke ongaarne had dat ik van partijen sprak; dit bragt de politiek meê; wegcijfering van partijen, ten behoeve van eigen heerschappij, is altijd de begeerte eener zegevierende rigting. Thorbecke, die, als echt-vrijzinnig partijhoofd, gaarne de geheele natie, met eene magtspreuk opgelost zou hebben in zijn eigen partij, voert, als historiekenner, gansch andere taal; dan verzuimt hij niet te doen opmerken dat de grootste uitkomsten steeds de prijs van den heftigsten partijstrijd zijn geweest. Misschien zou, wat hij in 1846 schreef, ook eenigzins op later jaren toepasselijk zijn. „Niet de worsteling van partijen hield ons tegen; zij zou het nieuwe levensbeginsel hebben geoefend en versterkt, indien hoofd en karakter om te regeren bij eenige partij, of bij den volkszin over het algemeen ware te vinden geweest." [1] Het goedhartig of slaperig of ook baatzuchtig verlangen naar eensgezindheid, als voorschrift der zedekunde in de politiek, al wordt het met gemoedelijkheid aangeprezen, is thans niet meer gangbaar. De onmisbaarheid van partijen, voor constitutioneel levensbehoud, wordt dagelijks meer een politisch axioma. „Naarmate wij meer ervaring opdoen van het parlementaire leven," schrijft de heer Buijs. Inderdaad, al doende, leert men; leert men ook dat men vroeger grootelijks ongelijk had. „Niet in het bestaan van

---

en om smartelijke reden, niet meer. Van daar dat zelfs een aanval *tegen mij*, zoo fel als van 24 November, (in het *Maandschrift voor Christelijke opvoeding* van Februarij beantwoord) mij nog vóór weinige dagen onbekend bleef.

[1] *Historische Schetsen*, blz. 104.

partijen," schrijft hij, "maar veeleer in haar gemis ligt de kwaal welke onze politieke ontwikkeling in den laatsten tijd tegenhoudt, en elk jaar een bedenkelijker karakter aanneemt." Deze opmerking herhaal ik, niet ongaarne, met de woorden van mijn vriend Beijnen, die, in zijn merkwaardig *Overzigt van de Staatsregeling van ons Vaderland*, mede van de vroeger vrij algemeen aangenomen leer zich afvallig betoont: "Bovenal hechte men het grootste gewigt aan het juiste begrip bij de leerlingen, van de *partijen*, in vroeger of later tijden hier ontstaan, en trachte hun, zooveel mogelijk, de edele of onedele roerselen van haar streven en handelen onbevooroordeeld aan te toonen, opdat zij, in onzen constitutionelen staat, zich vroeg aan het denkbeeld mogen gewennen dat *het te voorschijn treden van partijen eene gewone en dus natuurlijke vrucht van het leven van een vrij volk is.*" — Zoo is het! waarschuw, met kracht en ernst, gelijk onmiddelijk daarna gedaan wordt, tegen het ontaarden der partijen in partijschappen, maar neem, met de getrouwheid in het werkzaam belijden eener eigen overtuiging, al wat een staatsvorm bezielt en veredelt, niet weg. Waar geen verscheidenheid van inzigt zich, ook in het streven naar invloed op de praktijk, openbaart, daar ontbreekt het aan overtuiging of aan veerkracht, aan *beginsel* of aan *karakter*. In onze dagen vooral, te midden van eene wereldcrisis, in gewigt en felheid bijkans ongeëvenaard, is het vreemd wanneer geen scherp geteekend verschil van rigting, omtrent de vraagstukken waarmeê de toekomst van Staat en Kerk in verband is, bespeurd wordt. Dergelijk verschijnsel is diep betreurenswaard. En waarom? niet slechts omdat het van laakbare onverschilligheid getuigenis draagt,

maar omdat deze staatkunde eener somtijds hooggeroemde partijloosheid op een partijdigheid van minder verheven aard uitloopt; op een politiek van omstandigheden en standpunten, van intrigue en taktiek. Een overtuiging, niet in beginsel geworteld, is al te buigzaam en plooit zich naar elke windvlaag van het eigen belang. — Scherpziend ooggetuige en deelgenoot van hetgeen in de kamer en ook in kabinetsvorming voorviel, zegt de heer van Bosse, met een veelbeduidenden wenk: „Ik ben bevreesd dat wij hier, in plaats van *partijen*, wel eens met *coteriën* te doen hebben." Geen *partijen*, niet dan *coteriën* in de Tweede Kamer! welk een reden van ernstige bezorgdheid! Verontschuldiging of geruststelling zoekt men doorgaans in den betrekkelijk geringen omvang van onzen Staat. Ook dit zeer ten onregte. Niet op de grootte, op de natuur van ieder schepsel, ook van eene staatsregtelijke creatuur, komt het aan, waar, niet van staatsiekleedij, maar van levensorganen en van levensvoorwaarden spraak is. Veeleer is er, om de kleinheid, dubbel gevaar, zoo als ook de heer Buijs schrijft: „Groote vergaderingen worden niet zoo spoedig als kleine het slagtoffer" het slagtoffer van wat? ach, ook de hoogleeraar gebruikt hetzelfde verootmoedigend en schrikverwekkend woord „het slagtoffer van den *coteriegeest*, welke altijd de ruimte wil innemen die de *partijen* ongevuld laten."

De derde en laatste opmerking was: de kamer ziet den strijd der partijen, *buiten haar eigen kring*, willens en wetens, voorbij.

Naar mijn inzien, ligt hierin vooral een kiem van parlementair bederf. Aan het betoog dezer stelling zij het overige van dit opstel gewijd.

Ik kom op voor het volk, *achter* en *onder* de kiezers. Ik kom op voor die gestadige betrekking tusschen de staatsmagten en de bevolking, waarin alleen de waardij en de levenskracht ligt van den constitutionelen staatsvorm.

In de beperking van het debat tot der liberalen *onderlingen* strijd, is op treffende wijs gebleken dat de volksvertegenwoordiging op *het volk* geen acht geeft.

Vijf dagen is over den aard en de verhouding der partijen geredeneerd. Van de *antirevolutionaire* partij is geen melding gemaakt.

Van waar dit?

De *christelijk-historische* rigting in de Kamer, als het op stemmen aankomt, is niet in tel. Heeft ze daarom geen bestaan of invloed onder het Volk?

Haar aanzijn is aan de kamer niet onbekend. Vriend en vijand weet dat ook haar invloed op den val en op de verrijzing van kabinetten niet altijd onbeduidend geweest is; dat men zich, wanneer het pas gaf, wel eens van haar bijstand, hoewel niet ten haren voordeele, bediend heeft; dat ze zich in haar dierbaarste belangen gestadig verongelijkt acht, dat zij in de volksklasse talrijken steun vindt, dat haar hulpbetoon bij de stembus niet versmaad wordt; dat zij, ofschoon met den aard en eisch van den staatsvorm te weinig bekend, evenwel nu en dan, vooral ook onlangs, tot meer zelfbewustzijn en pligtbesef geraakt is, zoodat, al is ze gedrukt door de overmagt van het vrijzinnig staatsalvermogen, het „groeijen onder de verdrukking" ook ten haren opzigte waar schijnt.

Derhalve bleef de gezigteinder, blijkbaar met opzet,

binnen de wanden der vergaderzaal beperkt. Als of er, buiten de geconcentreerde volkssouvereiniteit, geen *Volk* is! Als of er, omdat men, in de Kamer, de antirevolutionaire partij niet meê telt, geen *christelijk-historische rigting* is in het Land?

Dergelijk voorbijzien van den wezenlijken toestand is een teeken der ontaarding van het parlementair gouvernement.

Evenwel men zij, ter billijke beoordeeling van deze voorbedachtelijke oogluiking, behoedzaam. Men lette, èn op hetgeen daarin *normaal*, èn op hetgeen daarin *exceptioneel* is.

De Kamer *ignoreert* eene sedert jaren in het Land en onder het Volk niet onbekende partij; wier getalsterkte niet gering is, en wier klagten, met betrekking tot gewetensvrijheid in School en Kerk, bij toeneming weêrklank vinden voor de regtbank van het publiek.

Willens en wetens, ziet de Kamer wat in het oog valt voorbij. Ik herhaal het: van waar dit? wat is het geheim dezer raadselachtige politiek?

Een geheim is het niet. Het is een usantie. Het is een leefregel der liberale theorie. De kamer handelt aldus voorbedachtelijk. Omdat zij enkel op den door de kieswet omschreven vorm let, op het *pays légal*. Omdat Volk en Vaderland zich in het cijfer van haar eindstemming oplost. Omdat de Natie verdwijnt in het souvereine volk.

De Natie, in *historischen* zin, is bij het liberalisme niet in tel.

Juister nog; *die* Natie (*die* menschen, *dat* volk) is voor het radicalisme een beletsel, een vijandin.

Van daar dat hetgeen, naar populaire beschouwing, onver-

antwoordelijk schijnt, volgens de diepzinnigheid der vrijzinnige wetenschap, *normaal* is.

Welnu! de langdurigheid en de stekeligheid van het steekspel, het *piquante* vooral der persoonlijke verhouding, moge ditmaal de aandacht meer dan gewoonlijk hebben geboeid, meer dan gewoonlijk diepgevoelde smart over veronachtzaming van hetgeen wij de wezenlijke en hoogste belangen des lands achten, hebben gewekt, op zich zelve is deze veronachtzaming niet exceptioneel, niet zeldzaam.

Immers wat dunkt u in 't algemeen, sedert de vrijheidsboom, dat is, der vrijzinnigheids dorre staak, in Nederland opgerigt werd, van de verhouding tusschen het Volk en de Staten-Generaal? Ga, in de reeks der gedaantewisselingen van onzen staatsvorm, terug met uw gedachte.

Hoe was het, sedert Februarij 1862, onder dit ministerie? of sedert 1848? of sedert 1815 en 1813? of, onder een anderen titel, sedert 1795? Wanneer gaf de volksvertegenwoordiging van doeltreffende behartiging der zedelijke volksbelangen blijk? wanneer meent ge dat ze, door sympathie voor gewetensvrijheid, nationaal was en aanspraak op nationalen dank had?

Wanneer? Van 1795 welligt tot aan de inlijving in het fransche Rijk? neen. Zij was toen de gehoorzame dienares, eerst van het radicalisme, daarna van een reactionair bewind.

Wanneer? Van 1813 tot 1848? neen. Zoodra de tot stand gekomen grondwetherziening het begin scheen van meer nationalen invloed, heb ik, van de vijf en dertig voorafgegane jaren, dit overzigt geleverd, dat mij, ook nu, niet onjuist voorkomt. „De geschiedenis der Staten-Generaal heeft, sedert Nederland herboren werd, in ieder tijdperk haar

eigen merkwaardigheid gehad. Van 1815 tot 1827, schenen zij, goedhartig of sluimerziek, niet te bemerken dat de vertegenwoordiging een lijdelijk aanhangsel van het vorstelijk bewind werd. Van 1827 tot 1830, volgden zij den koning in eene staatkunde welke, zonder wezenlijk steunpunt, door beurtelingsche concessie en weêrstand, aan de scheuring van het koningrijk bevorderlijk was. Van 1830 tot 1840, ondersteunden zij, door onvoorwaardelijk vertrouwen, eene onverzettelijkheid die in uitputting en onmagt haar natuurlijken dood stierf. Van 1840 tot 1848, voegden zij zich in een gang van zaken, die eigenlijk geen gang kon worden genoemd; waarbij stilstand de leus was, bovenal rust en behoud begeerd werd, in elke beweging afwijking, in elke verbetering gevaar lag."

Maar nu in den laatsten tijd, van 1848 tot 1865? Heeft zich de uitnemendheid der regtstreeksche verkiezingen (waaraan ik vergelijkenderwijs met het vorig systeem steeds de voorkeur gaf en geef) in het *nationaliseren* van de Tweede Kamer, schitterend geopenbaard? Was aansluiting van alle rangen en standen blijkbaar in de behartiging van de belangen der Natie; der Natie, zeg ik, gelijk ze, niet door de Grondwet in het leven is geroepen, maar, onder alle wisselingen van staatsregtelijke vormen, voortleeft. Liefst wil ik mij niet wagen aan eenige qualificatie, waarvoor het welligt te vroeg is; liefst zou ik zelf geen uitspraak doen, maar antwoord op enkele vragen te gemoet zien.

Op de vraag die ik, in Maart 1864, aan de Tweede Kamer deed: "Wanneer heb ik, sedert 1837, als ik voor godsdienstvrijheid of vrijheid van onderwijs opkwam, ooit eenige medewerking, ooit eenig blijk van sympathie gevonden bij de Staten-Generaal?"

Op de vragen, die ik mij thans, bepaaldelijk aan *deze* Tweede Kamer, veroorloof.

Was zij, de Kamer van 1853, de Kamer die het proefondervindelijk bewijs geven zou wat, in een kritieken toestand, het regt van ontbinding tot welzijn van het vaderland vermag, de Kamer die een scherp-conservatieve kleur en bijkans een antirevolutionaire tint had, de Kamer op wier bescherming tegen vrijzinnigheid en ultramontanisme rekening gemaakt werd, aan haar oorsprong en roeping getrouw?

Rust op haar geenerlei aansprakelijkheid wegens het prijs geven van koningschap en kerk (ook van de grondwet, in haar nationaal hoofdbeginsel) aan de logica der vrijzinnige theorie?

Heeft zij nooit, op een gewigtig en nog niet bij het volk in vergetelheid geraakt tijdstip, den koning gedwarsboomd, toen deze, overeenkomstig de eerbiedwaardige traditiën van zijn Huis, gewetensvrijheid voorstond?

Genoeg reeds. Aldus ziet men dat het actueel beklag over een niet genoegzaam acht geven op de behoeften en wenschen, op de regten en vrijheden van het *geheele volk*, evenzeer geldt van hetgeen sedert jaren voorafging. Daarom zeg ik met den hoogleeraar Buijs: er is een kwaal, welke onze politieke ontwikkeling tegenhoudt, en elk jaar een bedenkelijker karakter aanneemt.

De oorzaak eener zoo gevaarlijke krankheid is niet twijfelachtig.

Wacht u die te zoeken in den grondwettigen staatsvorm.

Van algemeene toepassing maak ik een woord van Thorbecke omtrent de minachting waarin de staatsregeling van 1798 reeds in 1801 geraakt was: „Ieder weet de alge-

meene onmagt aan zijne tegenpartij, en *ten laatste wierp men de schuld op de constitutie.*"

De schuld en de kwaal ligt in de valsche theorie, welke den constitutionelen regeringsvorm, vrucht en eisch van christelijk-historischen vooruitgang, overmeestert, bezielt en bederft.

Thorbecke schrijft: "Het *werktuig* moest voor de *werklieden* boeten." De aanmerking is juist. Ik voeg er evenwel bij: wees ook jegens de werklieden billijk; zij mogen niet, bij uitsluiting, voor de werking, ook op hen, van een epidemisch geworden beginsel, aansprakelijk worden gesteld.

Wij zagen dat er hier is eene sleepende ziekte, geen plotseling opgekomen toeval. Een teeken van voortdurende krankheid, van *normaal* gevorden ontaarding en verval.

Aan den anderen kant, mag niet worden verzwegen of ontveinsd dat het ziekteverschijnsel van November ll. in hooge mate zorgverwekkend is.

Nooit welligt was hooghartigheid der *liberale* Natie jegens de *historische* Natie zoo verregaand.

Nooit welligt kwam de onbezorgdheid zoo scherp uit tegen de onrustbarende gesteldheid van het land.

Aldus bezien, is het verschijnsel geenszins *normaal;* het is, door den ernst der omstandigheden, *exceptioneel.*

Ook thans kent de Kamer geen Natie dan de Natie van *de kieswet.*

Ook thans schijnt haar de verhouding der partijen *in* de Kamer, ter waardering van de kracht en werking der partijen *buiten* de Kamer, de onfeilbare, de eenige toetssteen.

Het bewijs ligt in de veelbesproken beraadslaging voor de hand. De Kamer komt, na velerlei misverstand, tot klaarheid van overtuiging. *Hier* loopt, ziedaar de eigen noodkreet! alles uit op coteriën, antipathien, onderlinge veeten, op een kruisvuur van personaliteiten, en niets meer. Dus zijn er geen *partijen*, geen strijd van *beginsels*.

Niet in de Kamer. *Dus* ook niet in het Land.

Deze laatste gevolgtrekking acht ik onjuist.

In de Kamer is de *antirevolutionaire partij* naauwelijks meer zigtbaar. Zij is dáár bijkans uitgestorven. *Dus* leeft zij, zegt men, niet meer in het Land.

Ook die conclusie is voorbarig. Zij strookt weinig met hetgeen iedereen ziet; met hetgeen ook ieder lid van de Kamer ziet, zoodra hij buiten de bedwelming der parlementaire atmosfeer geraakt is. Zij strookt weinig met den dagelijks feller strijd, in Staat, in School, in Kerk, tusschen het overmoedig en overmagtig *radicalisme* en eene nog niet ten ondergebragte partij.

Mij dunkt dat het *ignoreren* van dien strijd, het *wegcijferen* van deze partij, van geen staatkundig overleg blijk geeft.

Nu vooral niet. Waarom *nu vooral* niet?

Omdat nu althans (voor wie met den gang der denkbeelden en rigtingen, ook buiten Nederland, niet geheel onbekend bleef) ons burgerregt ombetwistbaar is op *wetenschappelijk* gebied, zoodat de bedenking wegvalt, die vroeger in de eenzijdigheid der beoefening van het staatsregt haar grond had: „gij zijt slechts eene *kerkelijke* partij."

Omdat de christelijk-historische rigting van pligtbesef en pligtbetrachting, ook op *politiek* terrein, onlangs een niet

onopgemerkt bewijs gaf; zoodat zij eigen kandidaten in de Kamer zou hebben gebragt, zoo niet een gebrek van de kieswet, de *districtsgewijze* stemming, aan *echt-nationale* keuzen in den weg stond.

Omdat men behoedzamer wordt in het ontkennen, of dat onze rigting buiten de finantiele grenslijn *populair* is; of dat er op de behoefte en begrippen van *het gansche Volk* moet worden gelet.

Omdat het pligtmatige, en ook het raadzame, van eenig sympathie-betoon te meer klemt, nu de strijd der beginselen dagelijks meer een strijd wordt, die alle rangen en standen, den staatsman en den daglooner, omvat.

Omdat men nu ontwaart dat de strijd een *religiestrijd* is.

Omdat de snelheid en driestheid der opkomst of liever der openbaarwording van de *Moderne Theologie*, van de atheïstische godgeleerdheid, aan de gedachtenwisseling eene hartstogtelijkheid bijzet, allezins verklaarbaar, en waarop met den meesten ernst moet worden gelet.

Omdat het radicalisme in de met opzet geïgnoreerde partij een tegenstanderes ontmoet. Omdat zij alleen tegen leer en werking, tegen *wortel* en *vrucht*, tegen de slooping van het koningschap, de democratische verbuiging van de Grondwet, de veelzijdige bestrijding en ondermijning van het regt der evangelische belijdenis, de stelselmatige eerst verborgen en thans onverholen godverzaking, sedert jaren, met woord en daad, protesteert.

Zij is een partij van „vaste beginselen." Dit getuigt de hoogleeraar Buijs: „eene partij welke een even duidelijk omschreven en gemakkelijk te begrijpen programma heeft, als dat van de conservatieven onbestemd is en nevelachtig."

Zij is eene der *twee partijen* waarin het land verdeeld

is. — Dit getuigt de heer Wintgens: „Elk die het inwendig parlementaire leven sedert 1848 heeft gadegeslagen, weet dat slechts twee rigtingen zich tot *partijen* hebben gevormd." — Dit getuigt de heer Bosscha: „Tegenover de leer der nederlandsche liberalen staat de antirevolutionaire staatsleer." — Dit getuigt Mr. W. van Goltstein: „Inderdaad bestaan er in ons land slechts twee partijen; degene die zich gaarne bij uitstek de *liberale* partij noemt, maar eerder den naam van de *radicale* verdient, en de *antirevolutionaire*."

Zij is eene partij jegens welke schroomelijk onregt gepleegd wordt. Ik twijfel of iemand, ter goeder trouw, daaromtrent in onzekerheid verkeert. In Kerk en School valt het bezwaarlijk vol te houden dat zij niet, regtstreeks of zijdelings, aan gewetensdwang ten doel staat. Voor het *kerkelijke*, wijs ik op de verontwaardiging van Dr. Fruin, om het niet zeldzaam verschijnsel dat „een kerkeraad, die slechts een oligarchie vertegenwoordigt, de ouderwetsche meerderheid der gemeente wil dwingen gesticht te worden door de nieuwerwetsche theologie, omdat hij die voor de beste houdt." Voor de *school*, op de verontwaardiging van J. C. Baud, om den aard der beveiliging van het openbaar schoolwezen tegen de concurrentie der „goddelooze broeinesten van kerkelijke en wereldlijke twisten." En, ter qualificering van natuur en gang der vrijzinnige parlementaire krankheid waarvan hier spraak is, op de verontwaardiging van Falck, over een vervolging van Christenen, voor wier goed regt de Tweede Kamer, evenmin als Thorbecke, in die dagen een geopend oor had: „Ik schaam mij Nederlander te zijn."

Niettegenstaande dit alles, neemt men in de kamer van

die partij geen notitie. Of wel, in 't voorbijgaan, met luchthartigheid, en op spotzieken toon.

Voor het liberalisme karakteristiek, voor den liberaal eigenaardig, was de aardigheid van den heer van Heukelom, onlangs bij het Adres van antwoord. „De spreker uit Arnhem is de leider van eene partij, die *uit niet veel meer dan den geachten spreker zelven* bestaat."

Op het oogenblik zelf was ik er door verrast. Ik dacht, zelfs nog in September, aan de stembus, aan het behaalde voordeel, en zeide: „Ik mag nu wijzen, niet enkel op het volk *achter de kiezers*, maar ook op duizenden *kiezers*. Als lid eener wetgevende vergadering, heeft de spreker gezag, voor wiens rigting men ontzag heeft, en dit ontzag is er, wanneer deze rigting, of aan het bewind is, *of wortelt in het volk*. Kan het, ter goeder trouw, betwist worden dat de christelijk-historische rigting dezen *nationalen wortel* heeft?"

Ik bedacht niet dat het geachte lid, zoo hij repliceerde, van zijn standpunt, en namens de groote meerderheid van de Kamer, mij te gemoet voeren kon: „Vooreerst, in het *vrijzinnig* staatsregt is de Natie waarin uwe rigting eigenlijk wortelt, niet bekend; de Natie waarop wij acht slaan, wortelt in de volkssouvereiniteit, beligchaamd in de kieswet. Het volk *achter* de kiezers, *dat* volk, *die* menschen (opdat ik het zinrijke *dat* en *die* van het geachte lid uit Dockum overneme) gaan ons niet aan. Maar ten anderen: van het volk *onder* de kiezers te spreken is hier ook niet voegzaam. Wij, vrijzinnigen, zijn voor al wat naar *ruggespraak* met de kiezers zweemt beducht; eenmaal in deze vergadering gekomen, keeren wij (het zij met allen eerbied en enkel duidelijkheidshalve gezegd), *par nécessité de position* of *changement de situation*, schoon

niet ondankbaar, hun eenigermate den rug toe. Wij hebben hier, gelijk ik u zoo even reeds onder het oog bragt, te doen met de beligchaming van de kieswet; dat is, houd dit vooral in het oog, met de *vertoonbare uitkomsten* van de stembus; niet met de kiezers, die sedert lang huiswaarts zijn gekeerd, en die, geloof mij, ook op ons bijna niet letten. Hier staart men enkel op de mannen die, uit den stroom der verkiezing, in de gewenschte haven aangeland zijn; op de keurelingen der Natie, kortom, op de gecentraliseerde Natie, gelijk ze (door het geldelijk vermogen, door den bij de wet vastgestelden *census* gevormd) leeft en werkt in dezen kleinen omtrek.

Het ganschelijk onvermeld laten van onze rigting, in een vijftal dagen aan partijteekening besteed, komt hiermeê overeen en brengt de tegenstelling van *vrijzinnig* en *historisch* op nog treffender wijs aan het licht.

Ik vind deze wegcijfering van een groot deel der bevolking even inconstitutioneel als de wegcijfering der regten van de Kroon. Ik heb, van de roeping der Kamer en van haar verband tot de geheele Natie, hooger denkbeeld. Ik heb steeds gewenscht daarin te doen zien den *hartader* en het *levensorgaan* van het Nederlandsche Volk.

Maar ik ben niet dwaas genoeg om te ontkennen dat deze beschouwing in de Kamer nooit bijval gehad heeft.

Feitelijk is de Kamer, ook na 1848, telkens meer van hetgeen ik haar constitutionele bestemming acht ontaard. Zij is een instrument van wetgeving, waarmeê men de zaken, van regeringswege voorgelegd, afdoet. Bij toeneming, werd men op het neutralizeren van al wat buiten *dit* gemeen overleg ligt, bedacht.

Onder dit Ministerie streeft de overheerschende rigting

naar het *nec plus ultra*. En dit kan haar niet ten kwade worden geduid.

Zij is in de Kamer thans onweêrstaanbaar.

Zij wordt geleid en bezield door een minister wiens buitengewone gaven onloochenbaar zijn, in wien zij het model van een regeringsman, in wiens krachtig gouvernement zij een weldaad voor het vaderland ziet.

In het blijvend overwigt der aaneengesloten meerderheid ligt, volgens haar, de waarborg van een deugdelijk beheer.

In het spoedig tot stand komen van hetgeen zij (dat is, hij) begeert.

Zij heeft eene zeldzame vastheid van overtuiging omtrent de onbedriegelijkheid van eigen inzigt en de onloochenbaarheid van eigen waardij.

De eindstemming is het zegel der *nationale* goedkeuring, meent ze, op haar *eigen* werk.

Aldus is het minder laakbaar dat zij, op haar getalsterkte gerust, het stilzwijgen bewaart, of slechts welstaanshalve het woord voert.

Dat zij het spreken van de minderheid als een lastig en, bij de onvermijdelijkheid der neêrlaag, onvoegzaam oponthoud, misprijst.

Dat zij.... doch ik acht mij niet geroepen ter levering van haar tweejarige biografie. De parlementaire tafereelen der twee vorige zittingen (bekroond door het kunstig, bijkans had ik geschreven, kluchtig uitgedachte voorstel eener dialogisering van de oppositie, eerst enkel met de ministerielen, en later enkel met den minister) zijn in aller geheugen nog versch. Liever poog ik de gevolgen van den liberalen leefregel, of, laat ik meer naar waarheid zeggen, den loop der krankheid te schetsen.

De natuurlijke werking dezer politiek of taktiek is ligt na te gaan. In het collegie is een numerieke meerderheid die van haar *superioriteit* niet enkel in getal, overtuigd is, die de argumenten van de wederpartijders kent; voor wie de zaak, eer de gedachtenwisseling aanvangt, reeds beslist is; die, in hetgeen ze voor tijdverbeuzeling houdt, met weêrzin berust, en die vooral niet gaarne, door gemoedsaandoeningen van het ongewijde volk of *vulgus*, in haar vaderlandlievend jagen naar resultaten, naar vruchten van den zegenrijken wortel, zou worden gestoord. Zoo min mogelijk *oppositie*, nu wij aan het bewind zijn, zoo min mogelijk *agitatie*. Geen behandeling van teedere vraagstukken in de periodieke drukpers; geen uitlokken van verklaringen bij de stembus; geen voeden of dulden van discussien in de Kamer, waardoor velen zouden wakker worden geschud. Laat ons, met nationale zelfkennis, dankbaar gebruik maken van de proverbiale onverschilligheid of gedweeheid onzer goedhartige bevolking, ten gevolge waarvan wij stillekens onzen gang gaan en het verschil tusschen openbare vergadering en *Comité-Generaal*, in de praktijk, bijna wegvalt.

Ik acht die berekening verkeerd. Omdat ik den aard in het oog houd van het nederlandsche staatsregt, gelijk het èn met den niet-aristocratischen grondtrek onzer volkshistorie, èn met den vooruitgang der eeuw, in verband is.

Het volk *achter de kiezers*, deze uitdrukking wordt, sedert 1856, telkens als een wapen tegen mij gebruikt.

Van die befaamde uitdrukking heb ik, in de zitting van 29 Mei 1863, aan den heer van Heukelom, die ze mij voorwierp, gezegd: „Naauwelijks is er ééne uitdrukking

door mij in de Tweede Kamer gebezigd, waaraan ik met meer genoegen herdenk. "

Mits ze niet uit haar verband worde gerukt.

Mits men niet vergete dat ik op het geheele volk wees, om het *antinationale* te doen uitkomen eener wet, waardoor, aan de niet rijke volksklasse, christelijke vorming van het kind onmogelijk gemaakt wordt.

Mits er althans worde gelet op hetgeen ik tevens aan den heer van Heukelom gezegd heb: " Wanneer men in *le pays légal* het vaderland ziet, kan er van *nationaliteit* geen spraak zijn. "

Mits men in het oog houde dat de uitdrukking, waarop men zoo gretig, als of ze mij ontvallen ware, beslag gelegd heeft, de herhaling was van soortgelijke wenken, sedert jaren telkens evenzeer aangedrongen, en evenzeer met ondergeschiktheid aan *de bestaande magten* in verband gebragt.

Zie hier enkele zinsneden aan mijne vijfjarige dagelijksche toespraak, aan *de Nederlander* ontleend.

De Natie is niet binnen den kring der *kiesbevoegden* beperkt.

Voorzeker verlangen wij geen algemeen stemregt of volkssouvereiniteit.

We zijn bereid ter onderwerping aan hetgeen door de Staten-Generaal, vertegenwoordigers van het geheele nederlandsche volk, binnen den kring der constitutionele bevoegdheid, in gemeen overleg met den Koning verrigt wordt.

We willen in den *census* een grens aannemen voor die kennis en beschaving welke tot het doen van politieke keuzen vereischt wordt.

Maar tevens moeten wij opkomen tegen de laatdunkendheid, waarmeê door de vrijzinnigen op hetgeen zij de *massas* noemen, nedergezien wordt.

Hetgeen zij begeeren is *souvereiniteit van het kiezersvolk*. Een souvereiniteit waaraan, volgens hen, de Kroon zoowel als de Natie ondergeschikt is.

Ook dan zij deze souvereiniteit niet onbeperkt. Ook dan worde er althans op de regten en behoeften ook der onderdanen dezer nieuwe soort van aristocraten gelet. Ook dan verklare men niet dat, naar de uitspraak eener constitutionele fictie, een ieder die den geldelijken maatstaf van kiesbevoegdheid niet bereikt heeft, van kunde, beschaving, verstand, en, waar het op de dierbaarste en heiligste belangen van den Nederlander en den Christen aankomt, van vaderlandsliefde en geloof, van hart en geweten beroofd is.

Die constitutionele fictie zou op nederlandschen bodem niet worden beaêmd.

Daarom maken wij onderscheid tusschen *de Natie* of *het Volk*, in historischen zin, en het volk, in de legale beteekenis van *stemmend personeel.*"

Antirevolutionair *demagoog* ben ik niet, al is het dat ik het wezen, niet den schijn, van *nationale* staatkunde begeer.

Minder dan ooit, nu ik op het verlaten van de Kamer ernstig bedacht blijf, betaamt het de betrekking, het *esprit de corps*, te vergeten dat mij aan de Kamer verbindt. Minder dan ooit, woorden te gebruiken waarvoor ik, in de Kamer, van een naauwlettend voorzitter eene welverdiende teregtwijzing zou kunnen ondergaan. Maar tevens

minder dan ooit zou ik nu den schijn willen hebben van, uit een soort van mismoedig *laissez-aller*, mijne denkwijs te verbloemen onder pluimstrijkende woorden, ter voorbereiding van een liefelijk afscheid.

Om, zooveel doenlijk, beide klippen te ontgaan, maak ik, voor hetgeen mij nog op het hart ligt, van woorden, door anderen gebezigd, gebruik.

Van drie wenken die ik overneem, van twee leden van de Tweede Kamer en van een voortreffelijken landgenoot die, ook in het nederlandsche Parlement, met oplettendheid verdient te worden gehoord.

Vooreerst. In 1864 geldt minstens evenzeer als in 1851, het oordeel van den in het parlementaire leven met eere grijs geworden landgenoot van Goltstein: „De waarheid is dat de antirevolutionaire partij inderdaad niet zoo krachteloos is, als men het wil doen voorkomen. Zij staat eene vaste godsdienstige overtuiging voor; eene overtuiging die doorgedrongen is in een groot gedeelte des lands, en die zelfs in onderscheidene streken daarvan de voorheerschende overtuiging is. En wanneer men nu in die vaste overtuiging verkeert, en niet opziet tegen al de moeijelijkheden om die vol te houden, dan is daarin eene *groote kracht* gelegen; maar die kracht wordt nog grooter, die kracht wordt bijna onwederstaanbaar, wanneer zoodanige partij het regt aan hare zijde heeft, aan onderdrukking lijdt, en zich *onregt* moet getroosten." — Let men, met aandacht en onbevangenheid, op hetgeen we, sedert 1851, in 1853, in 1856, in 1864, hebben zien gebeuren, dan zal menigeen voorzeker begrijpen, en welligt ook beâmen, dat onze rigting, in niet-materiële volksbelangen, het orgaan is der

NATIE, gelijk ze telkens (omdat ze nog niet is *une nation éteinte*) tot zelfbewustzijn ontwaakt en tegen het dwangjuk der vrijzinnigheid in verzet komt.

Ten tweede. Zeer opmerkenswaard, in verband met het voortbestaan van onze rigting, is het ditmaal hoogernstige woord van den heer van Nierop: „Onze natie, met haar zwak politiek gestel, is toch gehecht aan beginselen en zij is ook niet afkeerig van liberale beginselen. Maar onze natie is wel afkeerig van telkens herhaalde politieke krakeelen, en zij verliest daardoor eindelijk het geloof aan politiek, het geloof aan liberalisme, het geloof aan beginselen." — Is het zoo ver gekomen, en ik mag niet ontkennen dat deze strenge regter gelijk heeft, dan vraag ik: Is er nadeeliger werking denkbaar dan die van eene volksvertegenwoordiging, waar beginselen zoek zijn en door wier invloed en voorbeeld, door wier bederf, het Volk tot beginselloosheid, tot twijfelen en vertwijfelen aan beginselen geleid wordt. Indien gij, leden der Kamer! zelven, als om strijd, het getuigenis aflegt dat er, in uw midden, niet dan *coterie*-spel gespeeld wordt, verzwijgt dan niet, maar vermeldt dat er eene partij is, van wie men dit ten minste, met edelmoedige waardering, erkent dat zij vastheid van overtuiging bezit, en dat met haar, indien zij in de Kamer nagenoeg tot zwijgen gebragt is, althans daar buiten, een strijd van *beginselen* gevoerd wordt.

Eindelijk, tegen den luchtigen kwinkslag van den heer van Heukelom: „de spreker uit Arnhem is de leider van eene partij, die *uit niet veel meer dan de spreker zelven*

bestaat, stel ik het weloverdachte woord van Dr. Fruin: „Geen grooter gevaar dan wanneer een machtige partij, en *dat is de uwe zonder twijfel*, zich zoo stil houdt, dat men ze onwillekeurig over het hoofd ziet en niet meêtelt."

Dit slechts zij er bijgevoegd. Ik weet dat onze partij, waar het conscientie-bezwaar geldt, te stil, te gedwee is, van haar regten te weinig gebruik maakt; maar van *onwillekeurig* over het hoofd zien kan hier geen spraak zijn. Het *willekeurige*, het opzettelijke der oogluiking vermindert niet, vermeêrt het gevaar waarop deze historiekenner wijst.

„Vreest niet voor de nederlandsche bevolking, zoolang zij aan positief Christendom gehecht is; zoolang zij in de Heilige Schrift leest: weest alle menschelijke ordeningen onderdanig om des Heeren wille." — Dit heb ik aan de Kamer in 1856, denzelfden dag toen ik op het Volk *achter de kiezers* wees, gezegd. Ik zeg het nog. Vergeet evenwel niet dat ook een godvreezende bevolking, prijs gegeven aan het ongeloof, spoediger misschien dan de aaneengesloten meerderheid zich voorstelt, reden zou kunnen geven van bezorgdheid. En vergeet ook niet dat, wie de gewetensvrijheid aanrandt, vooral op nederlandschen bodem, zaden uitstrooit van een tweedragt, wier ontwikkeling, in haar uitgestrektheid, niet ligt door iemand kan worden berekend, in haar gevolgen, door niemand kan worden gestuit.

's Hage, 17 Februarij 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XVI.

Lager Onderwijs.

DANKBAAR, MAAR ONVOLDAAN. I.

Dankbaar maar onvoldaan! Ziedaar, zeide ik reeds, den indruk die het lezen en herlezen van het Bijblad van 8 en 9 December, op mij althans, gemaakt heeft.[1]

Dat ik *dankbaar* ben, en waarom, behoeft, na het daarover reeds gezegde en na de afzonderlijke uitgaaf der redevoering van den heer van Zuijlen van Nijevelt door mijne vrienden, geen herhaling of betoog. Des te meer noodig is het aan te wijzen waarom ik *onvoldaan* ben. Niet gaarne zou ik verdacht worden van overmatigen eisch, die naar ondankbaarheid gelijkt.

Onvoldaan ben ik, over de discussie, om

I. lofspraak op de wet,

II. zachtzinnigheid der repliek op een ongepast verwijt,

III. ongenoegzaamheid van hetgeen aan de Regering verzocht werd.

[1] XIII, bladz. 20.

I.

Onvoldaan, een weinig misnoegd zelfs, ben ik om *de lofspraak op de wet.*

Immers de hoofdstrekking van de wet was, volgens den heer van Zuijlen van Nijevelt, *verzoening.* „Men vergete niet dat de wet op het lager onderwijs, ofschoon eene der beide partijen werd overwonnen, evenwel kan genoemd worden de vrucht bij uitnemendheid van eene conciliante politiek.„

Men vergete dit niet! Bij mij is de gedachte nooit opgekomen dat een *verzoenend* karakter het kenmerk, de distinctieve hoedanigheid dezer wet was.

Dit verrassend berigt over eene wet waaraan de lofredenaar zelf een gewigtig aandeel gehad heeft, is de slotsom van een retrospectief overzigt.

„Iedereen weet hoe de wet van 1857 tot stand kwam.„ Iedereen? ik twijfel er aan; want, zoo ik ronduit zal spreken, de heer van Zuijlen zelf weet het niet meer.

Laat ons zien hoe, over de wording der wet, het geschiedverhaal luidt.

„De eischen der antirevolutionaire partij waren niet gering. Zij waren geklommen, naar mate het oogenblik werd uitgesteld, waarop zij zouden worden bevredigd. Die eischen golden toen niets meer of minder dan het afbreken van de openbare gemengde school en daarvoor in de plaats stellen van de openbare gezindheidsschool.„

De spreker vergist zich. Noch slooping van de *gemengde*

school, noch openbare *gezindheids*school, hebben wij ooit als *ultimatum* gesteld.

Er is geen wijziging geweest in onzen eisch. Zoowel in 1851 als in 1857, werd, èn niets minder, èn ook niets meer, dan *facultatieve* splitsing begeerd. Als uitzondering, die regel zou kunnen worden, enkel door vrije keus.

Niet *gezindheids*scholen, maar scholen voor de gezindheden *bruikbaar*.

De zinsnede, door Beets in 1851 uitgesproken, was en bleef ons program: „Onderwijs en opvoeding zijn onafscheidelijk; de school moet christelijk zijn; de gemengde school moet, zoo veel mogelijk, in eene protestantsche en roomsch-catholieke volksschool uiteengaan; op de protestantsche school behoort de Bijbel."

„Er was toen een Ministerie, aan de meerderheid der Kamer niet welgevallig, en toch toonde de Kamer zich niet alleen bereid, maar ook genegen met dat Ministerie die teedere quaestie te behandelen. Zij gaf daardoor een groot blijk van gematigdheid."

Van gematigdheid? Dit ontken ik.

Van gematigdheid geen schaduw of schijn. Geen *conciliatie*, geen *capitulatie*, onderwerping alleen, op genâ of ongenâ, werd aan de Regering vergund. Dit kan, als het geachte lid uit de residentie zich de toedragt der zaak meer naauwkeurig herinnert, aan hem vooral niet ontgaan. Immers hij zelf was het, van wien, in September 1856, de betuiging van het Kabinet: „onze politiek is op eene gedachte van *verzoening* gegrond," een oorlogsverklaring ten antwoord ontving. Een onbarmhartig manifest, in het gansch niet gematigd of conciliatie-âmend alternatief: „Moet de Kamer

zwichten of volharden? dit is inderdaad de groote quaestie van het oogenblik. Het is de vraag, die onzen politieken toestand op dit oogenblik domineert." — Het is de Kamer niet die in 1857 gezwicht heeft.

De genegenheid der Kamer, weldra de *entente cordiale*, was het gevolg, niet der gematigdheid van de antiministeriëlen, maar der zich aan de politiek der meerderheid assimilerende houding van het Kabinet.

Het gevolg, eerst, der verrassende homogeneïteit, door Thorbecke, zoodra onze vriend van der Brugghen de verklaring zijner individualistische beginselen gaf, aldus begroet: "De stellingen welke de politiek van het Ministerie karakteriseren zijn voor een groot gedeelte aan onze beginselen ontleend, hebben althans daarmede eene verwonderlijke overeenstemming."

Het gevolg, later, van de voordragt eener wet, aan de meerderheid gevallig, omdat het haar eigen gewrocht was, des te gevalliger, omdat zij een geheel ander schepsel te gemoet zag. Nog in 1860 heeft de heer van Zuijlen van die ommekeer melding gemaakt: "Dat Ministerie heeft, met ter zijdestelling der beginselen die het scheen te moeten huldigen, eene wet voorgesteld, in de hoofdzaak overeenstemmende met die welke tot de aftreding van het Kabinet had aanleiding gegeven." — Hij rangschikte dit onder de *plotselinge wendingen*, de *coups de théatre*, waaraan "wij hier niet ongewoon zijn."

"De meerderheid vertegenwoordigde destijds het gevoelen, dat aan de *gemengde* school onvoorwaardelijk gehecht was. De minderheid daarentegen vertegenwoordigde de meening, die de voorkeur gaf aan de *gezindheidsschool*; doch, die de onmogelijkheid inziende, dat beginsel gaaf in de wet te

vestigen, tot eenige *transactie* niet ongenegen was. En nu heeft de meerderheid zeer te regt begrepen dat het hier geene zaak gold, waarin zij haren wil onbeperkt aan de minderheid kon opdringen. Zij begreep dat het hier gold eene zaak bij uitnemendheid teeder, waarbij alle schijn van dwang en overheersching moest worden vermeden."

Derhalve, zoo berigt de heer van Zuijlen, de meerderheid was moderaat. Zij had met de minderheid deernis. Zij hield in het oog het teedere van een onderwerp met gewetensvrijheid in verband. Zij was van doordrijving afkeerig. Zij wilde ook zelfs den schijn vermijden van dwang en overheersching. Aldus was zij tot transactie gezind. Aldus greep ze naar den door de minderheid aangeboden olijftak. Aldus werd, onder zachten conciliatiegloed, de smakelijke vrucht rijp.

Eer ik dit getuigschrift der aandoenlijke en voorbeeldige zelfbeheersching ook zelf onderteeken, veroorloof ik mij ééne vraag slechts. Met de minderheid werd getransigeerd; *welke* minderheid bedoelt ge? doch, ik zie mijne vraag is overtollig: gij zegt het, gij beschrijft ze; "met de minderheid die de voorkeur aan de gezindheidsschool gaf;" dus, volgens u, met de antirevolutionaire. Maar was deze kleine minderheid, die, enkel buiten de Kamer gerugsteund, met smartelijken afkeer te gemoet zag dat op elke openbare school al wat den Christen dierbaar is, zou moeten worden geweerd, was deze tot eenig verminderen van haar eisch, tot eenige transactie, tot eenige verzaking van beginselen gezind?

En deze minderheid, hoe klein, was uwe vijandin. Ook in 1864 zegt de heer van Zuijlen: "Ik wil alleen herinneren dat toen in 1857 een ministerie, dat ik zou kunnen noemen een ministerie *ad hoc*, optrad, velen en ook ik meenden dat het

oogenblik gekomen was waarop in den ruimsten zin aan de eischen der antirevolutionaire partij zou worden voldaan.„ Geen wonder dat, bij een zoo ontzettend gevaar, „eene koude rilling door het land ging.„ Maar, eilieve! nu ontbreekt, in de beschrijving die men ons verder van den loop en afloop der veldtogt voorhoudt, een onmisbaar element, de aangewezen vijandin. Met de antirevolutionaire rigting wordt de ministeriële verward. De lof der meerderheid wordt uitgebazuind, wegens een gematigdheid, niet jegens ons, maar jegens onze medestanders, nadat ze ons hadden verlaten, en toen hun *coalitie*, met ons, op *coalitie*, tegen ons, uitliep.

Enkel over de transactie der geallieerden loopt het legerberigt.

Waar een der hoofdofficieren een zoo onvolledig relaas geeft, wil ik de levering beproeven van een kort overzigt dat mij juister voorkomt.

De vrijzinnige voordragt eener staatsschool voor Israeliet en Christen, waarin, om goede reden, door de Roomsch-catholieken berust werd, bragt, in den aanvang van 1856, het land in onrust. Afkeer en schrik was er bij elk die, door vrijzinnigheid niet geheel bedwelmd, aan het evangelisch protestantisme, toen vrij wat ernstiger dan in 1853 bedreigd! gehecht was.

Zamenwerking zonder afspraak bleek in de algemeenheid van het petitionnement. In het eenparig verzet tegen de *neutrale* school.[1] Verzet door ons, omdat ze *imperatief* was

---

[1] Aan hen door wie dit twijfelachtig gesteld werd, gaf de heer van Zuijlen, op 29 November 1856, een voldingend antwoord: „Zoowel de strijd tegen het ontwerp van wet van 1856, als het

en dus geen uitzondering toeliet; verzet door anderen, omdat ze *neutraal* was en dus de christelijk-protestantsche eenzijdigheid der wet van 1806 wegnam. Ditmaal was de vrees voor *onchristelijkheid* sterker dan *orthodoxophobie.*

Een Kabinet werd, ter stuiting van het onheil, gevormd. Het zou tot overwinning leiden, maar de eensgezindheid verdween en de nederlaag werd zeker, reeds door het program. Door de verloochening van zijn oorsprong, van *la raison d'être* van het Kabinet, door de vasthouding, tot algemeene verbazing, aan het beginsel der gemengde school die, zeide men, „de Natie lief heeft." Niet in het bestrijden van de *neutrale*, neen, in het verkrijgen van de *christelijk-gemengde* school voor allen, dat is, in het (naar de regtmatige eischen van den hedendaagschen vooruitgang) onverkrijgbare, werd de taak der Regering, althans de voorwaarde, de *conditio sine quâ non* der aanstaande regeling, gezocht. Voor eendragt tweedragt. Tegen de medestanders, door wier invloed men aan het bewind kwam, tegen hun versleten en bekrompen politiek, tegen hun orthodoxisme en exclusivisme, werd door een Gouvernement, dat boven alle partijen staan zou, het zwaard gekeerd. Het onvermijdelijk en onmiddellijk gevolg was, terwijl de antiradicale unie met ons verbroken en te Utrecht naar eene protestantsche unie gezocht werd, nog een derde soort van unie,

---

daaruit voortgekomen *petitionnement* was gerigt tegen de *gemengde* school. Men tracht dit wel eenigermate te verduisteren en in het onzekere te stellen; maar daar de bewijzen aanwezig zijn, zijn lange betoogen onnoodig. De bewijzen zijn aanwezig op de griffie dezer Kamer, waar bergen van petitiën in den door mij bedoelden geest worden aangetroffen, en, zoo in alle *niet uitdrukkelijk de opheffing der gemengde school* wordt verzocht, *de eischen der adressanten leiden evenwel onmiddellijk daarhenen.*"

de unie der *onderworpenheid* van het Kabinet aan de meerderheid der Kamer, omdat èn de Grondwet, èn de billijkheid op de gemengde school neutraliteit voorschrijft.

Ook aldus evenwel zou het doordrijven van de wet niet gelukt zijn. De Natie, in historischen zin, was wakker. Als middel van *apaisement* voor *dat* volk, als middel ook om een welmeenenden (en in dat tijdsgewicht voor het oogmerk der radicalen onmisbaren) minister, te behouden, werd nu, tot grondslag der coalitie, het zinrijke, maar vooraf zinledig gemaakte, vooraf geneutraliseerde woord *christelijke* in de wet gelegd; het wettelijk pleonasme, waarin de groote protestantsche partij, in het bewustzijn van nederlaag en onmagt, zoowel een voorwendsel ter aanneming, als een *steunpunt* ter *ontduiking* en *bravering* van de wet, zocht. De Natie was gerust en gesust. De uitkomst van den strijd niet twijfelachtig. Er was *une majorité écrasante*. Het Kabinet *ad hoc*, aan de meerderheid die het bestrijden zou, tegen wil en dank dienstbaar, had den weêrstand der antirevolutionaire partij niet gesmoord. Neen; maar ze had ons, met een parlementair cijfer, waaraan, in de Tweede Kamer slechts een dertiental, in de Eerste (welk een triumf!) slechts één enkel votum ontbrak, verpletterd.

Erkentelijk en blij heb ik, in het vermelden van vroeger vergissing, de cordaatheid van den heer van Zuijlen ontwaard. Dergelijk een opregt-zijn is niet alledaagsch. Maar tevens betreur ik dat hij, nog in 1864, de halstarrige felheid der meerderheid van 1856, in het miskennen van gewetensvrijheid, voorbijziet; dat hij op de gematigdheid zijner toenmalige

partijgenooten roem draagt; dat hij naar de schoolwet, met een soort van nationale trots, als naar de vrucht bij uitnemendheid van conciliatie, heenwijst.

Ik wanhoop aan nader overeenstemming niet. Nu vooral, na de ondubbelzinnige belijdenis, zonder aarzelen afgelegd, mag ik aannemen dat hij die mij, ook thans nog, partijdig voorkomt, het tegen wil en dank is.

Daarom durf ik verwachten dat hij nogmaals, als ware hij zelf niet van de meerderheid in 1856 een voornaam lid geweest, zal onderzoeken of zij in *verzoenenden* geest te werk ging? of zij den eisch van het *gemeen overleg* in het oog hield? of zij naauwgezetheid in het naleven der meest duidelijke leefregels van een *constitutioneel* Gouvernement voorstond?

Conciliant; jegens wie?

Jegens de talrijke *petitionarissen* wel niet. Wier opkomst men aan politieke of kerkelijke kunstenarij toeschreef; wier onophoudelijk voorttrekken naar den afgrond der *griffie*, met een meesmuilend *ter inzage aan de leden!* begroet werd; voor wier verzoekschriften het niet gelukt is, buiten *dat* onderzoek (ach, welk een onderzoek!), eenig onderzoek te bedingen, en in wier voorbeeld de christelijk-historische rigting de beteekenis van het *petitie-regt* ten haren opzigte geleerd, de uitoefening van het petitie-regt *aan de Kamer*, zeer te regt, verleerd heeft.

Conciliant jegens den *koning*, die „bij herhaling had te kennen gegeven dat hij zwarigheid zou moeten maken om aan de wet zijne sanctie te geven? jegens den koning, aan wien, zoo als de heer van Zuijlen weet en erkent, dezelfde wet die aan Z. M. zooveel aanstoot gegeven had, voorgelegd en opgelegd werd.

Was de meerderheid gedachtig aan den aard en eisch van het *gemeen overleg?* Aan art. 11 der grondwet, slotsom der volkshistorie? aan den in art. 51 voorgeschreven eed, die den koning tot bescherming der regten van alle zijne onderdanen verpligt? — Is de Kamer ooit, meer dan in die dagen, aan de feitelijke slooping van het constitutionele koningschap bevorderlijk geweest? — Toen, op 24 September 1856, de heer van Zuijlen het „boven de Kamer staat *het Volk*" uitsprak, lag daarin niets van een uittartende fierheid, volgens welke, tegenover het volharden of *niet zwichten* van de Kamer, het *zwichten* van kroon en natie voor het souvereine kiezersvolk, als vorstelijke pligtbetrachting, namelijk in den zin der democratie, voorspeld werd? Was dit geen dreigend wijzen op een ontbinding, zoo als de liberaal of radicaal ze begeert, niet ter proefneming omtrent de mogelijkheid van een tot dus ver mislukt gemeen overleg, maar als beroep op den hoogsten regter, na wiens uitspraak geen overleg, maar gehoorzaamheid den in het ongelijk gestelden dienaar betaamt?

Scherp was de meerderheid tegen den gevallen minister, jegens wien zij, eer de wet dáár was, zooveel gematigdheid betoond had, en wiens onbedrevenheid op politiek terrein haar, voor een zonder hem welligt niet bereikbaar doel, gewigtige diensten bewees.

Scherp de heer van Zuijlen, in 1860, toen hij, over het Kabinet van 1856, zich dus uitliet: „Gelooft men dat die episode onzer constitutionele geschiedenis veel heeft bijgedragen om de waardigheid der Regering en haar zedelijken invloed te versterken? Gelooft men dat zij heeft gestrekt

om het vertrouwen der Natie op hare staatslieden en op de vastheid hunner beginselen te verlevendigen, of zou hetgeen toen is gebeurd, niet welligt voedsel hebben gegeven aan eene opvatting die helaas met iederen dag meer algemeen wordt, dat er op politiek terrein eigenlijk geene eerlijkheid, geene waarheid is, dat hetgeen hier gezegd wordt geen ernst is; dat men strijdt voor eene zaak, niet voor de zaak zelve, maar om daarmede een doel te bereiken, en dat dit doel, eenmaal bereikt zijnde, de ware staatswijsheid gebiedt zich van de vooruitgezette beginsels, waar het noodig of nuttig kan zijn, als van een lastig kleed, te ontdoen? Ik geloof het maar al te zeer.„

Scherp, zeer scherp voorzeker. Ik laat nu daar of, en in hoever, het strenge vonnis welverdiend was. Maar dit vraag ik: heeft de meerderheid tot zoodanig een veroordeelen van haar voormaligen bondgenoot, regt? Is de Kamer zelve niet aan hetgeen zij, nadat het volbragt was, zoo afkeurenswaard vond, medepligtig geweest?

Reikte zij niet aan den minister, naarmate hij van de constitutionele gedragslijn afweek, met des te meer begeerlijkheid de hand?

In Engeland zou een Ministerie dat dergelijke verloochening waagde van den grondslag waarop het gevormd werd, onmiddellijk, onder het bazuingeklank van alle organen der publieke opinie, zijn gevallen. Door het volksgeweten zou het vonnis beaêmd zijn. Een kreet van verbazing, niet enkel van het Parlement, maar van de Natie, zou, op den dag zelven waarop de politieke gedaantewisseling duidelijk wierd, om het regt en de waardigheid ook van de kroon, aan zoo onverantwoordelijk miskennen der hoofdregels van den regeringsvorm een einde hebben gemaakt.

Hier niet. En waarom niet? Omdat de meerderheid, gedachtig, minder aan de hoofdregels van den regeringsvorm dan aan haar *actueel* belang, den minister behulpzaam was in ontrouw aan het gegeven mandaat. O conciliant was ze; telkens concilianter, naar mate duidelijker werd, wat de minister zelf, in zijn idealistisch streven naar verzoening met onverzoenlijken, niet inzag. Moderaat was ze, naar mate zij juichte over de verloochening, door het Ministerie, van de taak die het, daarvoor alleen in het leven geroepen, aanvaard had.

Vergeet ook niet, ter beoordeeling van de zelftevredenheid eener Kamer, *après coup* zoo meêdoogenloos jegens de Regering, den aard der in 1857 gesloten *transactie*. Ik begrijp dat men toen, waar eene zoo ongedachte gelegenheid ter victorie zich aanbood, voor de verzoeking bezweek, maar mag, thans nog (nadat een achtjarig tijdsverloop tot meer onbevangenheid van beschouwing in staat stelt) eervolle melding worden gemaakt van een transactie, waartegen, als tegen een bedriegelijke leus, als tegen een heilloos en onheilig woordenspel, geprotesteerd werd? Mag er, met blijkbaar welgevallen, spraak zijn van een verzoeningsmiddel, waardoor men de Natie in den waan bragt dat de wet van 1806, in oorspronkelijken zin en geest, bewaard bleef, terwijl het tegendeel bedoeld en met bedachtzame voorzorg geconstateerd werd? Ik herhaal het: is dit geoorloofd, nu het oogmerk dagelijks meer aan het licht komt, en nu de heer van Zuijlen zelf erkent dat *godsdienstelooshеid* voor de openbare school lofspraak en eigenaardige voortreffelijkheid is?

Eindelijk dit nog. Was de wet van 1857, deze *vrucht* bij uitnemendheid eener *conciliante politiek*, ook in *concilia-*

tie vruchtbaar? was het veelbesproken verzoeningsmiddel *verzoenend*, ook buiten den kring van kunstrijke parlementaire taktiek? werd de inlassching van het woord *christelijke* in art. 23, doeltreffend ter verwerving bijkans van eenparigheid in *le pays légal*, sedert deze volkomen zegepraal, bron van eensgezindheid in het land?

Van een historisch overzigt desaangaande meen ik mij, in bijzonderheden althans, te mogen ontslaan.

Drie talrijke rigtingen, in onderlingen fellen strijd, beroepen zich steeds, met gelijken ijver, op de wet.

Namelijk, vooreerst, wij die *neutraliteit* voorstaan, van oordeel zijnde dat, in een school voor allen, geenerlei proselytisme mag worden geduld. Ten tweede, de warme lofredenaars van een school-*christelijkheid* die door van Koetsveld *ontduiken* en *braveren* van de wet, door van der Brugghen *oneerlijkheid* en *wetsverdraaijing* genoemd werd. Eindelijk de vrienden van den zoogenaamden grondtoon der eeuw, met hun *christendom boven geloofsverdeeldheid.* Sierlijken titel en allezins geschikt om weêrzin tegen ons tweedragtstokend sektarisch christendom te versterken. Een christendom, al naar de behoefte van tijd en plaats plooi- en rekbaar; een christendom, liefst zonder feit zoowel als zonder dogma, zoo als, in de kerk Zaalberg, in de wijsbegeerte Opzoomer,[1] op politiek terrein de minister begeert. Een christendom dat

[1] „Mogen de geloovige leden der Nederlandsche *martelaarskerk*, naar den eisch der evangelische pligtbetrachting, *kerkgemeenschap houden* met de geestverwanten van Opzoomer en Zaalberg?" wordt *aan mij* gevraagd. In *de Heraut* van 24 Februarij, door onzen vriend Schwartz. Gaarne zal ik nader inlichting omtrent de eigenlijke beteekenis dezer vraag te gemoet zien. Ik dacht dat mijn antwoord menigwerf, en ook in 1864, kenbaar gemaakt was.

vele om scherpzinnigheid vermaarde belijders telt, maar dat door anderen wien het ook niet schemert, *ongeloofseenheid* genoemd wordt.

De werking der *conciliante* politiek van 1857 blijft dus van zeer *polemischen* aard. Liefelijke vrede was er, geruimen tijd, in een *zwijgend* Parlement. Ook die vrede heeft stoornis ondergaan. Ook aan parlementaire schermutselingen ontbrak het in de laatste jaren niet. De merkwaardigste welligt is de dialoog van December ll., toen de twee hoofden der groote meerderheid, die in 1857 onderling zoo moderaat was, met uitgetogen zwaarde tegen elkander hebben gestaan. Geen treffender tooneel dan toen de een, omdat hij, met wegwerping van den christelijken sluijer, aan *godsdienstelooshеid* vasthield, door den ander, ten aanhoore van de gansche Kamer, met het kenbaar maken zijner *verontwaardiging* gestraft werd. Toen, naar mij voorkomt, om de onvoegzaamheid van des ministers antwoord, de repliek te zacht was. Toen .... doch ik moet ditmaal met den eersten grond mijner *onvoldaanheid* volstaan.

Nog een, voor mij, belangrijk oogpunt is er, waaruit ik op de onverdiende lofspraak van de wet de aandacht vestig.

De Tweede Kamer is bijeen. Voor als nog, maakt de toestand mijner gezondheid terugkeer onraadzaam. Evenwel over toenemende beterschap heb ik reden van dank. Na het paasch-reces, zou ik misschien, met voorzigtigheid, deel kunnen nemen aan parlementairen arbeid. Aldus verandert nu de vraag, omtrent het al dan niet blijven in de Kamer, eenigzins van natuur. Wat noodzaak scheen, wordt meer

vrije keus. Daarom heb ik, bij aanvankelijk herstel, des te meer aan mijne verantwoordelijkheid gedacht; des te meer gelet op veler vriendelijken aandrang of ook ernstige vermaning om niet te volharden in mijn als waarschijnlijk aangekondigd vertrek.

Tot dus ver blijf ik van oordeel dat, in de tegenwoordige omstandigheden, ontslag nemen, juist om de volksbelangen waaraan ik wensch dienstbaar te zijn, pligt is.

Zoo als nu de toestand is van de Kamer, houd ik mijn voortdurend lidmaatschap nadeelig voor onze partij.

De gronden daarvoor zal ik gaarne aan kiezers en niet-kiezers, aan landgenooten, aan geloofsverwanten vooral, onderwerpen.

Deze overtuiging (waarop ik meermalen heb gezinspeeld en die ik nu althans onbewimpeld uit) zou minder paradox en ongerijmd schijnen, indien op de physionomie der Kamer, in de beraadslagingen zigtbaar, gelet werd.

Ditmaal wijs ik alleen op den inhoud van dit vertoog en op het incident waarvan zoo even spraak was.

Twee mannen, in talent en invloed, door weinigen geëvenaard, die in veeljarige discussie over het onderwijs op den voorgrond gestaan en tot de wording van de schoolwet krachtig hebben medegewerkt, schijnen, omtrent aard of hoofdbeginsel van hun eigen werk, niet te weten wat overbekend is aan den eenvoudigen burger die, voor zich of anderen, naar christelijke volksopvoeding uitziet.

Gaarne zag ik dat de beteekenis van dergelijke voorvallen voor onze vrienden meer duidelijk was.

Men vergunne mij de opmerking dat *buiten* de Kamer niet ligt meer zou gezegd worden wat men *in* de Kamer beweert.

In geen bijeenkomst eener hulpvereeniging voor het *christelijk-nationaal onderwijs*, zou iemand op de gedachte komen dat de wet van 1857 de vrucht bij uitnemendheid is van eene conciliante politiek.

Evenmin zou iemand meenen dat, in het wijzen op *godsdienstelooshеid*, als op het eenige behoedmiddel tegen *erger dan godsdienstelooshеid*, een beleediging van het openbaar onderwijs lag. Eene qualificatie, als van onze scholen, toen men ze (wel eenigzins, dit moet ik toegeven, onheusch) *goddelooze* broeinesten van kerkelijke en wereldlijke verdeeldheid genoemd heeft.

Indien aldus, in de Tweede Kamer, elk steunpunt voor ernstige gedachtewisseling, omtrent datgene waarvoor ik, in 1862, het mandaat aanvaard heb, ontbreekt, wat dan?

Den strijd te ontwijken heb ik tot dus ver niet begeerd, en begeer ik ook thans niet. Doch het is geen bewijs dat men de wapens aflegt, wanneer men een strijdperk verlaat, waar het strijden, vermits men elkander niet raakt, meer of min belagchelijk wordt;

Wanneer men oordeelt geen lid eener volksvertegenwoordiging te mogen blijven, alwaar, over de hoogste volksbelangen, het zwijgen niet past en het spreken geen doel treft.

's Hage, 6 Maart 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XVII.

Lager onderwijs.

DANKBAAR, MAAR ONVOLDAAN. II en III.

Onvoldaan, ja zelfs een weinig misnoegd ben ik, wegens het beweren dat de schoolwet van 1857 de vrucht bij uitnemendheid is van *conciliante* politiek.

Dit was mijn eerste bezwaar.

Wet van *verzoening*. Eilieve! zou dit haar merk zijn?

De heer van Nispen van Sevenaer althans zal dit niet beâmen. Zijne voorspelling in 1857 is tot dus ver door de uitkomst niet gelogenstraft.

„Naar mijne innige overtuiging, zal deze wet niet zijn eene wet van *verzoening*, maar eene wet waaruit voortdurende klagten, voortdurende twist en aanleiding tot voortdurende ontevredenheid zullen volgen. In stede dat de moeijelijkheden en bezwaren, waartoe het onderwijs sints zoo vele jaren heeft aanleiding gegeven, na het tot stand komen dezer wet, zouden uit den weg worden geruimd, vrees ik dat die bezwaren alsdan met nieuwe, met verdubbelde kracht zullen oprijzen.„

II.

Het tweede bezwaar, de tweede grond van onvoldaanheid is *de zachtzinnigheid der repliek op ongepast verwijt.*

Op de verwijten door den Minister tegen den heer van Zuijlen gerigt.

Misschien zou ik gezegden, ook van leden der Kamer, kunnen aanwijzen, waarop ik meer krachtige repliek, en althans geen stilzwijgen, zou hebben begeerd.

Daaronder een van den hoogleeraar Jonckbloet. Een gezegde onbeantwoord, onopgemerkt welligt, doch waarvan hij zelf, bij nader inzien, het onjuiste, het onhoudbare, zou hebben erkend.

Niet gaarne, ofschoon dikwerf, polemizeer ik. Evenwel minder ongaarne met iemand bij wien ik een wellevendheid der polemiek ontmoet heb, waarop, in de Kamer, niet altijd rekening kan worden gemaakt. [1]

Ook hij vermeldt de *conciliante* politiek gebleken in de wet. De meerderheid der Kamer, of, gelijk hij zich, in *legalen* zin, uitdrukt, de liberale meerderheid der *natie*, „wenschte geen misbruik te maken van de overwinning."

Voor dezen lof der gematigdheid, heeft hij een reden die de heer van Zuijlen onvermeld liet.

Namelijk deze: „Men heeft vrijheid gelaten om, naast de openbare, de neutrale school, ook bijzondere scholen op

---

[1] „Als voorbeeld van *edelmoedige* waardering," schreef ik in 1862, „mag ik wijzen, bij niet onbeduidend verschil, op *Theocratie en Grondwet* door prof. Jonckbloet."

te rigten voor hen, die, om welke reden dan ook, geen vrede konden hebben met de openbare school.“

Vrijheid *gelaten*. Ook dit getuigschrift mag niet zonder ernstig protest voorbijgaan.

Vrijheid, zegt gij, *gelaten*. Hoe nu! was dit zelfbeheersching? was de meerderheid niet gebonden aan den afgelegden eed? stond welligt in 1857 aan haar de keus om het oprigten van bijzondere scholen, al dan niet, te vergunnen? om eene vrijheid, naar luim en willekeur, te laten of *niet* te laten, die, na veeljarige tegenstribbeling (wier kleingeestigheid, nu althans, in het oog valt) opgenomen werd in de Grondwet?

Doch de Adviezen der leden laat ik daar. De onvoldaanheid waarop ik doel, betreft de repliek aan den Minister.

Deze komt mij ongenoegzaam voor.

Op twee punten, waarvan het eene voor de *vrijheid* der bijzondere, het ander voor de *bruikbaarheid* der openbare school, van veel belang is.

Vrijwaring tegen onvoegzame bejegening van den Minister ware niet overtollig geweest.

Toen hij op den wensch naar bescherming tegen *de willekeur der Gemeenteraden*, als mogt er, zelfs waar berispelijkheid in het oog valt, aan zijne onberispelijkheid niet worden getwijfeld, naauwelijks acht gaf;

Toen hij den eisch van *godsdienstelooshеid*, naar het scheen, met verontwaardiging over dergelijk smalen op het openbaar onderwijs, verwierp.

Ik beweer niet dat er aan de argumentatie der repliek

iets ontbrak. Integendeel. Kernachtig was op beide punten het wederantwoord. Maar, in den toon, zou ik, namens de volksvertegenwoordiging, meer gloed hebben begeerd. Iets van het gevoel der gekwetste waardigheid van de Kamer, dat mij althans, zelfs in de meer koele temperatuur van het studeervertrek, aangreep. Wanneer een Minister, wien het noch aan geheugen, noch aan logica faalt, die meer welligt dan iemand de voorwaarden van een ernstig debat kent, die, als hij wil, de meest uitgezochte vormen van parlementaire *courtoisie* in acht neemt, wanneer deze Minister, op eene, ik moet het *verbum proprium* gebruiken, ik zeg niet lompe, maar toch eenigzins plompe manier, of het vraagpunt ontwijkt, of van overbekende zaken volkomen onbewustheid voorgeeft, dan beleedigt hij, in het hooghartig en onbeduidend antwoord, niet dat lid alleen, maar de Kamer, omdat hij, in het bewustzijn van numerieke overmagt, doeltreffende gedachtenwisseling onmogelijk maakt.

Tweemaal heeft de Minister zich deze bejegening, deze beleediging, in het antwoord aan den heer van Zuijlen, veroorloofd.

De eerste maal, toen van het *kosteloos onderwijs* spraak was.

De heer van Zuijlen had gezegd: „Wat ik verlang en verwacht tevens, is dit, dat de Regering door voorlichting en, waar het noodig is, door teregtwijzing, eene behoorlijke, zuivere, regtvaardige toepassing van de wet verzekere; dat deze minister, die er niet tegen opziet bij menige andere gelegenheid de hand van het centraal gezag te doen voelen, nu ook hier, waar het niet geldt eene locale, maar eene

algemeene zaak, waar het geldt de toepassing van eene wet, waarbij iedereen belang heeft en waarop velen meer dan op eenige andere prijs stellen, — dat nu ook het centraal gezag zorge dat die wet niet in hare teederste bepalingen gedenatureerd, en tegen den geest waarin zij werd ontworpen, tegen de duidelijk uitgesproken intentie van den wetgever, worde verwrongen en misvormd. "

Een verlangen naar rationele uitlegging, naar billijke toepassing der wet, in verband met de geconstateerde bedoeling. Een verlangen, noch overmatig in strekking, noch onbescheiden in vorm.

Welnu! hoedanig was, als tegen verregaande miskenning, het plegtstatig gegeven antwoord?

Eigenlijk geen antwoord. Een voorbijgaan van het verzoek, als der beantwoording onwaard. — "Een verzoek is aan mij gerigt dat de minister voorlichting geve, opdat de wet naar haren geest overal in toepassing worde gebragt. Men bestrijdt den minister, die tot niets minder genegen is dan om te centraliseren, met een gezocht en nietig verwijt dat hij centraliseert, en nu roept men telkens zijne leiding in om te erlangen wat men voor zich, op zijn standpunt, begeert. "

Met zijne gewone juistheid en gevatheid, deed de heer van Zuijlen opmerken dat het verwijt eener baatzuchtige inconsequentie, door den Minister aan zijne wederpartijders gerigt, zoodra men het schrikbeeld wel beziet, op hem zelven terugvalt. Zoodra men in het oog houdt dat zijne feil inderdaad tweederlei is, dat hij èn te veel èn te weinig centraliseert. Te veel, als hij over het *locale* eigendunkelijk beslist; te weinig, als hij het *algemeene* aan plaatselijke dwaling of vooringenomenheid prijs geeft.

Bij deze teregtwijzing, over beurtelingsch, of ook wel gelijktijdig, misbruik der woorden *centralisatie* en *autonomie*, liet de begaafde spreker het berusten. Die verregaande zachtzinnigheid, op zich zelf, zou ik niet laakbaar achten; ik prijs ze, voor zoo ver ze persoonlijke vergevensgezindheid bewijst, maar, met het oog op de waardigheid van den Afgevaardigde en op het regt der Kamer, gaat ze mij al te ver. Te ver, in het niet opkomen tegen de onvoegzame qualificatie van *gezocht en nietig* verwijt. Te ver, in het niet laten doorschemeren althans, waar het den Minister om te doen was. Te ver, in het niet aanduiden dat, achter die *epithètes*, achter dit beweren van wegwerpelijkheid, zich het onvermogen ter ontzenuwing van hetgeen te berde gebragt was, verschool; het niet opnemen van de toegeworpen handschoê, het aldus onbeantwoord blijven van regtmatig beklag over niet-handhaving, over het *à l'abandon* laten van de wet.

Nog meer bevreemdt mij de zachtzinnigheid der repliek bij het tweede punt, bij het incident, bij het belangwekkend parlementair tafereel, waarvan ik reeds in het vorig nommer melding gemaakt heb. [1]

Onverdragelijk bovenal scheen het den minister dat de heer van Zuijlen van *godsdienstelooshеid*, als van vereischte en kenmerk der openbare school, melding gemaakt had.[2]

---

[1] XVI, blz. 14.

[2] „Met groot leedwezen, ik zou zeggen met verontwaardiging, heb ik den naam van godsdienstloos door den geachten afgevaardigde uit de residentie zien toepassen op onze scholen."

Ook nu verviel de aanklagt door een opmerking, treffend in eenvoud. „In den zin van *neutraliteit* alleen kan ik dat woord *godsdienstloos* hebben gebezigd; en dat is in mijne schatting geen verwijt, maar een lofspraak."

In dit ééne woord *lofspraak* lag volledige repliek.

Volledig, namelijk op den inhoud, maar niet op den vorm van het verwijt.

Want hier vooral, toen de minister niet geschroomd had van *verontwaardiging* te spreken, zou niemand een duchtigen weêrslag onvoegzaam of overtollig hebben gekeurd.

Een woord ten aanhoore der Natie. Een woord van bevreemding en van beklag. Van bevreemding, dat deze Minister, onder wiens invloed en geleide de godsdienst uit het openbaar onderwijs geweerd werd, met den sedert lang gebruikelijken zin van *godsdiensteloosheid* der staatsschool niet bekend is. Van beklag, dat hij, daarmede bekend zijnde, verbolgenheid voorwendt.

Te meer, vermits de bedoeling dezer gramstorigheid niet onduidelijk was.

Dit vertoon van weêrzin baant den weg tot hetgeen wij van de invoering der *neutrale* school allermeest duchten, de ontaarding in een *erger dan godsdienstelooze* school.

Dit opvatten van een sedert lang geijkten kunstterm in hatelijken zin, dit doen klinken en weêrklinken van een uitdrukking die met *neutraliteit* synoniem is en de hoofdgedachte van de wet teruggeeft, dit verwarren van godsdienstelooshеid met *goddeloosheid*, is het gevolg der gemoedsaandoening van het oogenblik niet. Geen vlaag van hartstogtelijkheid, maar veeleer, in deze staatsregtelijke polemiek, een welberekend overleg. Een soort van krijgskundig *tintamarre*, en waartoe? om, onder dit schrikverwekken, de

operatie te doen gelukken; om de neutraliteit te doen wegvallen; om het *christendom boven geloofsverdeeldheid*, ook van Israeliet en Christen, ook van evangelisch en modern, binnen te leiden, als vergund, ja zelfs als voorgeschreven door de wet.

Dergelijk een wet-interpretatie behoort te worden gestuit.

Ik wil gaarne aannemen dat de minister zelf niet inziet waar zijn beweren dezer uitstekende *christelijkheid* van het openbaar onderwijs op uitloopt.

Het geldt hier de meest algemeene vraag voor School, Kerk en Staat.

De vraag of aan den Staat *vijandigheid* jegens de Kerk vergund is.

De vraag of, onder veel ophef over *scheiding van Kerk en Staat*, de Kerk, reeds uit eigen werkkring, uit de volksopvoeding, verdrongen, in dezen haar wederregtelijk ontnomen werkkring van staatswege mag worden bestookt.

De vraag of de staatsinstellingen aan het bestrijden der geopenbaarde waarheid, die men sektarisch en daarom antinationaal noemt, dienstbaar moeten, althans dienstbaar mogen worden gemaakt.

De vraag of de vooruitgang der eeuw ten doel heeft het van lieverlede wegsmelten van alle godsdienstverscheidenheden in de algemeenheid eener *staatsreligie*, *van overheidswege begunstigd.*

Dergelijk een vraag is niet voor behandeling ter loops vatbaar. Welligt geef ik later over dit onderwerp een afzonderlijk vertoog. Doch genoeg reeds voor mijn tegenwoordig oogmerk. Genoeg om te doen uitkomen dat, toen de Minister zoo verbolgen was, of scheen, er wel reden voor meer geaccentueerde repliek, misschien zelfs voor een stellen

van *verontwaardiging* tegen *verontwaardiging*, bestond.

Eene opmerking in 't voorbijgaan. Het ascendant van Thorbecke mag, zelfs in de dagen zijner dictatuur, zich niet zoo ver uitstrekken, dat men hem (ter vereenvoudiging van het debat, ter wegbereiding van hetgeen met de belangen der volksopvoeding in strijd is) laat spelen met de beginselen eener wet. Verre van mij te ontkennen dat, ook in wet-interpretatie, de scherpzinnige man welverdiend gezag heeft. Dubbel gezag in eene wet waarop zijn invloed groot was. Evenwel valt hierop af te dingen. In de uitlegging, zelfs van de Grondwet, faalt hij wel eens door subjectieve beschouwing. Ook is zijn geheugen niet altijd getrouw. Ten aanzien der wet van 1857 vooral, gaf hij een te weinig opgemerkt, een schier ongelooflijk bewijs dezer incidentele kortheid van memorie. In 1862 was hem geheel ontgaan de officiële verklaring, door van der Brugghen, namens de Regering, afgelegd, die uit de openbare school, met wortel en tak, zelfs het *historische* christendom verbant. Verklaring waarbij de Regering, bij monde van meer dan één Minister, zich, uitdrukkelijk en bij herhaling, op haar meester, op haar leidsman, op *het lid uit Deventer* beriep. Ik had mij veroorloofd, in een debat met den minister, die verklaring, zoo veelbeduidend voor het tot stand komen van de godsdienstlooze school, ter sprake te brengen. Maar ziet! ze was hem onbekend; hij begreep niet waarop ik het oog had; hij vermoedde dat de uitlegging gegeven was, *na de wet van* 1857, door het toenmalig Gouvernement. [1]

[1] „Ik word nu verantwoordelijk gesteld voor eene verklaring, die, na de wet van 1857, door het toenmalig Gouvernement gegeven schijnt."

Ik was, bij het vernemen dezer verloochening van eigen vaderschap, verwonderd, verrast, ja, bijkans bedwelmd. Wat toch kan er verder worden gezegd, wanneer een doorgaans zoo sterk geheugen, op een enkel bij uitnemendheid gewigtig punt, zoo voorbeeldeloos zwak is? Dit slechts. De nakomelingschap, indien ze het Bijblad inziet, indien ze deze raadselachtige onbekendheid met eigen antecedenten ontwaart, zal vermoeden dat de zeldzame staatsman, rijk in begaafdheden, het bovendien ver gebragt had in de kunst die een beroemd man der oudheid, Themistocles, zoo ik meen, benijdenswaard achtte, van te vergeten wat men niet gaarne onthoudt.

III.

Thans blijft nog over de derde, en wel de voornaamste, reden van onvoldaanheid, *de ongenoegzaamheid van hetgeen aan de Regering verzocht werd.*

We zijn er niet meê gebaat. Noch met hetgeen de heer van Zuijlen, noch met hetgeen de heer de Brauw, noch met hetgeen de heer Mijer verlangt.

Teregtwijzing van de Gemeenteraden omtrent verstand en toepassing van art. 33. Dit was de slotsom der rede van den heer van Zuijlen; dit was aan dezen Minister het uitermate bescheiden verzoek.

Te midden van velerlei tegenwerking, partieel hulpbetoon. Zeer te waarderen echter, zoo niet de Minister zelf de gemeenteraden voor schuldbesef onvatbaar had gemaakt. Wat zal een wenk van de Regering baten, een wenk van dezen Minister baten, nadat hij zelf zoo dikwerf, juist op

dit punt, het plaatselijk zelfbeheer met warmte voorstond, en aan de onverdraagzame doordrijvers van kosteloos onderwijs, tegen het verwijt van zijdelingschen gewetensdwang, het proefhoudend schild der onbewijsbaarheid van *intentie* aan de hand gaf?

Ook ten overstaan van dezen Minister, kwam immers, bijkans telken jare, de heer van Nispen van Sevenaer met hoogen ernst op, tegen het prijsgeven van gewetensvrijheid aan de willekeur van het plaatselijk bestuur.

Telken jare te vergeefs.

Derhalve was weigering van dezen Minister, ook ditmaal, te voorzien.

Spoedig werd ze gezien. Het antwoord van Thorbecke, zoo even gemeld, was onverwijld en laconiek. „Ten uwen gevalle," hierop kwam het neêr, „verlangt ge van mij hetzelfde wat gij, waar het u niet te pas komt, met een gezocht en nietig verwijt, berispelijk keurt."

Het denkbeeld van den heer Mijer, waarmeê de heer de Brauw instemt, en dat deze ook vroeger reeds geopperd heeft, strekt zich verder uit.

Wetherziening; ter wijziging van art. 3 der wet. Opdat er mogelijkheid zij van subsidie aan een bijzondere school, zelfs wanneer ze christelijk-nationaal is.

Met deze wetsverbetering, met dergelijk een opvatting van art. 194, zouden wij gebaat zijn.

Dit zou kunnen leiden tot eerbiediging van grondwettige en nationale gewetensvrijheid.

Dit zou van lieverlede, door meer vrije volkskeus, het overwigt kunnen geven aan de evangelische volksschool. Aldus zou er middel zijn van bedachtzamen overgang tot

hetgeen ook mij, nu het publiek onderwijs van het Evangelie gezuiverd moet zijn, wenschelijk voorkomt. Tot hetgeen de Minister (hierin met de Roomschgezinden homogeen) *principieel* voorstaat. Tot een openbaar onderwijs, alleen voor zoo ver bijzonder of kerkelijk onderwijs *te kort schiet.*

Jammer slechts dat er, om die wetherziening *aldus* te verkrijgen, geen de minste kans is.

De heer Mijer verzocht verklaring van den Minister dat hij „*die* herziening wil maken tot een punt van ernstige en gemoedelijke overweging."

De Minister gaf ditmaal een beleefd antwoord. Beleefd, ja, doch waarin ironie doorstraalt en dat hem niet al te zeer verbindt. — „Op dit verzoek zal ik nu en in het vervolg met welwillendheid antwoorden, maar eer ik antwoorde, verzoek ik den geachten afgevaardigde eenige kennis te nemen van de discussie over dit artikel gevoerd bij de behandeling der wet. Het is toen na eene zeer uitvoerige behandeling tot een besluit gekomen. Indien de gronden die daartoe gebragt hebben worden wederlegd, dan zal ik de vraag onderzoeken of eene herziening moet plaats hebben."

Inderdaad, subsidie aan scholen, ook die in het godsdienstweren met de openbare niet homogeen zijn, is in 1857 het onderwerp van opzettelijke beraadslaging geweest.

Bij een vierde alinea van art. 23, waaraan door van der Brugghen groote waarde gehecht werd (op den stoomketel, volgens hem, de veiligheidsklep).

Bij een amendement op art. 3 dat, in meer eenvoudigen en doeltreffenden vorm, hetzelfde ten doel had.

En het alinea en het amendement bezweek. Maar, zegt de vriendelijke Minister, we kunnen daarop, in 1865 terug

komen. Waarom niet? gaarne discuteer ik. *Indien* de gronden die tot de verwerping hebben geleid, worden wederlegd, dan zal ik aan het verzoek voldoen.

Indien zij, *ten genoege van den Minister*, worden wederlegd. De gronden, let wel! die in verband staan met de gansche oeconomie der wet, met hetgeen de Minister voor den hartader van de wet houdt.

Inwilliging van het verzoek kan er niet zijn, zonder, of het bijkans ondenkbare, ommekeer van zienswijze, of het ongeoorloofde, verloochening van eigen overtuiging.

Verloochening van hetgeen, volgens Thorbecke, hoofdgedachte is, èn van de wet, èn van art. 194 der Grondwet. Volgens hem, en volgens de overgroote meerderheid der Kamer, in elke schakering, of partij, of coterie.

Verloochening van den weêrzin waarop, ter doordrijving van de wet, de coalitie van liberalen en conservatieven plaats had; van den fellen en onuitroeibaren weêrzin tegen elke school die door speciaal-godsdienstige kleur, met de voorschriften van art. 16 en 23 niet overeenkomt.

Op deze ééne hoofdgedachte, het gevaarlijke der afzonderlijke school, kwam de geheele polemiek tegen ons neêr. Ei, hoe menigwerf werd ons in 1857, en wordt ons nog heden gezegd: „Alleen de gemengde of algemeene school is *vrijzinnig-nationaal;* al wat van dien regel eener vaderlandsche verbroedering afwijkt, uw *christelijk-nationaal* onderwijs bij uitstek, is antinationaal; want het is *sektarisch*, en *mag* niet worden begunstigd, al *moet* het worden geduld."

Aldus, dit spreekt van zelf, wordt subsidie dezer broeinesten van kerkelijke en wereldlijke verdeeldheid ongerijmd.

Het is een geestig woord van den heer Baud. Subsidiëren

van bijzondere scholen, mits ze aan de openbare gelijk zijn, komt overeen met: „ik zal u pensioen verleenen, mits gij sterft." Maar van het standpunt der tegenpartij (*l'État, c'est moi!*) is het ook niet rationeel van haar een toelaag te verlangen, ter bestrijding van hetgeen ze heilrijk, ter verbreiding van hetgeen ze verderfelijk acht. En dat nog wel, nadat de verzoeningswet een concurrentie georganiseerd heeft op leven of dood! „Neen voorwaar! ik zal u den sleutel niet geven, daar het u om vermeestering van het huis, om uitdrijving van den eigenaar te doen is."

Nog herinner ik mij, huiverend, dat in 1849, de heer van Hoevell mij, om veel minderen eisch, vergeleek bij den listigen man die, verwezen buiten een vesting, er toch in weet te komen en dan den brand in het kruid steekt, zoodat de geheele vesting in de lucht springt."

Om zich voor misrekening te hoeden, lette men, bij het *wegen* der argumenten, ook op de *cijfers*. Lette men op de getalsterkte der minderheid in 1857.

De vierde alinea van art. 23 werd afgestemd met 63 tegen *twee*.

Niet veel gunstiger was de verhouding bij art. 3; 57 tegen *zes*.

Zoo was het in 1857, en hoe zou het nu zijn?

Dankbaar, maar *onvoldaan* ben ik.

Waarmeê zou ik voldaan zijn geweest?

Wanneer het door den heer Baud aangewezen spoor gevolgd was.

Wanneer, van de twee voorstellen, dienovereenkomstig

ter sprake gebragt, het eerste (ter *naleving* van de wet) eenigen bijval, het tweede (ter *herziening* van art. 194 der Grondwet) geen weêrspraak ontmoet had.

Het eerste is niet voorbarig geweest.

Van 1857 tot 1862 was de praktijk alles behalve verdraagzaam. De toestand, door Baud aangewezen, was er, toen ik in de Kamer terugkwam. Nogtans, wel verre van tot den aanval tegen art. 194 onmiddellijk over te gaan, bepaalde ik mij bij de *allerminste* bede, om *eerlijke* praktijk, om *naleving* van de wet.

Om beter redactie van artikelen, wier dubbelzinnigheid of leemte ter miskenning der *intentie* gestadig waren misbruikt.

De bedoeling van den wetgever te doen uitkomen was, op zich zelve, voor zoo ver men wilde begrijpen, niet zwaar.

Omdat er niet was onbewijsbaarheid der *intentie.*

Omdat hetgeen de wetgever gewild had, ook waar het geheugen te kort schoot, zigtbaar en aanwijsbaar bleef in het *Bijblad* en in de *Bijlagen;* in het debat en in de gewisselde stukken.

Omdat in de Kamer nog grootendeels hetzelfde personeel was dat aan de beraadslaging over de wet deel nam; het meerendeel der mannen die zich omtrent het aanleiding geven tot misverstand in art. 23 met zoo verwonderlijk overleg hebben verstaan. Omdat ik, in de Kamer terugkeerende, wel niet van Zuijlen en Bosscha, maar toch drie vertegenwoordigers der toenmalige coalitie, gelijk ze op den grondslag der velerlei subjectieve beschouwing van het woord *christelijke* tot stand kwam (Thorbecke, Godefroi, de Brauw), terugvond.

Omdat er dus een beroep op *weten* en op *geweten* vergund was.

Omdat, ook die niet wilde begrijpen, begreep dat het verlangen van den wetgever niet nageleefd werd, en dat het misbruik van de wet, ten dienste van onregt en van plagerij, onverwijld, door een voorstel als het mijne, kon worden gekeerd.

Verborgen kon de overtuiging niet zijn. Toen, in 1862, mijn telkens herhaalde dialoog met den Minister door niemand gestoord werd, toen, in 1863, onder meesmuilend welbehagen, een motie van orde, die tot openhartigheid zou hebben genoodzaakt, geneutraliseerd werd, toen was juist het zwijgen der Kamer veelbeduidend. Dit zwijgen, als of ontduiken en braveren en verdraaijen van haar eigen wet haar niet aanging, dit veelbeduidend zwijgen, dit zwijgen van onwil of verlegenheid, was, ondanks de vermeende behendigheid dezer taktiek, een onwillig getuigenis der waarheid die men verzweeg.

Overtuiging was er, maar zij beteekent niets, zonder den *wil* van hem die de *magt* heeft.

Bij de *Regering* was de wil niet. Bij de *Kamer* ook niet.

Tot de *Kiezers* heb ik mij gewend.

In Junij ll. werd het drieledig voorstel ons *shibboleth*. Mijn streven vond in verscheiden districten merkwaardigen bijval. Jegens de conservativen was men, veel meer zelfs dan ik verlangde, vergevensgezind; in het vertrouwen dat althans de hoofdgedachte van het voorstel beaêmd werd.

Wat ik, dien ten gevolge, minstens verwachtte, was duidelijk en klaar.

Geen indiening van het voorstel.

Indiening door mij, of door mijn trouwen strijdgenoot den mede-afgevaardigde uit Arnhem, zou ik onvoegzaam hebben gekeurd. Voor den heer van Lijnden, evenzeer als

voor mij, gold in September 1864, met dubbele kracht, het slotwoord mijner Nota in 1863: „Ik verlang wel niet den strijd te ontwijken, maar in het oog te houden dat er volksbelangen zijn, aan de Christenen, ook in een feitelijk godsdiensteloozen Staat, zóó heilig en dierbaar, dat, wanneer men, jaren achtereen, daarvoor te vergeefs sympathie of regtsgevoel te gemoet zag, de waardigheid van het onderwerp zelf een gestadig en doelloos herhalen der onverhoorde, der naauwelijks aangehoorde bede verbiedt."

Ook niet *door anderen* had ik indiening begeerd. Het zou tijdverspilling zijn geweest. „Het onderwerp is," zeide ik, „èn door den aard van het zwijgen in de Kamer, èn door hetgeen buiten de Kamer over en weêr gezegd werd, tot genoegzame duidelijkheid gebragt."

Doch wèl zou mij aangenaam zijn geweest, na een zoo langdurig verzwijgen der in Junij gebleken overtuiging, adhaesie aan de hoofdgedachte.

De zaak was afgedaan, *wat mij betreft.* Thans was *aan anderen* de beurt. Door *anderen* kon thans een woord van smartelijken ernst gerigt worden aan een Kamer die, bevoegd en geroepen tot een gestadig waken voor de handhaving der wetten, willens en wetens, aan het denatureren van eigen arbeid, door lijdelijk toezien, in stede van werkzaam toezigt, acht jaren lang, steun geeft. Door *anderen* kon thans de wensch geuit worden eener spoedige verbreking van het wapen dat wederregtelijke partijdigheid uit eene gebrekkige redactie gesmeed had. Dit niet onbescheiden verlangen werd geenszins door mij verborgen, maar op 28 September aldus in de Kamer kenbaar gemaakt: „Ik heb mij, zooveel ik vermogt, van mijn pligt gekweten. Het geldt

hier de naleving van eene bij uitnemendheid gewigtige wet: de bescherming tegen gebleken onregt; *nu moeten anderen weten wat hun te doen staat.* "

Ook over het tweede voorstel nog een woord. — Vooraf echter afsnijding van een uitvlugt. Waartoe van uw *eerste* voorstel gesproken, nadat het door de aankondiging van uw *tweede* voorstel verviel?

Men zegt: het verviel. Mag ik vragen waarom?

Verviel het, voor hen in wier schatting het tweede ongerijmd was?

Verviel het, omdat men van het tweede zoo uitstekend-goeden dunk had? omdat, langs den door mij aangewezen omweg, het doel zoo spoedig zou worden bereikt? omdat inmiddels te gemoetkoming der moeite niet waard was?

Nu het tweede voorstel. *Herziening van art.* 194 *der Grondwet.*

Ook dit is geen invallende gedachte.

Het is een voorstel, als onvermijdelijk voorspeld, in 1857, ten ware verdraagzame praktijk de opgedrongen wet van zijdelingschen gewetensdwang verdragelijk maakte.

Een voorstel aangekondigd in 1862, bij nog langer volharding in hoogstonverdraagzame praktijk.

Een voorstel waarop ik, in 1864, na tweejarige hooghartige en hardnekkige weigering ook van de minste tegemoetkoming aan billijken eisch, als op het alleen genoegzame redmiddel, wees. — "Ook sedert September 1862 heeft de ervaring overvloedig geleerd dat de wetherziening, waarin wij zouden gewenscht hebben aanvankelijk te berusten, een

ongenoegzaam palliatief is. De vrijheid van onderwijs loopt uit op *mystificatie*, onder elke wet, wier hoofdbeginsel de gedwongen algemeenheid der godsdienstlooze school is.“

Een voorstel, waarvan ik reeds, in de Kamer, motieven en strekking toegelicht heb.

Een voorstel gekant tegen een staatsalvermogen, dat zich tot op het gebied der *conscientie* uitstrekt. Tegen een uitbreiding der staatsschool, die al wat van haar model afwijkt, overvleugelt en verstikt. Tegen eene zinsnede der Grondwet, die, wanneer zij (gelijk in de wet van 1857) op godsdienstloos staatsonderwijs uitloopt, met de voornaamste beginselen van het moderne staatsregt, zoolang dit de vrijheid niet afzweert, in strijd is, en die, in de tegenwoordige omstandigheden, School en Kerk aan de nog niet nationaal geworden godsdienst van *socialisme* en *moderne theologie* prijs geeft.

Geen driftigen aandrang, maar ernstig onderzoek, heb ik, *in* en *buiten* de Kamer, begeerd.

Buiten de Kamer. — Op 12 October, in eene opmerkenswaardige, maar te weinig opgemerkte vergadering te Utrecht. Aldaar kwamen, in aanzienlijken getale, leeraars en leden der Hervormde kerk bijeen, om te beraadslagen over de middelen ter verbreking van kerkgemeenschap met de volgelingen van Opzoomer en Zaalberg. Over den weerstand tegen hen wier eisch van modernizering eener christelijke kerk, zoo als een der nederlandsche coryfeën zich uitdrukt, aan den eisch van zelfvernietiging gelijk is.[1]

[1] Hierboven, IV, blz. 15.

Aldaar was van het verband tusschen Kerk en School, van de eenheid der worsteling tegen een christendom boven elke geloofsverdeeldheid, levendig besef. Aldaar werd ook op de onderwijs-quaestie gelet. Aldaar werd de mededeeling van het in de Kamer aanhangig gemaakte voorstel met eene sympathie ontvangen, waarin het smachten naar gelegenheid ter medewerking, ter openlijke adhaesie, zich ondubbelzinnig uitsprak. In het Verslag kan men lezen dat ik terstond, even als in mijne toespraken aan de Kiezers,[1] elke *demonstratie*, als voorbarig, afried.[2]

In de Kamer. — Omtrent bijval *in* de Kamer had ik evenmin buitensporigen eisch als hooggespannen verwachting.

Was er naar mijn verlangen gevraagd, dit slechts zou ik hebben gevergd: dat het voorstel niet gepraejudicieerd, niet in 't voorbijgaan, zonder toetsing, als „vrome wensch," welgemeend edoch ongerijmd, bij voorbaat, ter zijde gelegd wierd.

Dit evenwel, juist dit wat ik niet vermoed had, is geschied.

Mijn vriend van Lijnden alleen heeft, in ééne kernachtige zinsnede, kenmerkend voor de vrijheid waarvan het genot ons ten deel valt, op mijne poging met lof gezinspeeld.

---

[1] X, blz. 22.

[2] „Petitionnement acht de heer Groen niet raadzaam; maar eerst en vooral overdenking en bespreking, tot vorming eener krachtige algemeene opinie." — Ds. Barger vraagt, indien de heer Groen een petitionnement nu niet wenschelijk acht, wat dan zijns inziens kan worden gedaan. — „De heer Groen antwoord, voor als nog alleen te wenschen dat de zaak aan de orde gesteld worde (de Franschen zouden zeggen: *que la question soit mise à l'étude*) bij allen die in christelijk onderwijs belang stellen." *Verslag*, blz. 36.

„Nu is ieder vrij eene school te openen, mits hij *geld genoeg hebbe*. Doch de ware vrijheid van onderwijs, waar *het volk* in de keus van eene school vrij is, zijn wij nog te wachten."

„Ik ben zeer voor het openbaar onderwijs." Dus sprak de heer de Brauw.

Vroeger *was* ik het ook. Zelfs toen hooggeschatte vrienden (van der Brugghen was er één van) in 1848, meenden dat wij aan vrijheid van bijzonder onderwijs genoeg hadden; toen zij de openbare school wilden overlaten aan de tegenpartij. Na 1857 ben ik het niet meer. Neen, ik behoor niet tot het *denkend* gedeelte der Natie, dat, zoo als ons in September ll. berigt werd, het openbaar onderwijs, zelfs volgens de thans vigerende wet, lief heeft. Subjectieve beschouwing omtrent deze voortdurende beminnelijkheid betwist ik aan niemand. Maar, die *zeer voor* het openbaar onderwijs *is*, misprijst mijn voorstel. De zinsnede, die ik mij verstout *ellendig* te noemen, is en blijft voor hem uitmuntend en dierbaar.

De afkeuring door den heer van Zuijlen van Nijevelt was regtstreeks. Bij het Adres van antwoord had hij verklaard: „dien uitersten weg wensch ik voor als nog niet in te slaan." Evenzoo ditmaal. „Wat verlang ik van dit Gouvernement? wat verlang ik van dezen Minister, om tot herstel te geraken van de grieven, die ik heb aangevoerd? Een voorstel tot grondwetherziening? Neen, Mijne Heeren, dat verlang ik, noch verwacht ik."

De heer Mijer reikt hem de hand. „Ik ben geheel van het gevoelen van den afgevaardigde uit 's Hage dat eene herziening van art. 194 der Grondwet, in den tegenwoordigen tijd, moet worden gerangschikt onder de *pia vota*."

Ik mag niet ontveinzen dat mij deze eenparige tegenkanting, dat mij ook deze laatste qualificatie leed gedaan heeft.

Twee opmerkingen ten slotte.

Vooreerst; aan het einde als aan het begin, zeg ik, *onvoldaan*, *maar dankbaar!*

Ten anderen; aan hetgeen ons leed doet, worde noch te veel, noch te weinig gehecht.

Onvoldaan, maar *dankbaar*. Dankbaar, omdat er, over de regtmatigheid van ons beklag, over de heiligheid van het miskende regt, over de onmogelijkheid om, door gewetensdwang, tot rust te geraken, menig uitnemend gezegde van vroeger tegenstander of onbekenden medestander gehoord werd. Dankbaar, omdat ik daarin (al was het alleen om de voortreffelijke opmerking over het verband van *godsdienstloos onderwijs* en *Moderne theologie*) een aanvankelijken zegen op het tot dus ver, schijnbaar althans, vruchteloos bepleiten der hoogste volksbelangen waardeer.

Dankbaar, maar *onvoldaan*. Of moet, of mag ik welligt voldaan zijn? Wanneer men aan den Minister, enkel wat hij niet geven kan of niet geven wil, vraagt! Wanneer men deze Kamer met rust laat! Wanneer aan deze Kamer die, in 1857, na den zeer duidelijk gebleken weêrzin des Konings, aan de Natie dergelijk een wet gaf, omtrent eigen roeping, eigen gedrag, eigen verantwoordelijkheid, niet een enkel woord gerigt wordt! Wanneer elk der bondgenooten een aanval beproeft naar zijn inzigt en trant; het tot dus ver gevolgde *plan de campagne* ter zij laat of weêrspreekt, en aldus, gelijk in 1856 het pasgeboren Kabinet deed, de reeds verkregen

strategische positiën prijs geeft! Wanneer men de voortzetting begeert der jammerlijk mislukte proefneming omtrent de mogelijkeid eener verdraagzame praktijk van een onverdraagzame wet! Wanneer men, als aan een vrucht bij uitnemendheid eener *conciliante politiek*, lof brengt aan een wet, wier tot stand komen, zoo het Evangelie nog is een volksbehoefte, aan een volksramp gelijk is!

Niet te veel, niet te weinig, worde aan den weêrzin tegen herziening van art. 194 gehecht.

Niet te veel.

Let er op dat de misprijzing van het voorstel enkel den *actuelen* toestand betreft. *Voor als nog* slaat de heer van Zuijlen dien weg niet in. *In den tegenwoordigen tijd* is het, volgens den heer Mijer, een vrome wensch. — „Voor als nog" heeft geen aangewezen grens, en de „tegenwoordige tijd" kan zeer lang, doch ook, en gelukkig! zeer kort zijn.

Ook heeft (ofschoon ik openbaarmaking, vooral in mijn afwezen, niet voorzien had) het oordeel zelf mij niet verrast. — Op 5 October schreef ik: „Dat mijne poging aan velen, ook onder mijne vrienden welligt, vermetel en dwaas schijnt, vermoed ik; dat de taak hagchelijk is, weet ik. Maar ik reken op hooger zegen en ik wanhoop niet aan overgebleven godsvrucht en vrijheidszin."

Aan den anderen kant, zie men het gewigt eener uitspraak van een driemanschap als dit, niet voorbij.

Ik althans geef er acht op. Voortvarendheid, ik weet het, moet somtijds aan banden worden gelegd. Niet enkel *te veel*, ook *te vroeg* eischen bederft gunstige kans.

Onder het jagen naar een geliefkoosd doel, bedrieg ik mij misschien, in de bereikbaarheid wel niet, maar in den afstand.

Aarzeling is voegzaam.

Aarzeling en onderzoek of de indiening van het voorstel, zoo het mij doenlijk is de taak te hervatten, nu of binnen kort raadzaam zijn zal?

Een twijfel, in naauw verband met de vraag of de verhouding der volksvertegenwoording tot het Volk, gelijk dit, onder elke wisseling van staatsvormen voortleeft, mij, ook thans nog, het blijven in de Kamer *voorschrijft*, het blijven in de Kamer *vergunt?*

Weldra geef ik antwoord.

Reeds nu acht ik mij vrijgewaard tegen de verdenking dat ik naar een uitvlugt zoek om een neêrlaag te ontgaan; een neêrlaag waarin ik bijkans zonder lotgenoot zijn zou.

Op dergelijk een neêrlaag zou ik veeleer, in 1865, als in 1857, fier zijn.

In mijn hart is geschreven, en ook, dunkt me, in mijne parlementaire loopbaan merkbaar, wat ik onlangs in de Tweede Kamer gezegd heb: „Al stond ik alléén, vooral indien ik alleen stond, zou ik mij, persoonlijk althans, niet beklagenswaard achten, omdat ik, bovenal in den strijd tegen de wet op het Lager Onderwijs, overtuigd ben dat ik de banier ophoud voor geloof en gewetensvrijheid van het Nederlandsche volk."

's Hage, 18 Maart 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XVIII.

Of ik in de Kamer niet had moeten blijven om art. 194 der Grondwet?

Mijn ontslag heb ik ingezonden; doch, gesteld ik was gebleven in de Kamer, ware dan indiening van het Voorstel ter herziening van art. 194 der Grondwet, raadzaam geweest?

In *deze* zitting welligt? of in de zitting van 1866/67?

In *deze* zitting? Neen. En waarom niet? omdat het nu zou uitgeloopen zijn op ijdel vertoon.

Ik wees er op in September 1862. Ik maakte mijn voornemen ter indiening kenbaar in September 1864. Nooit vond ik in de Kamer eenigen bijval. Integendeel weêrspraak, onlangs zelfs bij de enkele leden die zich tegen slinksche praktijken en zijdelingschen gewetensdwang, met regtsgevoel en pligtbesef, hebben verzet.

Ernstige discussie was ondenkbaar. Misschien zou, welstaanshalve, de Kamer verlof hebben verleend tot overweging. Zij zou de *prise en considération* hebben toegelaten. Na zoo groote goedheid, zou men des te meer (als in 1854, toen ik te vergeefs tegen plaatselijke willekeur,

in het al dan niet weigeren van autorisatie opkwam) voor spoedigen afloop van het nader onderzoek hebben gezorgd. Weldra zou ik, op de nederlaag fier, aan de Kamer vaarwel hebben gezegd. Maar die zelfvoldaanheid zou aan Land en Kerk niet hebben gebaat.

Drie bedenkingen op dit mijn apologetisch vertoog voorzie ik en snijd ik af.

Een eerste bedenking. — „Door u zelven is erkend dat gij voorbedachtelijk den wensch naar openbaarmaking van veler *adhaesie* gesmoord hebt. Welk averechtsch overleg! In de verkiezingen van 1864, in den niet twijfelachtigen bijval der kerkelijke Vergadering van 12 October te Utrecht, niet zonder eenigen ophef door u vermeld,[1] ligt het bewijs dat het weinig moeite zou gekost hebben een petitionnement te provoceren, als waarop gij onlangs hebt gezinspeeld."[2]

Hier vergeet men dat ik, onder afrading van dergelijk een *agitatie*, te gelijkertijd een anderen bijval, mijns inziens, van meer doeltreffenden aard, en die mij echter niet ten deel is gevallen, begeerd heb. Eerst dan zou de bedenking gelden, wanneer, sedert 28 September en 12 October, de gewigtige vraag gemaakt was tot een thema van ernstig en gestadig en openbaar beraad, door hen die billijkerwijs invloed hebben op de publieke meening, en wier eigen vastheid van overtuiging aan dergelijke demonstratie, indien ze veelbeduidend zijn zal, moet voorafgaan. — Een petitionnement, niet als onbedwingbare noodkreet, maar als duizendvoudig echo op een naauwelijks begrepen wachtwoord, o ja! en wat dan verder? Dan zouden, spoedig en

[1] XVII. 19. [2] X. 22.

gretig welligt, de mannen der politieke kunst zich van de beweging meester hebben gemaakt, om, na omverwerping van het Kabinet, te bereiken hetgeen *zij*, en straks te verijdelen hetgeen *wij* hadden bedoeld.

Een tweede bedenking. — „Juist door uw nederlaag, bijkans zonder lotgenoot in de Kamer, zou de veerkracht uwer strijdgenooten in het Land zijn verdubbeld." [1] — Ach, neen! Die gunstige verwachting kan met de geschiedenis van het aloude Rome, maar niet met die van het hedendaagsche Nederland, worden gestaafd. In de jaarboeken van het engelsche Parlement vindt men die verheven gedachte beligchaamd; in het nederlandsche Bijblad, tot dus ver, nog niet. Hier politizeert men, zonder dat halstarrig drijven, *terre-à-terre*, op meer nederigen trant. In de nederlaag berust men. Onderwerping volgt op een verloren veldslag, en men legt zich bij de afgedane zaak neêr.

Eene derde bedenking. — „Gij verlaat de Kamer en u zelven ontbreekt de volharding waartoe gij anderen aanspoort." — Is dit zoo? De voornaamste reden voor mijn ontslag is dat ik het wenschelijk heb gerekend voor de rigting die ik voorsta. — Maar bovendien vraag ik: Bewijst het gebrek aan volharding, wanneer ik niet blijf waar ik de overgebleven krachten verspil? geeft mijn sloven in de afgeloopen drie maanden, bij slechts aanvankelijk herstelde gezondheid, in de binnenkamer, het regt van te beweren dat ik mij voorbarig aan de behartiging der volksbelangen

1 Ten antwoord op deze bedenking geldt ook nu (meer nog welligt dan toen) wat ik in 1863 schreef omtrent de niet-indiening van het vroeger voorstel. *Parlementair Fragment*, blz. XIV—XXVIII.

onttrek? Zou het een teeken zijn van verflaauwende belangstelling, wanneer, als het einde der loopbaan niet ver af kan zijn, men naar de opvatting, althans naar het deelgenootschap der taak, door jeugdiger krachten, met verlangen uitziet?

Men kan nadeel stichten, ook door te veel te willen doen. „Het doen door laten" ik weet het, was, op kerkelijk en politiek terrein, somtijds aan het *dolce far niente* verwant. Vooral hier te lande en in onzen leeftijd, is het niet dan met groote behoedzaamheid aanbevelenswaard. Het is eene verleidelijke theorie, wier te ver gedreven praktijk ik, in de laatste jaren, menigwerf betreurd heb. Desniettemin, wel verstaan, houd ik ze, met onzen uitmuntenden Beets, voor bedachtzame wijsheid. Ik ben zeer geneigd te gelooven dat de tijd van *doen door laten* aangebroken is voor mij; dat ik althans aanspraak mag doen gelden op emeritaat.

Kan het Voorstel om art. 194 te herzien ter tafel worden gebragt in *de volgende* zitting?

Ook niet. En waarom niet?

Omdat, gelijk ik in de laatste maanden bespeurd heb, ter verwerving van den onmisbaren steun der openbare meening, meer ruimte van tijd dan ik dacht, vereischt wordt.

Thorbecke twijfelt of de wet op het Hooger onderwijs, indien hij ze morgen voordraagt, over tien jaren tot stand komt. Van de wet op het Lager onderwijs kan spoediger een verbeterde uitgaaf het licht zien. Hier ontmoeten wij niet een aantal vraagpunten wier oplossing veelsoortig bezwaar heeft. Hier is ééne vraag: Stelt men in Nederland op behoud van

evangelische volksopvoeding prijs? Één vraag, slechts één, gewigtig in haar eenvoud en die door de publieke conscientie moet worden beslist.

Desniettemin belijd ik mij vergist te hebben in tijdsberekening.

Ja, inderdaad, ik dacht in September ll. dat het Voorstel voor behandeling in de Kamer rijp was of werd.

Ik verbeeldde mij dat de aankondiging, bij het Adres van antwoord, om de exceptionele belangrijkheid der zaak, althans eenige *sensatie* zou maken; het bleek weldra dat men er naauwelijks *notitie* van nam.

De vrijzinnige of conservatieve drukpers zweeg. Dit was mij geen teleurstelling, een gunstig verschijnsel veeleer. Dit had ik voorzien. Dit zwijgen is deels onverschilligheid, grootendeels taktiek. Het schaadt niet; want de taktiek verandert, zoodra, door een teeken van christelijke veerkracht, een *koude rilling* door het vrijzinnige Land gaat.[1]

Meer sympathie had ik verwacht. Vooral nu, op elk gebied, het Evangelie bestookt wordt. Ik dacht dat, met het oog op onzen geheelen toestand, er meer ontvlambaarheid van het christelijk gemoed zijn zou, en dat de poging om, voor de school althans, het in 1857 jammerlijk prijs gegeven terrein te herwinnen, door eensgezindheid en warmte van aansluiting onzer geestverwanten zou worden begroet.

In en buiten de Kamer bleef ook nu mijne toespraak bijkans alleenspraak.

Niets bijna, lof noch kritiek, heb ik gelezen of gehoord.

---

[1] Als in 1856, naar het getuigenis van onze verbaasde tegenpartij. Zij meende dat in van der Brugghen een antirevolutionair Kabinet optrad.

Doch er is meer. Niet in de Kamer alleen werd mijn streven gebragt naar de rubriek der *pia vota*. Ook andere vrienden op wier staatkundig overleg ik hoogen prijs stel, zijn van oordeel dat ik, in welgemeenden doch niet even welberaden ijver, het onmogelijke verg, en het onnoodige verlang. — „ Gij zelf, „ zegt men, „ hebt, sedert 1848, bij elke gelegenheid, het grondwettige van uw begeeren op den voorgrond gesteld. Waarom u dan, eigener beweging, gewikkeld in bijkans onoverkomelijk bezwaar? Vrij wat meer uitzigt op verwezenlijking onzer wenschen zou er in 1865 geweest zijn, indien gij, na het drieledig voorstel ter eerlijke naleving van de wet, u, als tweede bedrijf, bepaald hadt bij wijziging van de hoofdgedachte; bij het ijveren, niet tegen art. 194, ook voor u allezins bruikbaar, maar tegen de verkeerde toepassing die de wet aan het artikel geeft. „

Deze tegenwerping heb ik overwogen met den meesten ernst.

Voor als nog, blijf ik echter bij mijn gevoelen. Aan doeltreffende wetherziening zal wijziging van art. 194 moeten voorafgaan.

Hier kan ik mij niet begeven in de ontvouwing der gronden waarop ik deze wijziging, zoo niet volstrekt onmisbaar, hoogst wenschelijk keur.

Dit slechts.

Ik neem niets terug van hetgeen ik over de vereenigbaarheid onzer wenschen met de Grondwet bij herhaling, ook in 1857, gezegd heb.

Ik acht de zwarigheden niet ligt.

Doch het komt mij voor dat, bij het wikken en wegen, te weinig gelet wordt,

Op den jammerlijken zin dien het artikel, ook door veeljarig misbruik, bij velen verkreeg,

Op de gunstige teekenen, zelfs te midden der kranke gesteldheid van het Land,

Op het onberekenbare der kracht die in ontwakend' pligtbesef ligt; op den eventueel heilzamen invloed, reeds van het streven naar een bewijs dat volksgeest en volksgeweten elk bezwaar van staatsregtelijken toestand overwint.

Al beaêm ik de tegenwerping niet, zij leert mij dat, zelfs in den kring mijner christelijke vrienden, het probleem niet tot aller genoegen opgelost is.

Ik dring mijne overtuiging niet op. Integendeel. Ongaarne zou ik ontwaren dat daaraan, zonder eigen onderzoek, te veel gehecht werd. Ongaarne zou ik, door een persoonlijk vertrouwen dat ik waardeer, mij te groote verantwoordelijkheid opgelegd zien.

Een stout bestaan, dat mij doeltreffend voorkomt, wordt roekeloos bedrijf, zoolang het vermetel schijnt, zelfs aan hen door wier aansporing en voorbeeld wij in het vuur moeten worden geleid.

Laat dan, voor als nog, de wenschelijkheid, de noodzakelijkheid der herziening van art. 194, als twijfelachtig, als betwistbaar, worden beschouwd.

Onder twee voorwaarden evenwel.

De eerste, dat men het onderzoek desaangaande ernstig bij de hand neme.

Begint onverwijld en besteedt daaraan, zoo het noodig is, een geheel jaar. In de zitting van 1866/67 zou wellig het Voorstel met vrucht ter tafel worden gebragt. Dit zal mogelijk zijn, maar alleen, indien gij vooraf met uw pligt, met uw regt, met de wijs van uw regt te doen gelden, meer dan tot dus ver (door hetgeen ik

genoemd heb *mettre la question à l'étude*) bekend zijt.

De tweede voorwaarde is eensgezindheid en veerkracht ter bestrijding van DE SCHOOLWET.

Dit is de hoofdzaak. — Hoe is doeltreffende verandering verkrijgbaar? moge nog twijfelachtig zijn. Maar voorrang en uitbreiding van een godsdienstloos officieel onderwijs is de hoofdgedachte der wet. Dat *dit* moet ophouden, is uitgemaakt; het pleit is, voor elke regtbank waar billijkheid jegens allen de wet geeft, gewonnen. Daarom zeide ik, op 28 September: „De verkregen slotsom is (en ik vlei mij dat ze, in en buiten de Kamer, door velen zal worden beaêmd). *Zóó kan het niet blijven.*"

Is dit de hoofdgedachte der wet? is er, ter bestrijding van die onverdragelijke hoofdgedachte, bij de Christenen eensgezindheid? is er genoegzame, is er eenige veerkracht? — Ziedaar wat ik, in een afzonderlijk vertoog, eerstdaags met u wensch te onderzoeken.

Thans zou mij dit te ver afleiden van hetgeen ik, bij het verlaten van de Kamer, op het hart heb.

Daarentegen zal ik tot een voegzaam slot dezer toespraak, bij het Afscheid aan ons Parlement, geleid worden, wanneer ik de bedenking opneem waarmeê men den uitroep *Zoo kan het niet blijven!* ontzenuwt, door de helaas! niet ongegronde bemerking: *Men gewent aan alles!*

De bestendiging is niet mogelijk van een wet die, zoo als ik mij veroorloofd heb in de Kamer te zeggen, *het*

uitstekendste middel ter evangeliebestrijding aan de hand geeft. *Zoo kan het niet blijven!*

Ei! Waarom niet? *men gewent aan alles.*

Sedert dertig jaren heeft men van de vijandschap tegen het Evangelie, in Staat en Kerk en School en Akademie, telken jare gezegd: *Zoo kan het niet blijven!* Zoo bleef het, zoo blijft het. *Men gewent aan alles.*

Wie denkt niet, hier ter stede, aan een treffend voorbeeld! Ongeveer vóór een jaar, was de Gemeente verbaasd en ontsteld door ontplooijing van de vaan der antichristelijke godgeleerdheid. Gewigtig oogenblik, omdat een wegcijfering van alle christelijke kerkgemeenschap, zoo onbesuisd en overmoedig in strekking en toon, voorbeeldeloos was. Voorbeeldeloos dat een leeraar der christelijke kerk een cursus van het ongeloof houdt. Met voorbedachten rade. Dat hij deze antichristelijke vertooning annonceert, afficheert, en, week op week, het geloof der gemeente in den historischen grondslag aanrandt. Een uitdaging aan de gemeente: „Gij zult het lijdelijk aanzien dat ik, in uw midden, met smaad overlade al wat u heilig en dierbaar is; dat ik met uw kerkgeloof, met uw hoop, uw steun, uw troost, uw barmhartigen Hoogepriester en uw anker der ziele den spot drijf, *in uw eigen Kerk.*" In Bijbeltaal heet dit een hoonen van de slagorde des levenden Gods. Overal werd in de gemeente met huiverenden afschrik gevraagd: *mag* dit?

De exceptionele ruwheid van den aanval, geen bestrijding, maar verguizing, geen verloochening, maar bespotting van den Christus, van zijn persoon, zijn werk, zijn woord, sneed alle uitvlugten, sneed, zoo dacht men, de mogelijkheid der ongestoorde voortzetting van regelmatige heiligschennis af. *Zoo kan het niet blijven!* Dit was de eerste

gedachte, ik mag wel zeggen, van iedereen. Desniettemin het blijft zoo. Normaal wordt, wat ongerijmd scheen. Aldus gaan wij, ook in 1865, als ware dit voortaan een vastgestelde *usantie*, Avondmaalviering en Paaschfeest te gemoet. Tweederlei meening in deze kerk der leervrijheid!" — De Heer is waarlijk opgestaan, en door de opstanding uit de dooden, is Jezus krachtiglijk bewezen te zijn de Christus, de Zaligmaker, de Zone Gods." Wel zeker, maar ook "Jezus van Nazareth is onzer een, en gebleven in het graf." Tweederlei meening, zoo als in de wetenschap, evenzoo in de Kerk. Waarom niet? *men gewent aan alles.*

Welnu! indien men gewent, zelfs aan een toestand der Gemeente waarin de Heer der Gemeente gesmaad en een ongeloofs-propagande geduld wordt, zelfs aan een toestand der theologische faculteiten, gelijk ze, sedert meer dan vijfentwintig jaren, ook ten verderve der Hervormde kerk, geweest zijn, waarom niet evenzeer aan een schoolwet, al is het dat zij de gewetensvrijheid miskent en de volksopvoeding bederft!

De tijd van zwichten, zegt men, is daar. Het voegt, den Christen vooral, in het onvermijdelijke te berusten. De vijand heeft alle sterkten overmeesterd. Laat ons wijken uit elke niet houdbare stelling; dankbaar dat ons, hier en daar althans, een Pella, in vrije gemeenten en in christelijk-nationale scholen, overig blijft.

Die vermaning komt met een gebrek van onzen landaard, meer dan met den eisch van onzen toestand, overeen.

Ik wensch niet onopmerkzaam te zijn op het welligt nog niet geëvenaarde der krisis waarin de Christenheid verkeert. Ik vermeet mij niet te ontkennen dat wij reeds den aanvang aanschouwen eener ontwikkeling en overheersching van

het ongeloof, waarop de profetie doelt en waarvan gezegd is: „Als deze dingen beginnen te geschieden, zoo ziet omhoog en heft uwe hoofden opwaarts, omdat uwe verlossing nabij is."

Maar ook dit uitzigt mag ons niet doen vergeten dat, zoo de grond onzer hoop ligt in de voorspelling, het rigtsnoer van onze pligtbetrachting ligt in het gebod.

Dat, al is de Heer nabij, Hij door de zijnen wil werken, tot dat Hij komt.

De vraag is, niet naar hetgeen morgen welligt de Heer zelf doen zal, wèl naar hetgeen Hij, heden, aan hen die zijne dienstknechten wenschen te zijn, voorschrijft. Daaronder behoort ook dat we ons zelven en anderen niet ontmoedigen door somberheid van beschouwing.

Twee opmerkingen zijn er, waarin, naar mij voorkomt, opbeurende kracht ligt.

De eerste betreft de wijs waarop tot dus ver strijd gevoerd is. Ik acht dat de kansen gunstiger zullen staan, zoodra hierin wijziging gebragt wordt.

De tweede heeft tot de thans afgeloopen phase mijner parlementaire loopbaan regtstreeksche betrekking. Het is ontegenzeggelijk dat de strijd voor het christelijk-nationaal onderwijs, sedert September 1862, te midden van velerlei teleurstelling, ook niet zonder uitkomst en zegen geweest is.

Het worstelen baat niet, zegt men. Liever zeg ik: het baat wel. Liever denk ik aan de spreuk: *Luctor, sed emergo.* „Worstelend kom ik er uit." Een *zeeuwsche* spreuk, maar ook *christelijk-nationaal*, ook christelijk-historisch weleer in dit goede land.

De nederlaag, zegt men, is beslist. Ik ontken het. Ook de nederlaag heeft menigwerf, wanneer men volhardde, naar overwinning geleid. Maar de nederlaag is niet beslist. Dit beweren is voorbarig, is ongegrond. Niets kan schadelijker zijn. Niets strekt meer om een feit tot stand te doen komen dan de meening, vooral wanneer ze wordt uitgebazuind, dat het reeds een tot stand gekomen feit is.

De strijd is beslist, zegt men. Ik beweer dat er naauwelijks strijd geweest is. Ik mag niet ontveinzen dat elk begin van kerkelijken of politieken strijd voor het regt, of der Gemeente, of der Natie, door orthodoxophobie, laodiceïsme, of ook (met edeler zin, met voorbeeldigen ijver, en met de beste bedoeling) door subjectivisme gesmoord werd!

Kortheidshalve wijs ik thans weder op de merkwaardige zinsneê, waarin de scherpzinnige en geloovige Wormser de waarschuwing, waarop mijn geheele betoog van het regt der Hervormde Gezindheid neêrkomt, in 1849 uitgedrukt heeft. „De glans der tegenwoordige opgewektheid, zoo zij bij haar christelijke rigting niet tevens een *kerkelijk* karakter aanneemt, is niet in staat voor mij de donkerheid te bedekken van de toekomst, die Kerk en Christendom beiden in ons Vaderland, *ook door haar*, te gemoet gaan."

In de *onkerkelijke* rigting van vele geloovigen voorzag hij wat we thans zien.

In het *subjectivisme* dat de Kerk ontbindt en verwoest, en dat zich evenzeer openbaart in afkeuring of geringschatting van *politiek overleg*. Een droevig dwaalbegrip voorwaar, dat vrijheden, ter christelijke pligtbetrachting onmisbaar, liever dan zich in politieken strijd te mengen, verloren laat gaan, verloren *liet* gaan! Wenschelijk ware het, door wijsgeerige bespiegelingen, niet het oog gesloten te houden

voor de lessen die eigen geschiedenis ons geeft. Vergeten wij het niet! door onjuistheid van inzigten omtrent de regten en pligten van den Christen op politiek gebied, daardoor alleen, kwam de schoolwet tot stand. Nooit zou onze uitnemende geloofsgenoot dergelijke wet ter onderteekening aan een Vorst uit het Huis van Oranje voorgelegd hebben, zoo hij niet, door nevelachtige begrippen omtrent Staat en Kerk weggesleept ware tot jammerlijke misvatting van den aard der instellingen, door Gods wijsheid en liefde, voor ons verblijf in het aardsche en voor onze opleiding tot beter Vaderland, verordend. Op de wettische bekrompenheid en het exclusivisme zijner antirevolutionnaire vrienden wees hij. Wij zouden ten slotte veroordeeld worden om *buiten* alle partijen te staan. Dit zou de meest gezegende en voordeelige uitkomst voor ons zijn. Aldus, dacht hij, zouden wij leeren niet langer „hetgeen buiten het gebied van den Staat en van de wet ligt, het Evangelie van Christus, over te brengen op het gebied van den Staat en onder de wet." — Wat zou ik antwoorden! Dit slechts. Wet zonder Evangelie is, op wereldlijk gebied, ontheiliging van den Staat; Evangelie zonder wet is, op kerkelijk terrein, slooping van de Kerk. [1]

Ten gevolge van dit subjectivisme, ontbrak en ontbreekt ons de vormkracht eener partij, de overgaaf aan eigen beginsel; de geloofskracht eener liefde, voor Vaderland en Kerk, voor *natie* en *gemeente* werkzaam. We twijfelen er

---

1 De schadelijke werking der individualistische theorie op het politiek overleg van van der Brugghen heb ik, reeds in 1857, getoond in een vijftal, later gezamenlijk uitgegeven, vertoogen *over het Ontwerp van wet.* ('s Hage, bij de Gebr. van Cleef.)

nog aan of het partij-vormen, het partij-kiezen, vergund is. We worden in Staat en in Kerk, door individualistische miskenning van den meest eenvoudigen eisch van vaderlandsche en christelijke pligtbetrachting, verteerd. " [1]

Ook thans nog huivert menigeen onder onze vrienden voor het denkbeeld van *partij*. De Christen moet zich, zegt hij, onthouden van elk deelgenootschap aan een *politieke partij*.

Dit misverstand is tot groot nadeel geweest voor Land en Kerk.

" We zien niet in, " schreef ik vóór eenige jaren in *de Nederlander*, " en ook in 1865 begrijp ik nog niet hoe, te midden der stelselmatige verloochening van hetgeen wij als grondslag en rigtsnoer ook der Politiek beschouwen, men, op staatsregtelijk en parlementair terrein, met getrouwheid eene *positief-christelijke* overtuiging voorstaat, zonder, uit den aard der zaak, te worden, al stond men alleen, eene *politieke partij*. "

Doch ik vlei mij dat we van dien weerzin tegen hetgeen onvermijdelijk en onmisbaar is, weldra zullen worden bevrijd. Althans mag ik mijn vriend J. J. van Toorenenbergen danken voor het goede woord: " Gij wenscht meer dan de vorming van eene partij in den Staat: Gij wenscht de openbaring *van de gemeente des Heeren en dat het Woord zijnen loop hebbe* tot behoudenis van onsterfelijke zielen. " [2]

Door de *antirevolutionaire* partij heb ik nooit iets anders

---

[1] VI. 9.

[2] *Waartoe Evangelisch-Confessioneel?* Aan Mr. Groen van Prinsterer. (Utrecht, bij Kemink en Zoon) 1864.

verstaan of gewild dan de *partij* van het *Evangelie* tegenover de *Revolutie-partij*.

Men gewent aan alles! Dit is zoo; maar ik heb nog een tweede opmerking die moed geeft.

Zoo kan het niet blijven! Zoo *mag* het niet blijven! Zoo *zal* het niet blijven! — Dit is mijne verwachting, wanneer ik, bij het verlaten van de Kamer, een blik achterwaarts werp en ontwaar dat de onverdragelijkheid der schoolwet bij toeneming aan de Natie duidelijk wordt.

Sedert September 1862 was er vooruitgang. Ik wil, al zou ooit roemen te pas komen, althans niet roemen over hetgeen, vergelijkenderwijs, weinig afdoet; maar ik wil ook geen overdrijving in tegenovergestelden zin; geen overdrijving, hetzij door flaauwhartigheid van medestanders, hetzij door taktiek der wederpartij. Ik begeer niet mij zelven of anderen te laten ontmoedigen door het vermelden dat ook ditmaal mijn getuigenis niets hoegenaamd gebaat heeft; door het verkondigen dat ik, vrij wat beter dan in parlementaire agitatie, dan in Adviezen die men niet leest, en in quasi-populaire toespraken die weinigen verstaan, de laatste jaren van een reeds te woelig leven aan historischen arbeid zou hebben besteed.

Verre van mij het ijdel beweren dat het gunstige wat ik, te midden van velerlei teleurstelling, opmerk, aan mij, aan mij alleen, aan mij vooral, te danken zou zijn. Maar, wanneer men tegen het door mij aangewezen en ingeslagen spoor waarschuwt, omdat het tot geenerlei uitkomst geleid heeft; wanneer men in het wegcijferen, ook van de geringste vrucht eener veeljarige poging, het middel

zoekt om mijne geestverwanten op een dwaalweg te brengen, dan kom ik op tegen de onbillijkheid die mij, met schrander overleg, elk deelgenootschap in het verwerven van behaalde voordeelen ontzegt.

Laat ons den dag der kleine dingen niet verachten.

Laat ons, onder gestadige verootmoediging over eigen gebrek, den aanvankelijken zegen niet voorbijzien.

In de Kamer en buiten de Kamer.

In de Kamer. Van mijn voorspoed aldaar maakte ik geen ophef, gaf ik u geen overdreven berigt.[1] Doch het vestigen der aandacht op het Lager Onderwijs is niet geheel zonder nut of invloed in de landsvergadering geweest.

Buiten de Kamer ook niet.

Was er, tusschen parlementaire pligtbetrachting en toegenomen ijver voor christelijk-nationale scholen, geenerlei verband?

Hebt ge mij niet, bij *de Verkiezingen van* 1864, met een weêrklank op parlementaire roepstem, luider dan ik had kunnen hopen, verrast? — Denkt er aan en spreekt er van. Niet uit zelfverheffing, neen! maar laat ons, bij den eenvoud der duiven, zoo die ons ten deel valt, ook hetgeen er bij hoort, aanleeren van de tegenpartij. Het ontwaken van sluimerende kracht verzwijgt ze; zij ignoreert het, zij ontveinst het. Aldus geeft ze u, onwillig, een gewigtige les. Door haar moet worden verzwegen, door u daarentegen moet worden vermeld, dat een telkens talrijker minderheid teeken en voorteeken is van wassende kracht.

Ook mag ik wijzen op de laatste discussie in de Kamer! Dankbaar, was ik, maar onvoldaan. — Doch meent gij dat *dankbaar* weinig beteekenis heeft?

[1] Zie *de dorre kronyk*, van 1862—1864, VI, blz. 5—7.

Acht gij het gering dat de heer de Brauw getuigt: „Het is bekend dat er rigtingen in ons land zijn, die met de openbare school niet tevreden zijn, die daarin zien eene verkeerde rigting op godsdienstig en zedelijk gebied. Het is een feit, al is men het daarmede ook niet eens, dat die rigtingen over het geheele land verspreid zijn. Men kan dit niet ontkennen, het is een feit. Nu vraag ik, of het goed is, wanneer er zoodanige rigting bestaat, haar overal tegen te werken, haar niet te geven hetgeen zij verlangt, ook al veroorlooft het de wet, haar te bemoeijelijken? Ik geloof dat het niet staatkundig noch goed is.... Wat men reclameert, is dan toch een heilig regt?" — Verneemt en bedenkt dit! Het regt van hen wier bede door de Kamer naauwelijks aangehoord werd, is dan toch, zegt de heer de Brauw, een *heilig regt.*

Is het weinig, dat de heer Mijer verklaart: „Wij hebben nu zeven jaren achter ons, waarin die wet heeft gewerkt, en nu is het een feit, dat de wet, zoo als die wordt of moet worden uitgevoerd, aan veler gemoedsbezwaar niet te gemoet komt. Dat kan niemand ontkennen. Ik heb derhalve de overtuiging, dat herziening der wet noodig is. Komt de herziening niet tot stand, het verlangen daarnaar zal, ik durf het verzekeren, een aambeeld blijven, waarop voortdurend zal worden geslagen, omdat de gemoedsbezwaren hoe langer hoe meer toenemen." — *Een aambeeld blijven.* Met andere woorden, zegt de heer Mijer, zoolang gij aan die bezwaren niet te gemoet komt, zal er verdubbeling zijn van billijke klagten; zal er (en Gode zij dank dat dit in Nederland nog, met vrijmoedigheid en met overtuiging, kan worden gezegd) geen rust zijn in het Land.

Telt gij het niet dat de heer van Zuijlen, die, in 1857

met Thorbecke in het aanprijzen van de schoolwet vooraan stond, in 1864 erkent dat „voor eene eerlijke concurrentie, zoo men meende behoorlijk, doch, zoo als thans blijkt, nog niet voldoende gezorgd is." — Heeft zijne historische opmerking, omtrent de afschaffing van schoolgeld, luttel waardij, „dat men weldra vele gemeentebesturen, in strijd met den geest en de geschiedenis der wet, in strijd met de intentie van den wetgever, zich al verder en verder zag begeven op den weg van kosteloos onderwijs." — Vindt gij het een bewijs dat we geen stap vooruit gaan, wanneer deze begaafde redenaar gewag maakt van de *moderne rigting*, om te doen uitkomen dat, reeds hierin alleen, voldoende grond ligt om slinksche praktijken te beletten? Wanneer hij zegt: „Nu wensch ik dat naast die openbare scholen zich vrij en onbelemmerd vestige en ontwikkele de bijzondere school; als bewaarplaats van datgene, wat aan velen, ja aan *zeer* velen boven alles dierbaar is. Ik acht het nuttig en wenschelijk dat in die bijzondere scholen het eenvoudig, ootmoedig, kinderlijk Christelijk geloof worde bewaard en beschermd tegen den klimmenden vloed van radicale godsdienstige begrippen. Ik verlang dus dat aan hen, die hunne kinderen in *dat* geloof willen opvoeden, zooveel immer mogelijk, mogt het zijn overal, de gelegenheid daartoe worde gegeven." — Is dergelijk een ontboezeming, op het oogenblik zelf (buiten de Kamer althans) hartaangrijpend, niet tevens een onderpand voor de toekomst? Twijfelt gij er aan dat mijn trouwe vriend en medestander van Lijnden, ter voortzetting, zooveel thans doenlijk, van onzen strijd, in ambtgenooten van wie dergelijke taal gehoord werd, bondgenooten heeft?

Is het ook niet een voordeel van herhaalde discussie dat de gezochtheid, de gedwongenheid, de onbeduidendheid der redeneringen, der uitvlugten, zelfs van de begaafdsten onzer tegenstanders aan het licht kwam? dat iedereen die het Bijblad inziet, de gehalte kan beoordeelen der antwoorden waarmeê men ons afwijst.

Afwijst met het verlangen naar *feiten*, als of er geen opgaaf van gedaan was; als of de Regering alleen, van inspecteurs en schoolopzieners omringd, onkundig ware van den feitelijken toestand; als of zij alleen niet wist wat van publieke notorieteit is;

Afwijst met een schuilen achter „de onbewijsbaarheid" van het *intentionele* der verongelijking;

Afwijst met de verklaring: „Er is een ruime mate van vrijheid en niemand denkt er aan om ze te verkorten;"

Afwijst met een voorgeven van onbewustheid dat *godsdienstloosheid* het gevolg der voorgeschreven *neutraliteit* is;

Afwijst met nog eenvoudiger argumentatie, zoo als de heer Mijer opmerkt, met een parlementaire mimiek, met *bloot schouderophalen* van een alvermogend Minister.

Verraadt zich niet, in dergelijke houding, in dergelijke magtspreuken, de overtuiging van onregt?

Ja, reden van dankbaarheid is er. Ik weet en erken gaarne dat de wensch naar christelijk-nationaal onderwijs toeneemt, dat de aard en strekking van het openbaar onderwijs aan het licht komt; dat de gebleken getalsterkte, en meer nog het duidelijk geworden regt der klagende minderheid, het volharden in zijdelingschen gewetensdwang niet gemakkelijk maakt.

Doch tevens mag ik niet verzwijgen dat ik, in één, en in een zeer gewigtig punt, teleurgesteld ben tot op den huidigen dag?

Namelijk hierin, dat de onderwijs-quaestie nog te zeer op zich zelf beschouwd wordt. Nog te weinig in zamenhang met de wereldkrisis van onzen leeftijd, met de algemeene vraag *Evangelisch* of *vrijzinnig?* met het alternatief, tegenover de thans met zooveel hooghartigheid optredende wijsheid of waanwijsheid: *Eeuwig* of *Modern?*

Met de vraag omtrent strekking en gehalte der op verre na niet afgeloopen beweging van 1789. Met de vraag of de vrijheidsboom, om ten zegen, om niet ten verderve vruchtbaar te zijn, al dan niet den wortel der geopenbaarde waarheid behoeft.

Vrijheid van onderwijs (vrijheid niet voor de rijken alleen, maar voor het Volk) heb ik begeerd en begeer ik, op grond der *scheiding van Kerk en Staat.* Op *christelijk-historischen* grondslag, niet naar het voorschrift van *Socialisme* en *Moderne Theologie.*[1]

Uw laatste bladzijde, zegt iemand, is, voor het meerendeel der lezers die gij u voorstelt, onverstaanbaar.

Welke lezers zijn het dan die ik mij voorstel? Ben ik dwaas genoeg om mij te verbeelden, of om te verlangen,

---

[1] In September 1862 heb ik dit streven, met weinige woorden, als parlementair programma, kenbaar gemaakt in de Kamer, en tevens uitvoeriger vermeld in de inleiding mijner *Nagedachtenis van* STAHL. Dezelfde hoofdgedachte is ontwikkeld, een jaar later, in de voorrede van mijn eerste *Parlementair Fragment,* waaraan ik daarom den titel gaf van *Vrijheid van Christelijk-nationaal onderwijs, in verband met scheiding van Kerk en Staat.*

dat deze vliegende blaadjes, gelijk men ze noemt, in den regel, tot een lectuur, voor ontbijt- en theetafel welligt, van elken kiezer zullen worden gesteld? Heb ik op benijdenswaardige gaaf van algemeen-verstaanbaarheid aanspraak gemaakt? zijn de onderwerpen die ik behandel, doorgaans daarvoor geschikt? Heb ik niet meermalen, zelf en met opzet, verklaard dat (behalve waar het op raadgeving van het oogenblik en op de praktijk der stembus aankomt) mijne toespraak gerigt is aan hen, kiezers of niet, die, tot voorlichting hunner landgenooten geroepen, voor de onbekendheid van ons christelijk publiek, met belangen en regten en pligten, op kerkregtelijk en politiek terrein, verantwoordelijk, en waar ze hun edele roeping voorbijzien, onverantwoordelijk zijn? Heb ik niet telkens aangedrongen op een ernstig *bestuderen* van de onderwijsquaestie, als op een eisch van onzen toestand, als op de eenige doeltreffende voorbereiding eener organisatie van het onderwijs, èn met de vorderingen der hedendaagsche beschaving, èn met de onveranderlijke volksbehoefte aan christelijke opvoeding in verband? Onderstelt men dat ik dergelijk *bestuderen* van iedereen te gemoet zie?

Doch, indien veel, zeer veel, voor het gros der kiezers niet bevattelijk is, veel, zeer veel, is, voor den eenvoudigste die belang er in stelt, duidelijk en klaar. Ja, ik ga verder. De vraag die ik nu, niet in de Kamer, maar in het Land, aan de orde van den dag stel, de belangrijke vraag omtrent art. 194 der Grondwet, omtrent ommekeer der verhouding tusschen openbaar en bijzonder onderwijs, is bevattelijk voor iedereen. Bevattelijk, zoodra het politiek vertoog in de spraak van het dagelijksche leven vertaald wordt.

Iedereen weet dat in 1857 voor de Protestanten de afzonderlijke school gevraagd werd. Iedereen kent het zonderling antwoord iedereen weet dat, niet de Protestant van

den roomschgezinde gescheiden, maar *de Israeliet bij den Christen gevoegd werd.*

Iedereen weet dat, op eene school voor *alle* gezindheden (waar, zeer te regt, allen *gelijk regt hebben*), de aanprijzing niet voegt, door den Rabbijn niet vergund wordt, eener deugdbetrachting uit liefde tot Hem die zijn leven voor ons gesteld heeft. Daar voegt geen Bijbel, geen bijbelsche geschiedenis, geen historie van uw land, geen gebed, geen lofgezang, geen christelijke vermaning of toespraak.

Iedereen weet, althans iedereen, die een oogenblik nadenkt, kan weten dat op de openbare school, ook in het belang van christelijke ouders, hetzij van onderwijs *in* de godsdienst, hetzij van *godsdienstig* onderwijs, geen sprake mag zijn. Liever geen bijbelsche geschiedenis buiten het licht der Openbaring. Liever geen historie van Nederland en Oranje, waar Hervorming en Evangelie wegvalt; waar geenerlei zinspeling op geloofsmoed en geloofslijden en geloofszegen, te pas komt, waar men de daden en drijfveeren der geloofshelden en bloedgetuigen verzwijgt of misvormt. Van den eersten Willem liever gezwegen, wanneer gij niet moogt zeggen dat ook hij een martelaar geweest is. Liever, veel liever, de Zaligmaker niet genoemd, waar het noemen zelf heiligschennis en dergelijk belijden verloochening wordt. Liever de *neutrale* dan de *antichristelijke*, liever een *godsdienstlooze* dan een aan het christelijk geloof vijandige staatsschool. Geen zielevoedsel liever dan zielegif. Geen opvoeding liever dan dat het kind met de godsdienst der Rede en der Natuur, naar eisch en trant der verloochenaars van den levenden God, worde gevoed.

Hoedanig de staatsschool, door de eigenaardige werking van de voorschriften en beginselen der schoolwet, *is* of wordt, kan niet langer onduidelijk zijn. Iedereen wien het

aan sympathie voor het ééne noodige niet ontbreekt, acht dezen toestand en deze toekomst van het openbaar onderwijs betreurenswaard.

Welnu, dan vertolk ik de staatsregtelijke, de, schrik niet! *politieke* quaestie omtrent art. 194 aldus: Ik vraag aan ieder Christen (in de sedert achttien eeuwen gangbare beteekenis van het nu grenzenloos rekbaar geworden woord *Christen* [1]): Verlangt gij dat *dit* openbaar onderwijs, zooveel doenlijk, *algemeen* zij?

Wilt gij dat de neutrale staatsschool, waar het bijzonder onderwijs te kort schiet, in het ontbrekende voorzie, of hebt gij liever, *overal van Overheidswege*, een modern-religieuse staatsschool die, door financiële en officiële groeikracht, aan christelijk-nationale scholen lucht, licht en leven beneemt?

„ Christenen, wier hoop gebouwd is op het fondament der Apostelen en Profeten, waarvan Jesus Christus is de uiterste hoeksteen, gij die, even als ik, bekrompen genoeg zijt om, zelfs te midden der intellectuele en materiele beweging van onzen leeftijd, voor de volksopvoeding waardij te hechten aan volkshistorie en Heilige Schrift; stemgeregtigd of niet! maar in deze volkszaak, naar eigen roeping

---

[1] *Orthodoxen* bedoel ik, naar de beschrijving door *Ernest Naville*. „Le terme de *chrétien* n'a pas toujours eu, au même degré qu'aujourdhui, besoin de commentaire. Dans l'état actuel du monde intellectuel, dans la phase d'anarchie que traversent les idées religieuses, dire d'un penseur qu'il était *chrétien* est, plus que jamais, une désignation insuffisante de ses vues. Il faut donc être explicite et précis en de telles matières. Il était *orthodoxe*, au sens large de ce terme. Le péché et le pardon, la misère de l'homme et la miséricorde suprême, manifestée dans le ministère de l'homme-Dieu; la restauration de l'âme dans l'ordre et la paix; sous l'influence de l'Évangile et par l'action de l'Esprit Saint, telles étaient les bases de sa foi."

en in eigen kring, stembevoegd; en waarom ook niet gij, mijne lezeressen! zoo hier of daar ook de belangstelling eener lezeres mij te beurt valt, gij nederlandsche Vrouwen, wier invloed zooveel vermag en wier verantwoordelijkheid in den kamp dien wij beleven en te gemoet gaan, dubbel groot is; gij, die wel niet gaarne van politiek hoort, die wel van staatsregtelijke theorie niets begeert te vernemen, maar die, uit liefde voor den Heer, voor het zieleheil der kinderen van uw huis en van uw land een hart hebt, Vaders of Moeders! leden der Gemeente die de lammeren der kudde gebragt verlangt te zien onder de hoede van den eenigen Herder, aan u allen leg ik de vraag voor; eene vraag die, waar het volksgeweten toegankelijk is, niet meer behoeft te worden gepopularizeerd: „Wilt gij *voorrang en uitbreiding* van dergelijke staatsschool, of wilt gij, zooveel doenlijk, *beperking* van een openbaar onderwijs waaraan het ééne noodige, het ééne dat, ook in de stervensure rust geeft, ontbreekt."

Een woord nog over mijn ontslag. De verantwoordelijkheid van dit, ik mag zeggen na rijp overleg genomen besluit, gevoel ik. Ik zou mij kunnen bepalen bij de opmerking dat de toestand mijner gezondheid mij het behoorlijk waarnemen van de gewigtige betrekking verbiedt. Maar neen! Men heeft zich gewend mij te beschouwen eenigermate als *leader*, gelijk het heet, van eene politieke rigting. Ik acht dat vooral hij, aan wien deze onderscheiding te beurt valt, in het verlaten van de Kamer niet willekeurig of ligtvaardig mag te werk gaan en, zoowel tot openhartig uitkomen voor de gronden zijner handelwijs, als tot raadgeving ook dan, voor zoo ver hij vermag, moet bereid zijn. Daarom ben

ik voornemens later, wanneer de gelegenheid zich voordoet, ook niet te zwijgen over hetgeen, naar mij voorkomt, door onze vrienden en geestverwanten op politiek terrein te doen valt.

Uit pligtbesef, zou ik aan de Kamer vaarwel zeggen, al was ik, meer dan nu het geval is, welvarend en sterk.[1]

Na dit vertoog zal, naar ik mij vlei, helder en klaar zijn dat er, in art. 194 althans, geen reden voor mij was om in de Kamer te blijven. Veeleer een reden om uit de Kamer te gaan. Ik verlang niet, ik vermag niet een reeks van pogingen voort te zetten, waarop men geen acht slaat. In een onderwerp dat het hoogste welzijn van mijn Vaderland in dergelijk een mate betreft, is er aan het ervaren van zooveel weêrstand, maar vooral van zooveel onverschilligheid verbonden een zielesmart, waardoor ook de sterkste, zoo hij niet een steenen hart heeft, zou worden verteerd.

Neen! zoo als de Kamer thans is, mogt ik er niet in blijven. Dit behoeft geen betoog. Door vriend en vijand, het hoofd der antirevolutionnaire rigting genoemd, mogt ik haar niet langer, in mijn persoon, bloot stellen aan de behandeling, niet altijd welwillend en voegzaam, die ik, naarmate mijne volharding tot last en ergernis werd, bij toeneming, hetzij van leden der Kamer, hetzij van leden van het Kabinet, ondergaan heb. In 1862 terugkeerend, voor een *speciale* taak, voor de eerlijke naleving of voor de doeltreffende wijziging der *schoolwet*, mogt ik een parlementair leven niet meer levenswaard achten, nadat ik wat mij doenlijk scheen verrigt of beproefd had; zoodat mijne verhouding tot de Kamer, hetzij ik sprak of zweeg, met het gewigt der volkszaak die ik voorstond en met de verwachting en het ver-

[1] In mijn afscheidsbrief aan de Kamer staat „*ook* om redenen van gezondheid."

trouwen van zoovelen mijner land- en geloofsgenooten niet meer overeenkwam.

Of ik aan deze Kamer, aan de Kamer van 1853, gedachtig aan haar oorsprong en gedrag, ten eenenmale voor de dierbaarste volksbelangen wanhoop, hierop mag het antwoord niet van mij worden gevergd. Maar dit is zeker, dat ik niet twijfel aan de deugdelijkheid, en niet vertwijfel aan de zegepraal der zaak waarvoor, mag ik zeggen, ik geen moeite gespaard heb. Het vertrouwen der christelijk-historische rigting zou ik al zeer weinig verdienen, indien ik, om persoonlijke teleurstelling of afgematheid, mij verbeeldde dat de dag der neêrslagtigheid daar is; indien ik te kortzigtig was om te bemerken dat, te midden van den klimmenden overmoed der tegenpartij, ook de nationale weêrstand dagelijks veld wint. Dit zal op verrassende wijs het geval zijn, zoodra eensgezindheid met veerkracht gepaard is. Met veerkracht, bij hen wier roeping het is inlichting en leiding en steun te geven aan het Volk, in billijken ijver tegen een heillooze politiek en voor een heilige zaak. Is er veerkracht? Is er, te midden van veelsoortigen aanval, is er, vergelijkenderwijs met dezen hoogen ernst der tijden, is er de zelfopofferende veerkracht, waarop de in hoogen ouderdom, als ware het bij toeneming veerkrachtige staatsman en evangeliebelijder Guizot, ten vorigen jare, bij het noemen ook van Holland, gedoeld heeft? „On dit qu'on n'a pas peur; ni moi non plus, pourvu que la défense réponde à l'attaque, pourvu que les fidèles ne demeurent pas indolents et inertes en présence des infidèles actifs et ardents." — Veerkracht, zeg ik, tegen een heillooze politiek. O het voegt en het vleit mij niet den zedemeester te spelen, en ik verootmoedig mij, bij de gedachte hoedanig een leven zou behooren te zijn overeenkomstig de beginselen

die ik voorsta. Ik wensch ook geen scherpheid der polemiek te gebruiken; ik wensch, bij een pligtmatig veroordeelen van verderfelijke theoriën, al wat lofwaardig is te prijzen, ook in hen wier denkbeelden ik bestrijd. Het ergert en bedroeft mij dat, terwijl men zeer te regt, tegen de coryfeën van het ongeloof met vrijmoedigheid en deernis opkomt, partijzuchtige felheid, over en weêr, al te dikwerf de uitstekendsten onzer landgenooten miskent en verguist. Heilloos desnicttemin, ik neem het woord niet terug, *heilloos* is en blijft een liberale of radicale politiek, die, met de averechtsche wijsheid of dwaasheid van onzen leeftijd in verband, aan de Natie het uitnemendste van haar eigenaardigheid en van het voorvaderlijk erfgoed ontrooft. — Veerkracht, zeg ik, voor een *heilige* zaak. Gezind ben ik te belijden dat, in hetgeen ik deed, telkens onheilig vuur gemengd was; maar, noch belijdenis, noch berouw zal mij de uitnemendheid, zal mij, ik herzeg het, de heiligheid der taak doen vergeten waaraan ik mijn leven èn heb gewijd, en wensch te wijden, zoolang, en voor zoo ver, en op zoodanige wijs als mij dit, bij het afnemen der krachten, nog vergund zijn zal. Indien er pligtbetrachting der Christenen op staatsregtelijk terrein is, ligt het tijdstip niet ver af, waarop het der Tweede Kamer ondoenlijk zijn zal een ernstigen kamp over het splinterig vraagstuk, dat zij zoo gaarne afgedaan acht, te ontwijken. Dan zal voor dengene die het Voorstel indient, die den afgebroken draad weder opvat, door de politieke conscientie gesteund, geen onoverkomelijk, geen ernstig bezwaar zijn. Dan zal, welligt spoediger dan menigeen thans mogelijk rekent, het pleit ten voordeele eener Natie, die *deze* gemengde school niet lief heeft, worden beslist. Wat mij zelven aangaat, hetzij ik die heugelijke dagen beleef of niet, dit durf ik verwachten dat men regt zal doen

weêrvaren aan de drijfveeren van mijn ontslag, gelijk in 1857, ook in 1865, niet minder althans! Dat men den weemoed verstaan en welligt ook de fierheid niet zal afkeuren waarmeê ik nu, wat ik reeds in 1862 schreef, herzeg: „Ik wensch wel niet den strijd te ontwijken, maar in het oog te houden dat er volksbelangen zijn, aan de Christenen, ook in een feitelijk godsdienstloozen Staat, zóó heilig en dierbaar, dat, wanneer men, jaren achtereen, daarvoor te vergeefs sympathie of regtsgevoel te gemoet zag, de waardigheid van het onderwerp zelf een gestadig en doelloos herhalen der onverhoorde, der naauwelijks aangehoorde bede verbiedt."

Liefst had ik over de stembus het stilzwijgen bewaard. Thans dit slechts. Ook zeer aangenaam ware mij de keus geweest van iemand, door tal van kiezers tot volksvertegenwoordiger begeerd, en die, aan velen, nu vooral, de aangewezen kandidaat scheen; zoodat ik dubbel waardeer eene kieschheid die zich nergens opdrong of aanbood, en thans, ter vermijding van verdeeldheid, uit eigen beweging deed, wat niet kon worden gevergd. Genoeg reeds; want, na hetgeen in 1864, herhaaldelijk door mij gezegd is en buitendien, acht ik de betuiging overtollig dat het terugkeeren van Mr. J. P. J. A. Graaf VAN ZUIJLEN VAN NIJEVELT in het parlementaire strijdperk mij zeer aangenaam zijn zal; van den staatsman die getoond heeft dat hij voor de belijdenis van het Evangelie niet terugdeinst, en op wiens warme verdediging van het christelijk-nationaal schoolonderwijs ik rekening maak.

's Hage, 6 April 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XIX.

Een aanstaande veldtogt.

De verkiezing te ARNHEM is afgeloopen. De kiezers hebben een nieuw en schitterend bewijs gegeven eener dikwerf, eener telkens gebleken gezindheid. De hartstogtelijkheid, wezenlijk of niet, waarmeê de vrijzinnige drukpers, minder tegen den graaf van Zuylen van Nyevelt dan tegen de antirevolutionaire rigting, nu eens als gevaarlijk, dan weder als magteloos, opkwam, is voorbij.

Liefst onthield ik mij van antikritiek. De wederpartijders zelven glimlagchen welligt *nu* over veel dat *toen*, met schijnbaren ernst, gezegd werd. Doch er is ééne dwaling die ik niet onopgemerkt mag laten. Namelijk deze: dat men, in tegenspraak met mijne telkens herhaalde verklaring, het *vertrek uit de Kamer* als *ontwijken van het strijdperk*, en het tijdelijk verlaten van de *parlementaire*, als een definitief verlaten van de *politieke* loopbaan, beschreef.

Eene dwaling, zeg ik; want ongaarne zou ik dit op rekening stellen van kwade trouw. Veeleer acht ik dat, inzonderheid nu, *miskenning* van hetgeen ik *belijd*, een zeer verklaarbaar *misverstand* veroorzaakt heeft van hetgeen ik *bedoel*.

Eene dwaling evenwel die onverwijlde teregtwijzing noodzakelijk maakt. Immers vergist men zich aldus èn omtrent hetgeen ik zelf, naar gelang der mij nog overgebleven kracht, zou wenschen te verrigten, èn vooral ook omtrent het *plan de campagne* dat ik, onafhankelijk van eigen deelgenootschap in de AANSTAANDE VELDTOGT, aan mijne geestverwanten voorleg.

Die miskenning, dit misverstand zal ik aanwijzen in enkele voorbeelden uit de periodieke drukpers. Daarna zal ik nogmaals, voor wie het niet begrepen mogt hebben, doen uitkomen waarom ik mijn ontslag nam; waarom mij dit, na rijp overleg, in het belang der christelijk-historische rigting en ter meer doeltreffende voortzetting van den strijd, noodig en pligtmatig toescheen.

Blijken van liefde en vertrouwen ontving en ontvang ik dezer dagen meer dan ik verwacht of verdiend heb. Hierover zwijg ik. Één getuigenis evenwel is er, waaruit ik het daarbij geconstateerde feit omtrent mijne politieke vorming, omdat het mij, juist nu, bij uitstek te stade komt, met ter zijdestelling van de lofspraak, opneem. De zinsnede luidt aldus: „Op nog jeugdigen leeftijd, weinige jaren na zijne promotie, is de heer Groen de beginselen toegedaan geworden, waarvan door hem het heil van Kerk en Staat afhankelijk wordt geacht, en gedurende zijn geheel openbaar leven heeft hij die beginselen door woord en geschrift, op elk gebied, tegen vriend en vijand, beleden en verdedigd.[1]

Weinige jaren na zijne promotie. Vroeger niet. — Op deze biografische bijzonderheid, op deze chronologische juist-

[1] Zie een ingezonden artikel in de *Winschoter Courant* van 8 April.

heid, stel ik hoogen prijs. Immers zijn er nog die meenen dat ik aanvankelijk een bestrijder van het *constitutionele staatsregt*, een ijveraar voor het *koningschap*, als den bijkans alleen wenschelijken en regtmatigen regeringsvorm, geweest ben; dat ik aldus tot de school van Bilderdijk behoor. Dit is zoo niet. Nadat ik de lessen van den zeldzamen en ook thans nog te weinig gewaardeerden landgenoot over onze volkshistorie bijgewoond had, heb ik, in 1823, de Akademie verlaten. En toen, en nog in 1826, was ik met de publieke opinie tamelijk homogeen; ik had aanspraak op al de verscheidenheden der *juste-milieu*-titulatuur; ik was gematigd-liberaal, vrijzinnig-constitutioneel, liberaal-conservatief of conservatief-liberaal. Eerst van 1829 tot 1831 heb ik, onder het gieren van den omwentelingsstorm, uit de boeken en uit de ervaring geleerd dat het liberalisme met het radicalisme in onafscheidelijk verband is; dat de wortel in de stelselmatige verloochening der oppermagt Gods ligt; dat elk staatsgebouw waggelt, zoo het niet rust op christelijk-historischen grondslag; dat aan de regtmatige eischen van vrijheid en vooruitgang bij uitnemendheid door het constitutionele staatsregt kan worden voldaan, doch, enkel wanneer, ook op politiek gebied, de vreeze des Heeren het beginsel der wetenschap is. — Dit was en bleef mijne overtuiging tot op den huidigen dag.

Nu vooral is deze rectificatie mij welgevallig. En waarom? omdat dezer dagen door Dr. Pierson, in geheel anderen zin, eene vergelijking of tegenstelling gemaakt is tusschen mij en da Costa, een tegenstelling voor mij zeer ongunstig en die da Costa geenszins zou hebben beaêmd.[1] Eene zeer juiste opmerking laat de begaafde schrijver voorafgaan. Da Costa

[1] Isaac da Costa. *Eene gedenkrede* door A. Pierson.

heeft tweederlei strijd tegen den geest der eeuw gevoerd. Eerst veroordeelde hij haar *aspiratiën;* eerst prees hij het tegenovergestelde aan, dit was het tijdperk van reactie: daarna keurde hij de aspiratiën zelve goed, en misprees alleen den weg, waar langs de vervulling gezocht werd. Dit laatste was, zegt de heer Pierson, een meer edelmoedig en onbekrompen standpunt. Dit zeg ik ook. Maar ik meende, reeds in 1829, het tweede standpunt, zonder dat ik ooit op het eerste gestaan had, te hebben bereikt. Ik dacht dat er daarom, zoodra ook da Costa daarmeê homogeen werd, tusschen ons, *natuurlijk*, bij toeneming eensgezindheid had bestaan. Pierson daarentegen beweert dat er, zoodra da Costa niet meer reactionair was, tusschen ons aan geen zamenwerking kon worden gedacht. Toen " kon hij met de antirevolutionaire partij, hoezeer overigens ook gezind hare geloofsstellingen te onderschrijven, van nu aan *natuurlijk* niet zamengaan. "

Wel schroom ik geen onpartijdig onderzoek naar de nuances, op politiek of kerkelijk terrein, tusschen mij en een zoo dierbaren vriend; doch tegen deze voorstelling lever ik, in zijn naam, protest in. Onder verwijzing naar den in 1854 aan mij gerigten Brief, durf ik beweren dat hij zelf dergelijken lof, ten mijnen koste en ten koste der historische waarheid, zou hebben versmaad. Waarheid was een der hoofdtrekken van zijn karakter, en het zou hem, naar de ruimte van zijn hart, een genoegen zijn geweest te doen uitkomen hoe, nadat hij in 1823 de *Bezwaren tegen den geest der eeuw* uitgaf, ik desniettemin, in 1829, noch door het gezag van Bilderdijk, noch door het zijne medegesleept, zonder de *aspiratien* der eeuw gering te schatten, enkel haar *ongeloofstheorie* bestreed.

Van 1829 af ben ik een voorstander van constitutionele

regten en vrijheden, en daarom juist, ook in de politiek, een tegenstander van het ongeloof geweest. [1]

Ten blijke der *miskenning* van hetgeen ik *belijd*, wijs ik op *de Tijd*, de *Arnhemsche Courant*, het *Handelsblad.*

Vooraf echter iets uit een courant wier naam ik gaarne verzwijg. Ik had laatstelijk geschreven: „Gezind ben ik te belijden dat, in hetgeen ik deed, telkens onheilig vuur gemengd was; maar, noch belijdenis, noch berouw zal mij de uitnemendheid, zal mij de heiligheid der taak doen vergeten waaraan ik mijn leven heb gewijd." [2] Nu wordt, op grond dezer zinsnede, beweerd dat ik een algemeene schuldbekentenis afleg en zelf over mijn gansche loopbaan het vonnis uitspreek. Ik herhaal de bekentenis; want zij handhaaft de opregtheid van hooger bedoeling, ook waar ze den invloed van eigenliefde

---

1 Ik kan thans niet opnemen wat verder over de verhouding van da Costa tot de antirevolutionairen verhaald wordt. Ik twijfel of Pierson de echtheid van het woord, dat da Costa, zegt men, zou hebben gebruikt, met zijne gewone scherpzinnigheid, aan de eischen der historische kritiek ter toetse gebragt heeft. Omtrent mijn eigen politiek, wijs ik naar een gunstig oordeel in 1859 door Pierson zelf over mij geveld. „Meer dan iemand is de heer Groen overtuigd „qu'on ne refait point le passé." Hierom moet men voorzigtig zijn met hem van reactionnaire of contra-revolutionnaire bedoelingen te beschuldigen. Hetgeen hij evenwel onmiddellijk verlaten wenscht te zien, is het ongeloof, de leer der revolutie, de miskenning van het objectieve, en hetgeen hij dus onmiddellijk terug verlangt, is niet, althans niet quand-même, eenige omvergehaalde instelling of wetsbepaling, maar eenvoudig het geloof. *Het geloof.* De zin dien hij aan dit woord toekent, is ruim en verheven."

2 XVIII, blz. 27.

en eerzucht en wat er al meer in den menschelijken boezem huisvest, erkent. Evenwel ware het beter geweest geen aanleiding te geven aan eene verkeerde opvatting die ik voorzien kon. Ik heb te weinig gedacht aan een behartigenswaardige, ofschoon aan het slot misschien al te scherp uitgedrukten, wenk van iemand dien ik zelden citeer, van Renan, in een beoordeeling der *Mémoires* van Guizot. „La politique ne comporte guère la haute et facile impartialité de l'histoire; *la prétention à l'infaillibilité*, si blessante aux yeux de la critique, est comme une réponse obligée à la morgue hypocrite des partis. L'aveu candide d'une erreur n'exciterait qu'une superbe pitié chez la vanité jalouse ou la médiocrité présomptueuse, et si quelqu'un osait dire à ses aveugles détracteurs: „Que celui d'entre vous qui est sans péché me jette la première pierre," une troupe de fous s'avanceraient hardiment pour le lapider."

Inderdaad van „onheilig vuur" te spreken is gewaagd, als men van talrijke wederpartijders, allen met volkomen zuiverheid van beginsels en bedoelingen, omringd is.

Laat mij aanvangen met *de Tijd.* In het nummer van 15 April leest men:

„Naast de politieke teleurstellingen levert voor den heer Groen de kerkelijke toestand van het protestantismus redenen voor diepgevoelde en zeer begrijpelijke droefheid op. Het een noch het ander belet hem echter om nog van de toekomst veel te hopen. En terwijl hij zelf zich van het slagveld terugtrekt, spoort hij anderen aan den strijd niet op te geven. Wat hij ondanks zijn onvermoeibaren aard, zijn onwrikbare overtuiging en zijn zeldzame talenten heeft moeten staken; wij twijfelen of het met beter gevolg door anderen zal kunnen worden

beproefd. En hier hebben wij niet zoo zeer op het oog zijn verzet tegen de bestaande regeling van het lager onderwijs, maar zijn geheele streven in en buiten de Kamer. Hij beweegt zich met zijn gedachten en gevoelens nog altijd *in den engen kring van het oude Kalvinismus*, dat vroeger onzen Staat heeft beheerscht, maar thans niet meer aanwezig is, en welks laatste overblijfselen wij met den dag zien wegslinken. Het zou eerst tot een nieuw leven moeten geroepen worden, alvorens zijne denkbeelden tot verwezenlijking zouden kunnen komen, of zelfs weêrklank vinden. Hij scheen te denken dat het nog voor opwekking vatbaar was, en in deze illuzie verspilde hij buitengewone begaafdheden, ondersteund door de ijverigste werkzaamheid aan een hopelooze zaak."

Ziedaar zoet en zuur, in een blad dat voor de gesteldheid van land en kerk, ook van de Hervormde kerk, een geopend en scherpziend oog en gevoelig hart heeft. Misschien zou ik, te dezer gelegenheid, iets behooren te zeggen over de exceptionele verhouding van de Roomschgezinden hier te lande tot het liberalisme, en over het berusten in de schoolwet.[1] Die houding is leerrijk. Liever evenwel bepleit ik nu, zonder recriminatie, mijn eigen zaak.

De kapitale fout van mijn politiek overleg is dus dat ik in de bekrompen sfeer van het *oude kalvinisme* stationair blijf. Daarin beweeg ik mij nog altijd.

Nog altijd. Evenwel keurde ik, reeds in 1831, af dat men de worsteling tusschen *geloof* en *ongeloof* somtijds met een strijd van *geloofsbelijdenissen* en christelijke gezindheden verwart.

Nog altijd. Evenwel was mijne leus reeds toen: "En présence des attaques et des périls qui s'adressent à l'essence

---

[1] Nu en dan wees ik op dit raadsel, waarvan de ontraadseling niet zwaar valt. Zie bijv. VI. 1. 13; vooral VII. 15.

même du christianisme, tous les chrétiens ont évidemment un grand intérêt et un grand devoir commun; c'est leur foi et leur patrie religieuse commune qu'il s'agit de défendre.„ [1]

Nog altijd. Evenwel heb ik, in 1834, herhaald wat ik, zelfs in 1829 en 1830, te midden van de felheid der antipathiën tegen de catholico-liberale unie, niet verzweeg: „De catholijke kerk moet door protestantsche Christenen verdedigd worden, voor zoo ver in haar Christus zelf aangerand wordt.„ — Het ware onbescheiden welligt, het is althans overtollig, aan *de Tijd* te vragen of zij die uitspraak wederkeerig op ons toepasselijk maakt.

Nog altijd. Evenwel is, in eigen kerk, mijn *confessioneel* standpunt èn ondubbelzinnig èn onbekrompen geweest. Ook dáár was onze strijd voor het *algemeen* christelijk geloof tegen den *algemeenen* afval. Tegen een grenzenlooze leervrijheid, als of er eene kerk bestaan kon zonder geloof, als of er leven kon zijn zonder ziel.

Nog leef ik, o ja! volgens *de Tijd*, in den engen kring van het oude Kalvinisme. Evenwel zou, dunkt me, *de Tijd*, die zoo naauwkeurig onderzoekt, kunnen weten dat ik, ook in het laatste jaar, aan den kerkelijken strijd deel nam; dat ik in 1864 althans buiten de grenzen van het oude en strenge Kalvinisme geraakt ben; èn telkens, èn bijv. toen ik de tegenstellingen aldus geformuleerd heb.

„Al dan niet, Jezus, de Christus, leeraar, hoogepriester en koning?

Al dan niet, een Zaligmaker, die de Opstanding en het Leven is, voor elk die Hem geloovig en dankbaar aanbidt?

Al dan niet, vrede der ziel? vrede in Hem die gezegd heeft:

---

[1] Guizot, in 1861.

„Komt allen tot Mij, gij die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven."

Al dan niet, een eeuwig leven?

Al dan niet, den levenden God? den Vader in de Hemelen, zonder wiens wil geen hair van uw hoofd valt, of een onverbiddelijke natuurwet, waarop door geen Opperwezen, gesteld dat er een Opperwezen is, inbreuk mag worden gemaakt?"

Zou dit zijn een voortleven in den engen kring van het oude Calvinisme? Liefst onderstel ik dat *de Tijd* zich, in de strekking mijner politiek en polemiek, sedert dertig jaren onwillekeurig vergist heeft.

Ik kom tot *de Arnhemsche Courant.*

Onlangs gaf zij vijf artikelen over de *Volkssouvereiniteit.*

Vijf artikelen! Zelden, vooral sedert de opkomst van dit Ministerie, werden haar lezers zoo ruimschoots op politieke beschouwingen onthaald. Doch wat is het geval? bijkans gelijktijdig, zonder afspraak, hadden wij, de heer Busken-Huet en ik, doen opmerken dat de liberaal zich zijner verwantschap met het radicalisme schaamt, en daarom den wortel zijner eigen theorie, de volkssouvereiniteit, met al te ver gedreven ligtvaardigheid, verloochent. De *Arnhemsche Courant* verzekert dat zij niets met dat onding van volksoppermagt gemeen heeft.[1] Daarop gaat ze terstond,

---

[1] Tegen die verzekering blijf ik de vraag stellen; *Zou* ECHT LIBERAAL *welligt* RADICAAL *zijn?* Ik gaf daarop zelf een uitvoerig antwoord dat, door uitvlugt en afleiding, niet wederlegd is. — „De vraag, mijne heeren! is niet of gij, vrijzinnigen, het leerstuk, als het voor u uitgediend heeft, zoudt willen loslaten, maar of het u, met een keten van syllogismen, ook tegen wil en dank, vast houdt." XIV, blz. 7.

naar het voorschrift eener schrandere verlegenheids-taktiek, aanvallenderwijs te werk. De overeenstemming dezer *ultras*, zegt ze, is allezins verklaarbaar. De sleutel van beider afdwaling ligt in een gemeenschappelijke fout: „Groen en Huet zijn, in hun wezen, absolutisten; zij kennen geene middentermen." Voor hen geen ander alternatief dan, òf souvereiniteit van den *Vorst*, òf souvereiniteit van het *Volk*.

Geen ander alternatief? Ik heb, ten allen tijde, en nog dezer dagen, een ander gesteld: Geen keus dan *de volksoppermagt* of *de oppermagt Gods*. [1]

Neen! „de heer Groen gaat uit van de stelling dat de absolute monarchie het alleenzaligmakend, het eenig en altoos waar en goed beginsel van regering is."

De *absolute monarchie*. Ziedaar mijn staatsregtelijk symbool.

Ik ken geen wettigen staatsvorm dan de *monarchie*.

Enkel de *monarchie*. Is het, omdat ik, reeds in 1831, schreef: „Over geen onderscheid van *regeringsvorm* behoeft te worden getwist."

De monarchie. Ik heb met de monarchie geen vrede, indien zij geen *absolute* monarchie is. Volgens *de Tijd*, beweeg ik mij steeds in het *oude Calvinisme*. Volgens de *Arnhemsche Courant*, steeds in het *absolutistisch* stelsel; steeds liefhebber van den *autocratischen* regeringsvorm; steeds dweeper met *alleenheerschappij* en souvereine *almagt*.

De *absolute* monarchie. Is het, omdat ik, ten allen tijde, naauwgezette inachtneming der Grondwet verlangd heb?

De *absolute* monarchie. Is het, omdat ik, in 1829, aandrong op de vorming van een Ministerie? op hetgeen

---

[1] N°. XIV, 16.

toen als „eene nieuwigheid, strijdig met onze zeden en gewoonten," [1] beschouwd werd.

De *absolute* monarchie. Is het, omdat ik, van 1839 tot 1840, de koninklijke *autocratie* afgekeurd heb?

De *absolute* monarchie. Is het, omdat, volgens mij, het koningschap hier met *republikeinschen* zin en geest doorvoed is, en het, op zich zelf misschien gevaarlijke en min gepaste, woord *Souverein* in de geschiedenis zelve van Nederland en Oranje een uitnemend correctief heeft?

De *absolute* monarchie! ziedaar mijn ideaal, mijn idool. — Is het, omdat ik nog onlangs herhaald heb: „In het echt-*republikeinsch* karakter van den staat ligt de voorwaarde, het levensbeginsel en de levenskracht eener, in den zin en geest der engelsche staatsregeling, nationaal-constitutionele monarchie." [2]

Verder ontvang ik nog een les. Namelijk „dat constitutiën en staatsinstellingen niet anders zijn, en niet anders kunnen zijn, dan *vormen*, vormen geheel afhankelijk van de tijden, de toestanden en behoeften waarin zij en waardoor zij bestaan, dat geen vorm dus absoluut waar en absoluut goed kan zijn, dat er dus ook geen ideale staat, geen voor alle tijden, volken en toestanden passende modèl-regering bestaan kan." — Mijne schrandere leermeesteres voegt er bij: „Dit ontgaat den heer Groen geheel."

Ten eenemale ontgaat mij dat een constitutie slechts een *vorm* is. Welligt omdat ik, in 1829 aan den ingang der *Nederlandsche Gedachten* schreef: „Eene Grondwet, hoe voortreffelijk ook, is niets meer dan een *vorm*."

---

[1] Thorbecke, *Historische Schetsen*, blz. 186.
[2] XII, 18.

Doch leest vooral de *Arnhemsche Courant* van 15 April. Daar maken wij (de dag der stemming was naderbij) nog erger figuur. — „De partij van den heer Groen heeft twee hefboomen, een politischen en een theologischen. Voor de orthodoxe volksklasse het geloof. Voor de hoogere standen de middeneeuwsche ongelijkheid. Van daar een monsterachtige unie van aristocratie en democratie, dreigend voor den Staat en vijandig aan de burgerij."

Inderdaad het is noodig dat de burgerij tegen dezen sluwen toeleg, tegen dit gedrochtelijk verbond, op weêrstand bedacht zij.

Vooral om de voortreffelijke wijs waarop de aanklagt gestaafd wordt.

„Op de aristocratische klasse werkt deze partij door hare loochening van al wat de kracht onzer hedendaagsche burgermaatschappij uitmaakt. Zij loochent de gelijkheid van allen voor de wet, en de staatsburgerlijke vrijheid. Zij wil het gezag stellen in de plaats der vrijheid, souvereine monarchie in plaats van mederegering der natie, privilegie voor enkelen in plaats van gelijk regt voor allen. Zij staat, in beginsel en in praktijk, als eene onverzoenlijke vijandin tegenover de eigenlijke burgerij, de groote middenklasse welke, door den constitutionelen regeringsvorm onzer dagen, eene regerende kracht geworden is. De antirevolutionaire partij is, in haar wezen, minder de partij der monarchie dan die der aristocratie, en, om deze te verheffen en haar het roer in handen te geven, om de regering van hetgeen haar het meest antipathetisch is, van de burgerij, te breken en te sloopen, heeft zij een verbond tot stand gebragt tusschen haar en de orthodoxe volksklasse."

Een niet onaardige bangmakerij ten dienste der stembus! Zelf moet ik, glimlagchend, erkennen dat tegen deze dwaasheid der partij waartoe ik behoor, alle redenering afstuit.

Zij loochent al wat de kracht onzer hedendaagsche burgermaatschappij uitmaakt; de gelijkheid van allen voor de wet, en de staatsburgerlijke vrijheid.

Zij wil het gezag stellen in de plaats der vrijheid.

Zij wil privilegie voor enkelen, in plaats van gelijk regt voor allen.

Van de uitspraken der kiesbevoegde burgerij, van de kern der natie, doet zij openlijk een demagogisch en revolutionair beroep op het volk *achter de kiezers.*

Is het wonder dat een scherpzinnig of althans vrijzinnig kiezer, en die voor de *Arnhemsche Courant* crediet heeft, verbaasd over dit onzinnig drijven, overeenkomstig haar voorschrift, het stembillet invult? Inderdaad de partij der *absolute monarchie* èn der *aristocratie* èn der *demagogie*, de partij die de staatsburgerlijke vrijheid loochent en gezag zonder vrijheid begeert, die partij, in haar monsterachtigheid, is niet levenswaard, noch in de Kamer, noch in het land.

Het oordeel van *het Algemeen Handelsblad*, veel beleefder in den vorm, is even ongunstig.

„Over de redenen der aftreding eveumin als over de eervolle parlementaire loopbaan van den talentvollen leider der eigenlijke theocratische rigting, behoeven wij hier niet uit te weiden. De heer Groen is, door woord en schrift, door onverpoosden ijver en volhardende strijdvoering, in geheel Nederland bekend. Ieder weet wat de rigting, waaraan hij sedert jaren de impulsie geeft, ja die hij menigmalen voor uiteenspatting heeft behoed, — wat die rigting wil op het gebied van Staat, Kerk en Schoolwezen. Nog beter uitgedrukt zou het heeten, wat zij eigenlijk *niet* wil; omdat het telkens genoegzaam duidelijk voor ieder gebleken is, dat het karakter der zoogenaamde anti-revolutionaire partij en van de anti-revolutionaire staats-maximen beraald *negatief* is; dat haar strijd tegen den geest der eeuw is een strijd van afbreken, van reactie, doch in zoover zij

daarbij tevens gekant is tegen de instellingen en vormen van het constitutioneel régime en van het moderne staatsbegrip, meer bepaald *revolutionair* is, zoodat de leiders en strijders soms zelfs democratie en volkssouvereiniteit niet versmaden, om wat door hen genoemd wordt „ongeloof en revolutie" te bestoken en zoo mogelijk ten onder te brengen."

Ten betooge wordt verwezen naar voorlezingen die Dr. Jonckbloet, onder den titel van *Theocratie en Grondwet*, ten jare 1851 in het licht gaf.

Tusschen 1851 en 1865 ligt, bijkans geheel, zoowel de uitgaaf van *de Nederlander* als mijn parlementaire loopbaan. Ligt ook daarin niets ten mijnen gunste? was ik, in het redigeren van een politiek dagblad, in dezen vijfjarigen dagelijkschen strijd, was ik, als lid der Tweede Kamer, „ tegen de instellingen en vormen van het constitutioneel régime en van het moderne staatsbegrip " onverbeterlijk gekant?

Mij te verdedigen is mijn oogmerk niet. Ik wilde slechts enkele voorbeelden bijbrengen eener miskenning waarvan de ongegrondheid, voor elk die een mijner politieke geschriften met *onbevangenheid* opsloeg, in het oog valt.

„Openlijk en openhartig, in elke betrekking, onder elken vorm, heb ik mijne zienswijs, bij herhaling en zonder ophouden, kenbaar gemaakt. Desniettemin geld ik bij menigeen voor het tegenovergestelde van hetgeen ik ben." Zoo schreef ik in 1850. Zoo is het nog.

Van waar dit? uit boosaardig opzet?

Ik wil het niet aannemen. Daaruit alleen is het verschijnsel niet verklaarbaar.

Wel uit het tegendeel der onbevangenheid. Wel uit een *bevangenheid* waartegen niets baat. Wel uit verklaarde vijandschap tegen den grondslag mijner staatsregtelijke theorie: ootmoedige onderwerping aan *de Oppermagt Gods*, gelijk Hij zich èn in zijn Woord èn in de geschiedenis openbaart. — Het verschil ligt in het alternatief dat de wereld verdeeld houdt, wat dunkt u van het Evangelie? is het versleten of onverslijtbaar? een kiem van vrijheid of van slavernij?

De beoordeelingen, naar gelang der keus, staan lijnregt tegenover elkaâr. De vrijzinnige drukpers beschrijft mij als tegenstander van elke vrijheid en als vijand van den constitutionelen staatsvorm. Ter zelfder tijd laat de heer Chantepie de la Saussaye, in zijne dezer dagen uitgegeven voorlezingen, zich aldus uit:

„Het komt mij voor — en ik ducht van den heer Groen geen tegenspraak in dit opzigt — dat le dernier en ook le fin mot van zijn manmoedigen strijd, door zoo velen, die dat woord niet vatten, voor onverklaarbaar gehouden, gelegen is in het derde der blaadjes *Aan de kiezers* ten vorigen jare gerigt, getiteld: „Een staatsman niet! EEN EVANGELIE-BELIJDER." Het is een schoone titel. Wij hebben er niets bij noch af te doen. Het zegt genoeg. Een evangelie-belijder is een kampioen voor vrijheid en regt, voor regt en vrijheid in hun onverbrekelijk verband. Nogmaals: wij hebben aan den titel, op hem toegepast, niets bij noch af te doen. — Stahl en vooral Groen zijn kampioenen voor den constitutionelen staat."

De belijdenis van het Evangelie, ook op politiek terrein, is de reden waarom ik, naar dit citaat, een voorstander ben van vrijheid en regt, in hun onverbrekelijk verband. Welnu! deze belijdenis, de bestrijding der ongeloofstheorie, is ook de reden waarom ik, naar de uitspraak der vrijzinnige drukpers, een vijand heet, een vijand ben, een

vijand *moet zijn* van de *aspiratien* der eeuw, een vijand *moet zijn* van al wat edel en goed is.

Onbeziens. Onderzoek is overtollig. Ik ben reeds veroordeeld om het beginsel waarvan ik uitga.

Als in de godgeleerdheid, zoo in de politiek.

Wie aan het bovennatuurlijke gelooft, *kan* geen wetenschappelijk man zijn, is niet op de hoogte van zijn tijd.

Wie voor menschelijk gezag het steunpunt in de ordeningen Gods zoekt, *kan* geen voorstander zijn van vrijheid en van constitutioneel staatsregt. Hij verraadt, door zijn *servire Deo vera libertas*,[1] door zijn kleingeestig hechten aan eene zinspreuk van het ouderwetsche Nederland, *Hac nitimur, hanc tuemur*,[2] het kinderachtige zijner dwaasheid en de onverbeterlijkheid van slaafschen zin.[3]

Dit snijdt elk tegenbewijs af. Doch dat men aldus ook het groote publiek misleidt, dat men aldus, ook in 1865, de zonderlingste karikaturen met voordeel aan de kiezers

---

[1] „In gehoorzaamheid aan God ligt de ware vrijheid."

[2] „Steunende op den Bijbel handhaven wij de vrijheid."

[3] Dit *vooraf* uitgesproken oordeel, dit *vooroordeel*, waarvan, in haar onafhankelijkheid, de zoogenaamde *science indépendante* afhankelijk is, snijdt alle discussie af. Met de uitspraak *het kan niet zijn* in het hoogste ressort gevallen, met het vonnis eener in eigen schatting onfeilbare regtbank, moet al wat *is* in overeenstemming worden gebragt. Zeer karakteristiek is deze algemeene terzijdestelling van hetgeen hinderlijk zijn zou, beschreven door Renan: „La question fondamentale sur laquelle doit rouler la discussion religieuse, c'est-à-dire la question du fait de la révélation et du surnaturel, je ne la touche jamais; non que cette question ne soit résolue pour moi avec une entière certitude, mais parceque la discussion d'une telle question n'est pas scientifique, ou pour mieux dire parceque *la science indépendante la suppose* ANTÉRIEUREMENT RÉSOLUE."

vertoont, dat is mogelijk alleen omdat het ons aan doorgaande en geregelde zelfverdediging ontbreekt; omdat men, op weinige uitzonderingen na, dezerzijds zwijgt.

Sommigen meenen dat ik ten onregte dit stilzwijgen afkeur; dat polemiek niet zou hebben gebaat. Zij beroepen zich op hetgeen ik zoo even zelf aanwees. Alle gedachtenwisseling houdt op, waar de tegenpartij elk onderzoek met een magtspreuk afwijst. — Deze verontschuldiging zou eerst dan aannemelijk zijn, indien het hier aankwam enkel op *wetenschappelijken* strijd. Indien het te doen ware om overtuiging enkel van hen die zich, vastberaden, achter de onherroepelijkheid hunner eigen uitspraken hebben verschanst. Dit is het geval niet. Er is hier een gestadig pleit in de *praktische* sfeer van wetgeving en bestuur, van alle inrigtingen en vormen der maatschappij. Ook zijn we niet gedaagden, die aan het stelselmatig radicalisme ondergeschikt zijn, en die in het vonnis onzer wederpartij moeten berusten; we staan, tegenover haar, voor de regtbank van het geheele publiek. Ons exceptioneel zwijgen, jaren achtereen, heeft onze eigen geestverwanten onbekend gelaten met hetgeen voor hunne christelijke pligtbetrachting van het hoogste belang was, en het heeft bovendien een onberekenbaar nadeel gehad. Het heeft een zeer talrijk gedeelte onzer vrijzinnige landgenooten, meer uit *routine* dan uit *beginsel* liberaal en geenszins voor overtuiging onvatbaar, prijs gegeven aan den uitsluitenden invloed van hen die op hetgeen we *zijn* geen acht geven, die ons afschilderen gelijk we *niet zijn*. Waarom? omdat ze vooraf reeds en onherroepelijk wat wij, bekrompen evangelie-belijders, *moeten zijn*, hebben bepaald.

„De partij van den heer Groen," schrijft de heer de la

Saussaye, „verstaat niet veel van antirevolutionair staatsregt.“ — Welbegrepen, is die uitspraak niet onjuist. Het volk dat zich aan ons aansluit, weet er wèl genoeg van; het belijdt het beginsel en het beaêmt de bedoelingen onzer staatkunde, in kerk en in school; omdat met den geringste dezelfde grondslag van zielenvrede en dezelfde drijfveer van pligtbetrachting ons verbindt. Maar de Christenen uit hooger stand, wier roeping het is ook op *politiek* terrein het evangelie te belijden, en het volk voor te lichten (omtrent de wijs waarop aanzienlijken en geringen de regten en vrijheden, ten gevolge waarvan het Evangelie een meer onbelemmerden loop zou hebben, kunnen en moeten voorstaan) deze lieten en laten mij, met enkele vrienden, te zeer alleen. Daarom was, en bleef, en welligt blijf ik magteloos, ofschoon, naar het heet, leider van eene zeer magtige partij.

Ook thans kan ik niet, zonder medestanders, een aldus ijdelen dialoog voortzetten met de vrijzinnige drukpers.

Of moet ik altijd mijn eigen advocaat en apologeet zijn? Altijd wederom zelf bewijzen dat ik geen vijand ben van vrijheid en van constitutionelen staatsvorm? Altijd zelf een aanval vernieuwen waarop, zoo ik geen steun heb, niet geantwoord en niet gelet wordt. Altijd zelf bijv. aan de mannen die somtijds zooveel ophef maken van hun deelgenootschap aan de gebeurtenissen van 1848, de vraag voorleggen: Wie, gij of ik, hebben èn voor èn sedert dien tijd, het meest, niet voor de naleving van lessen uit Parijs, maar voor de historische en constitutionele vrijheden in de bres gestaan? wat hebt gij, die op de grondwetherziening roem draagt, van de herziene grondwet en van den regeringsvorm gemaakt? wat is er, onder uw invloed en beheer, geworden van de

regten van het Volk en van de regten der Kroon? van de staatsligchamen en van het gemeen overleg? Of ook dit nog: Wat bewijst het doordrijven van de schoolwet, ondanks het duidelijk gebleken verlangen van den koning, ik zeg nu niet voor uw naauwgezetheid ten aanzien van het vorstelijk praerogatief, maar voor uw vrijheidszin, voor uw liefde tot het volk, voor uw eerbiediging der eischen van het moderne staatsbegrip, voor uw opregtheid en naauwgezetheid in de naleving van het beginsel der scheiding van Kerk en Staat?

Te veel is het gevergd, wanneer ik, òf zwijgend moet aanzien dat het publiek door onjuiste voorstelling om den tuin worde geleid, of zelf telkens herhalen wat ik honderdwerf gezegd heb, en wat op de openbare meening buiten onzen kring, omdat mijne geestverwanten zelven nooit bijna met den vijand handgemeen raken, geen vat heeft.

Verre van mij te ontkennen dat niemand zich ligtvaardig behoort in te laten met hetgeen niet de taak is van iedereen. Doch ook onder onze vrienden waren en zijn er, door studie en talent, bevoegd en geroepen om deel te nemen aan den staatsregtelijken strijd. Indien bij hen, zelfs onder omstandigheden als wij thans beleven, geen besef van verantwoordelijkheid ontwaakt, dan voorzeker mislukt ook ditmaal de proefneming wat, onder den constitutionelen staatsvorm, christelijke eensgezindheid en veerkracht, ten nutte van Kerk en Vaderland, vermag. Dan valt mij althans de pen spoedig, niet uit moedeloosheid, maar door een last die niet te dragen is, uit de hand.

Na deze welligt niet overtollige incidentele opmerking, kom ik tot het ander gedeelte van dit vertoog. *Miskenning* leidt tot gestadig *misverstand.* Tot misverstand ook van hetgeen ik nu bedoel. Ook van de reden waarom en het oogmerk waarmeê ik de Kamer verlaat.

Als Evangeliebelijder, ben ik (dit is nu *uitgemaakt*, dit is de onderstelling die men *vastgesteld* heeft [1]) vijand van vrijheid, van ontwikkeling, van vooruitgang, van al wat in de hedendaagsche maatschappij, ook naar mijn overtuiging, prijzenswaard is. Dan is de gevolgtrekking deze: „Arme dwaas, die zich voorgesteld had de vaart der eeuw, en de ontwikkeling van het moderne staatsbegrip, en den constitutioneelen vooruitgang, in de Kerk met formulierdwang, in den Staat met het staketsel zijner eigenwijsheid, met het absolutisme eener monarchie naar middeneeuwschen bouwtrant, te kunnen stuiten. De ervaring heeft hem wijzer gemaakt. Van het belagchelijke dezer worsteling overtuigd, wijkt hij uit de Tweede Kamer. Ten langen leste en veel te laat. We zouden hem hard kunnen vallen. Doch laat ons, nu hij vertrekt, edelmoedigheid betoonen, en in het oog houden dat zijn toestand beklagenswaard is."

Deernis voelt de felste tegenstander jegens den ijveraar voor een versleten systeem, voor een herssenschim, thans afgeleefd en afgestreden, en die zijn nederlaag en hopeloosheid, achter voorspiegeling van hetgeen door anderen na hem zal verrigt worden, verbergt.

---

[1] „La question qu'on suppose ANTÉRIEUREMENT RÉSOLUE" (hierboven, blz. 16); de *hypothèse* die men tot *thèse* verheft.

Deernis. Zoo leest men bijv. in *de Tijd*:

„De heer Groen heeft in een vlugschrift de redenen aangegeven, die er hem toe bragten zijn ontslag als lid der Tweede Kamer te nemen. Moedeloosheid en neêrslagtigheid is het voorname karakter van dit opstel. Men gevoelt dat deze den schrijver overvallen moeten bij het terugzien naar de weinige resultaten, die zijn ingespannen arbeid en zijn velerlei pogingen voor de zaak, die hij verdedigde, hebben opgeleverd. Is het te verwonderen dat, nu hij het oog terugslaat op de afgelegde politieke loopbaan en naar de uitkomsten omziet van zijn onverpoosd streven, hij zijn hart lucht geeft in een jeremiade? Men zal, ook zonder de minste sympathie voor zijn streven, niet zonder medegevoel kennis nemen van deze weeklagt, geuit door een man, wiens volhardend strijden voor een diepe overtuiging, en wiens onvertsaagde moed bij veler, soms bij aller tegenwerking, eerbiediging vraagt en tot achting dwingt."

Moedeloosheid en neêrslagtigheid. Neen; zoo gedrukt en gebogen is mijne gemoedstemming nog niet. Hiertegen lever ik protest in. Op grond mijner *antecedenten*, mijner *toespraken aan de kiezers*, mijner *laatste* toespraak vooral.

Geen teleurstelling heeft mij ooit de onbedriegelijkheid doen vergeten der beloften verbonden aan hetgeen ik belijd.

In 1860, zeide ik: „Elke rigting waartegen ik mij verklaard en verzet heb, triumfeert." Sterker teleurstelling kon er dus niet zijn.

Doch op dezelfde bladzijde leest men: „Ik moet herhalen dat, noch eigen ontwikkeling, noch tegenspraak, noch teleurstelling, mij tot weifelen in de hoofdtrekken mijner overtuiging geleid heeft. Misschien dat het uiterste der

krankheid, waarin zich de lijder bij uitnemendheid gezond waant, een tijdperk van herstel voorafgaat en bereidt."

En, ten zelfden jare, wees ik op het bemoedigend woord van Vinet: "Je ne promets pas à l'homme public la popularité. Je ne lui garantis pas l'exemption de toute disgrâce; mais qu'il se rappelle bien que le germe d'une victoire est caché dans toute défaite essuyée pour la cause de Dieu."

Mijne toespraken, sedert Mei 1864, gaven, dacht ik, geen bij uitstek irenischen klank.

Ook niet in den laatsten tijd. Uit vele plaatsen kies ik er ééne; het slot van N°. XVI, op 6 Maart ll.:

„Den strijd te ontwijken heb ik tot dusver niet begeerd, en begeer ik ook thans niet. Doch het is geen bewijs dat men de wapens aflegt, wanneer men een strijdperk verlaat, waar het strijden, vermits men elkander niet raakt, meer of min belagchelijk wordt. Wanneer men oordeelt geen lid eener volksvertegenwoordiging te mogen blijven, alwaar, over de hoogste volksbelangen, het zwijgen niet past en het spreken geen doel treft."

Doch ik laat al het overige daar. Ik bepaal me bij de qualificatie van mijn allerlaatste vertoog, *Of ik in de Kamer niet had moeten blijven om art.* 194 *der Grondwet?*

Dit, zegt men, is eene *weeklagt*, eene *jeremiade*, een bewijs dat ik, uit het veld geslagen, aan de politieke loopbaan vaarwel zeg.

Het vertoog,

Waarin ik wijs op de gunstige teekenen, zelfs te midden der kranke gesteldheid van het land. [1]

---

[1] XVIII, blz. 7.

Waarin ik waarschuw tegen ontmoediging door somberheid van beschouwing. [1]

Waarin ik *luctor sed emergo* tot devies neem.

Waarin ik aantoon dat de strijd voor het christelijk-nationaal onderwijs, sedert September 1862, te midden van velerlei teleurstelling, *in* en *buiten* de Kamer, niet zonder uitkomst en zegen geweest is. [2]

Waarin ik waarschuw tegen *laodiceïsme* en *subjectivisme*, tegen het ontwijken van kerkelijken en politieken strijd. [3]

Waarin ik aan de verkiezingen van 1864 herinner. Aan den weêrklank, luider dan ik had kunnen hopen, op parlementaire roepstem.

Waarin ik mij de opmerking veroorloof dat een „telkens talrijker minderheid" teeken en voorteeken is van wassende kracht. [4]

Waarin ik schrijf: „Het vertrouwen der christelijk-historische rigting zou ik al zeer weinig verdienen, indien ik mij verbeeldde dat de dag der neêrslagtigheid daar is; indien ik te kortzigtig was om te bemerken dat, te midden van den klimmenden overmoed der tegenpartij, de nationale weêrstand dagelijks veld wint. [5]"

Waarin ik.... doch te veel reeds. Of zou ik nu waarlijk, blad voor blad, zelf moeten aantoonen dat de krijgsbazuin geen onzeker geluid geeft? Laat mij liever (ter beslissing of ik onderwerping aan het radicalisme en berusting in de schoolwet dan wel verdubbeling van christelijke pligtbetrachting en veerkracht aanraad) de overlezing verzoeken van het vertoog.

---

[1] XVIII, blz 11. [2] blz. 15—19 [3] blz. 12. [4] blz. 16. [5] blz. 27.

Laat mij slechts dit ééne nog opmerken. In die *weeklagt*, in die *jeremiade*, berigt ik dat, noch in deze, noch in de volgende zitting, op *sérieuse discussie* van het Voorstel omtrent art. 194 kans is. Dat ik daarom, *nu* althans, het zijn in de Kamer voor mij onvoegzaam reken. Dat ik het gewigtige vraagstuk, omdat de landsvergadering doof is, *aan de orde stel in het Land.* Dat ik, langs den constitutionelen weg, *buiten* de Kamer *tegen* de Kamer (de Kamer van 1853 en van 1857 [1]) kracht zoek.

Voorts dat ik de proef waag van de werking der staatsburgerlijke regten, wanneer een aanzienlijk deel der Natie, door de volksvertegenwoordiging verongelijkt, daarvan gebruik maakt. Dat ik dringend uitnoodig om te onderzoeken wat, ter verkrijging eener meer dan *zoogenaamde vrijheid van onderwijs* te doen valt. Dat ik deze *studie* als voorbereiding voor de *verkiezingen van* 1866 begeer. En dan, ten slotte, dat ik, onder die voorwaarde, goeden moed heb. Dat ik alsdan de waarschijnlijkheid van een meer geopend oor in de zitting van 1866/67 te gemoet zie.

Mij dunkt, ik heb (wil men, onder den vorm van een weeklagt, van een jeremiade, van een hartbrekend treurlied) het plan afgebakend voor een *aanstaanden veldtogt.*

Twee citaten nog, ten bewijze hoe onverstaanbaar en hoe ligt verstaanbaar ik ben.

---

[1] XV, blz. 11.

Geen blad heeft mij minder begrepen dan *het Volksblad*. Geen blad beter dan *de Haagsche Courant*.

In *het Volksblad* van 13 April leest men:

„Er is een reden waarom wij het zeer betreuren, dat de heer Groen *thans* heeft opgehouden lid der Tweede Kamer te zijn. De strijd door hem opgewekt tegen het tegenwoordig openbaar lager onderwijs scheen eene beslissing te naderen, door zijn aangekondigd voorstel van grondwetsherziening. Thans dreigt het nadeel van den opgewekten strijd te zullen voortduren, zonder dat er eenig uitzigt bestaat op een beslissend onderzoek. Wij willen echter hopen, dat nu, ook zonder beslissend oordeel bij de Staten-Generaal, de oppositie tegen het openbaar lager onderwijs zal ophouden, of slechts tot enkele verloren stemmen zal beperkt blijven."

Geen uitzigt op een beslissend onderzoek! Wel! we zijn juist op weg. Doch houd ons ten goede dat wij beslissing verlangen, niet op uwen, maar op onzen tijd, niet in uwen, maar in onzen zin. Dat wij, door nederlagen niet ontmoedigd, liefst veldslag leveren als er kans op zegepraal is.

Het *Volksblad* meent dat ik van het voorstel afzie. Het vreest er voortaan niet meer van te zullen hooren. Stel u gerust! Ik dacht er bij aan het zinrijk en dreigend woord van Thorbecke, toen ik mij, in 1862, verstoutte op de wenschelijkheid eener althans *partiële* regeling te wijzen van het Hooger onderwijs: „Gij zult er meer van hooren dan u lief is."

Nu de *Haagsche Courant!* In het nummer van 1 Mei leest men:

„Het is voor ons duidelijk dat achter de vrijwillige aftreding van den heer Groen, ja *ook*, maar niet uitsluitend om redenen van gezondheid, meer verborgen ligt dan men oppervlakkig wel denkt. Zijne vertoogen over het volk achter de kiezers; — over de groote sympathie voor zijne beginselen op het gebied van staat, kerk en school, onder het niet kiesgeregtigd volk, dat evenwel de kern der natie zou uitmaken; — zijn gedurig smalen op dat zoogenaamde pays légal; — zijn karakteristiek van den strijd als een religiestrijd; — zijne vermenging van de staatsregtelijke quaestiën met zijne uitvallen tegen de moderne theologie en „anti-christelijke" schoolwet; die heftige kruistogt tegen die schoolwet en haar beginsel der gemengde school; — die aansporing tot *strijd* en *veerkracht*, ook waar men het in de Kamer in den wettigen boezem der Vertegenwoordiging niet daarheen drijven kan om òf de Grondwet òf de schoolwet te veranderen; — dat alles te zamen genomen doet bij ons het vermoeden rijzen, dat er in de verontschuldiging van den heer Groen wegens zijn uittreden uit de Kamer (de voornaamste reden voor mijn ontslag is, dat ik het *wenschelijk heb gerekend voor de rigting die ik voorsta*) wel iets gelegen kan zijn van een extra-parlementairen strijd buiten de Kamer.

De heer Groen erkent dan ook — en dit strekt tot bevestiging van ons vermoeden nopens zekere plannen, — dat hij de vraag omtrent art. 194 der Grondwet en nopens den *ommekeer*, dien hij wenscht in de verhouding tusschen openbaar en bijzonder onderwijs, dat hij die vraag nu niet meer in de Kamer, MAAR IN HET LAND *aan de orde van den dag stelt.*

Wij gaan dus, naar het zich laat aanzien, eene nieuwe schoolwetagitatie tegemoet."

Treffend contrast, niet waar? Het *Volksblad* vleit zich dat de oppositie tegen het openbaar onderwijs ophoudt. Is dit zelfbedrog of welk soort van lezers streelt men met dergelijk uitzigt? De *Haagsche Courant* daarentegen ver-

zwijgt niet, maar vermeldt, wat door mij, onder velerlei vorm, telkens herhaald is: „Ik verlaat de Kamer, vooral in het belang der rigting die ik voorsta, en ik stel de vraag aan de orde van den dag *in het land.*"

Schoolwet-agitatie en *religiestrijd.* Inderdaad, dit bedoel ik. Namelijk in den telkens door mij aangeduiden zin en geest, niet omdat ik een antirevolutionaire demagoog ben, maar omdat ik op nationale en grondwettige regten, op constitutionelen vooruitgang en modern staatsbegrip, niet enkel met theoretischen ophef, maar in de praktische toepassing, prijs stel.

Agitatie. Als men de schoolwet niet in de hoofdgedachte herziet, zal er, zoolang er christelijk geloofsleven is, geen rust in het land zijn.

Agitatie. Ik deins voor dat woord niet terug. Al de regten die de Grondwet verleent of erkent, zijn bestemd voor een agitatie, niet welke de hartstogten van het gepeupel aanblaast, maar die de gestadige gemeenschap van volk en vertegenwoordiging onderhoudt. Ik wensch dat eenmaal hier te lande op eene regeling van het onderwijs, overeenkomstig met de diepgevoelde behoefte der Natie, toepasselijk zij, wat Macaulay van Engeland verklaart: „Aan *agitatie* hebben wij eene lange reeks van weldadige hervormingen te danken, die langs geen anderen weg verkrijgbaar waren geweest."

Religiestrijd. Behoeft het betoog dat de strijd over christelijke volksopvoeding de godsdienst betreft? in verband met *scheiding van Kerk en Staat*, en terwijl materialisme en ongodisterij veld wint.

Van dezen religiestrijd heb ik gunstige verwachting. Niet omdat ik opwekking van het oude Calvinisme in den vorm van vervlogen tijden te gemoet zie, maar omdat ik het geloofsvertrouwen van Calvijn en van de wolke der getuigen, door alle tijden heen, het geloof aan het eeuwig Evangelie, het geloof aan het eeuwig leven, het geloof in den Vorst des Levens, op dezen rijkgezegenden en langgespaarden martelaarsbodem nog niet voor uitgedoofd houd.

's Hage, 25 Mei 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.

AAN DE KIEZERS.

XX.

Schoolwet-agitatie en religiestrijd.

Gij bedoelt, zeide men, schoolwet-agitatie en religiestrijd. — Ik gaf, zonder aarzeling, ten antwoord: „Inderdaad dit bedoel ik.„

Het rumoer, dat ik voorzag, bleef niet achter. Zeer gaarne maak ik van deze aanleiding gebruik om, door nader toelichting, te doen uitkomen dat ik het wanbedrijf in koelen bloede, met voorbedachten rade, en zonder eenig naberouw, gepleegd heb.

Ik kan volstaan met het eerste woord, *schoolwet-agitatie*, omdat het tweede daarin opgaat.

Religiestrijd is van *schoolwet-agitatie* het onvermijdelijk gevolg; juister nog, de oorzaak en de omschrijving. Want de schoolwet-agitatie strekt om de ontnomen vrijheid van godsdienst te verkrijgen, om tegen de staatsreligie der ongeloofseenheid te worden beschermd.

Ter opwekking van hen, die voor de hoogste volksbelangen nog eenige sympathie hebben, en ook ter geruststelling van vreesachtige zielen die tegen elke rustverstoring opzien, wensch ik aan beter oordeel eenige gedachten

te onderwerpen omtrent den *aard* der SCHOOLWET-AGITATIE, haar *aanvankelijk gevolg*, en de *middelen* die het constitutionele staatsregt ter voortzetting aanwijst.

I. *Agitatie.* — Zonderling dat dit echt-constitutionele woord vooral aan de mannen van beweging en vooruitgang, aan de voorstanders van zoo velerlei agitatie (grondwet-agitatie, bezuinigings-agitatie, spoorweg-agitatie, enz. enz.) ergernis geeft. Dat hun polemiek van een onverwijld en fel *geagiteerde* gemoedstemming blijk draagt.

De *Arnhemsche Courant* schrijft:

„De vraag zal zijn, of men, al *agiteert* men, al ruit men op tegen de schoolwet, al stookt men religietwisten en religiehaat zooveel mogelijk aan, in 1865 tot 1618 terugkeeren *kan*. In elk geval is de vrijzinnige partij gereed den aangekondigden aanval dezer antirevolutionaire septembriseurs,[1] — de heer Groen zal zijnen veldtogt beginnen met de nieuwe Kamer van September 1866 — de christelijk-historische agitatie dezer orthodoxe beeldstormers der negentiende eeuw af te wachten en, naar wij vertrouwen, af te slaan."

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* is ook gansch niet kalm. Zij betoogt, in een drietal artikelen, „dat ik speel met gevaarlijk vuurwerk," en omdat ik sprak van de roeping der Christenen van hooger stand ter voorlichting op het

---

[1] „Antirevolutionaire *Septembriseurs.*" — Afschuwelijker titel is ondenkbaar. Zinspeling op de *Septembriseurs van* 1792, die, in de gevangenissen te Parijs, met duivelsch overleg, hun weerlooze medemenschen bij honderden hebben geslagt. — Van *dit* nummer der *Arnhemsche Courant* ontving ik niet, als naar gewoonte, een exemplaar. Waarschijnlijk had de redactie zelve van dergelijk een uitdrukking, nadat ze afgedrukt was, spijt.

slagveld der politiek, beweert ze dat ik de lagere tegen de hoogere standen opzet.

Ik heb in de laatste weken geregelde dagblad-lectuur verzuimd. Daarom kan ik alleen nog wijzen op het *Volksblad;* een *Volksblad*, dat, met onvergelijkbare bedaardheid, week aan week, het christelijk volksgeloof ondermijnt; een deftig *Volksblad*, dat niet gaarne in dezen arbeid gestoord wordt. Het wil geenerlei *agitatie.* » Elke agitatie benevelt voor een gedeelte het kalme oordeel en wekt tot hartstogt op. » — *Elke* agitatie! uitnemend *Volksblad* inderdaad voor een Volk van altijd sluimerende hartstogten en van hetwelk, ook waar de godsdienst aangerand wordt, de onaandoenlijkheid der stoïcijnsche wijsgeeren verlangd wordt. *Volksblad*, dat van het *vertegenwoordigend* systeem een eigenaardig en allen volksinvloed neutralizerend begrip heeft.[1] *Volksblad*, vredelievend van aard, en dat liefst, waar het meester is, te doen heeft met overwonnelingen, die in de nederlaag berusten, met eene *stille*, met eene stilzwijgende tegenpartij. *Volksblad*, onbewust dat een constitutionele agitatie als ik bedoel, tegen volksagitatie van een ander soort, waarvoor niemand meer dan ik beducht is, behoedt. *Volksblad* dat op de lessen der volkshistorie te weinig acht geeft, en niet inziet hoe ik juist nu, meer dan ooit, de gedragslijn volg die de hoogleeraar R. Fruin mij aanwees; wiens waarschuwend oordeel ik, ten dienste van zijn ambtgenoot, hier neêrschrijf:

---

[1] *Studiën en Schetsen ter wetherziening op het Lager onderwijs*, blz. 97. — Aldaar heb ik getracht het contrast te doen uitkomen tusschen het *apaiserend* liberalisme van onzen voorzigtigen landgenoot en het *agiterend* radicalisme van den stokebrand Macaulay.

„Geen grooter gevaar dan wanneer een machtige partij, en dat is de uwe zonder twijfel, zich zoo stil houdt, dat men ze onwillekeurig over het hoofd ziet en niet meêtelt. Immers vroeger of later brengt de een of de andere krenking van het belang of van de eer der partij haar in beweging, en als zij zich dan plotseling in al haar kracht verheft en gelden doet, dan wordt het evenwicht der staatsmachten verbroken, en het geheele gebouw van den staat loopt gevaar ineen te storten. Zoo is het herhaaldelijk in de Republiek der Vereenigde Nederlanden gegaan. Het volk, dat zich meestal lijdelijk door eene oligarchie liet regeren, kwam in opstand, als een zijner palladiën, het huis van Oranje of de protestantsche religie, gehoond en mishandeld scheen, en dan zijn kracht gevoelende, kende het geen maat en streefde zijn doel voorbij. Daarom acht ik het voor het algemeen belang wenschelijk, dat de kracht der partijen niet sluimert, en dat de partijhoofden ze gedurig gaande houden, en *bij iedere gelegenheid* aan den dag brengen."

Agitatie. Over dezen engelsch-parlementairen zuurdesem, over deze nederlandsch-constitutionele pligtbetrachting, uitermate verbolgen, stelt het *Volksblad* mij als „een ware fanatiker," voor; ja, deinst zelfs niet terug voor de volgende vergelijking.

„De geleerde, de bezadigde, onpartijdige uitgever der *Archives* wordt hij niet een ware fanatieker, wanneer hij zijnen aanstaanden veldtogt aankondigt en oproept tot den religiestrijd tegen materialisme en ongodisterij?... Voor bijna twee duizend jaren meende de godsdienstige zelfwaan door het „kruist hem, kruist hem" over hem, dien men van godlastering beschuldigde, eene Gode welgevallige daad gedaan te hebben. Die dwaze godsdienstijver der Joden, die door *agitatie en religiestrijd* God meende te dienen, ging op sommige der eerste Christenen over, en *die geest is uit het Christendom nog niet geheel geweken.*"

Op soortgelijke onvoegzaamheden voegt geen antwoord.

Ten overvloede wijs ik naar de definitie die op de geïncrimineerde woorden (*„schoolwet-agitatie en religiestrijd* bedoel ik*„*) onmiddellijk volgt:

„Namelijk in den telkens door mij aangeduiden zin en geest, niet omdat ik een antirevolutionaire demagoog ben, maar omdat ik op nationale en grondwettige regten, op constitutionelen vooruitgang en modern staatsbegrip, niet enkel met theoretischen ophef, maar in de praktische toepassing, prijs stel."

Indien ik (voor de ruwe behandeling der dagbladen-polemiek teêrgevoeliger dan ik ben) op wederschelden bedacht was, zou ik tot rust komen door de juist van pas gekomen wenk van den hoogleeraar Buijs.

In een artikel van gansch ander gehalte, in de Julij-Gids: met het opschrift *Misverstand.*

„De heer Groen kent onze journalistiek te lang en te goed om niet te weten, dat, behoudens eervolle uitzonderingen, hare hoofdfout, de hoofdfout van onze toongevende bladen althans, hierin bestaat dat zij maar zelden serieus zijn."

Het geheele artikel noem ik een model van eerlijke en ernstige kritiek.

Met de meeste zorg hoop ik het uitstekend vertoog te overwegen. Het is een rijke bron van gedachtenwisseling over Volkssouvereiniteit en Revolutie. Over de reden waarom er, aangaande het stelsel der antirevolutionairen, veeljarig en vrij algemeen *misverstand* geweest is.

Doch door dit alles, hoe gewigtig, inzonderheid voor mij, mag ik mij thans niet laten afleiden: het is van later zorg.[1]

[1] Evenwel veroorloof ik mij, omtrent *Revolutie* en *Volkssouvereiniteit* twee vragen; wegbereidend voor meer opzettelijk onder-

Nu is *de schoolwet* ter spraak. Doch ook hiervoor komt het betoog mij uitnemend te stade. Straks zal ik aantoonen dat de hoogleeraar mij, door een ondubbelzinnig uitgesproken sympathie, verrast en verblijdt. Één woord is er dat ik, reeds nu, met erkentelijkheid aangrijp. Een woord dat, in één karaktertrek, den aard, ook en vooral, der gedachtenwisseling over het *onderwijs* aantoont, en, beter dan mij door een uitvoerig opstel mogelijk zijn zou, den oorsprong, de natuur en de strekking der *schoolwet-agitatie* toelicht.

De periodieke drukpers is „ zelden *serieus.* „

Welk een lichtstraal! „ Zelden *serieus.* „ De zeer juiste opmerking geldt niet de journalistiek alleen.

Serieuse belangstelling ontbreekt in onzen materialistischen strijd (ontbreekt, helaas! ook bij vele evangeliebelijders) voor al wat niet stoffelijk belang raakt.

Dáár ligt de wortel van het kwaad.

---

zoek naar strijd of overeenstemming onzer staatsregtelijke beschouwing.

Revolutie. — Volgens den hoogleeraar is de leus der fransche revolutie *Regt voor allen!* Is dit bewijsbaar? dan zou er, ik erken het gaarne, een merkbare wijziging in mijne denkbeelden ontstaan. De leus (in haar beteekenis door theorie en praktijk toegelicht) was, dacht ik, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap.*

Volkssouvereiniteit. — De hoogleeraar schrijft: „Geldt de volkssouvereiniteit feitelijk in Nederland?... *Zoolang* wij hebben een koningschap met gewigtige voorregten, tot zoolang is er voor volkssouvereiniteit geen plaats." — Let wel! er is van het *feitelijke* spraak. *Zoolang:* doch leven wij *feitelijk* nog onder het *zoolang?* Is het onwaar dat *feitelijk* het koningschap van die voorregten beroofd werd? wat is er onjuist of overdreven in mijne beschrijving van dezen *feitelijken* toestand? XIV, blz. 12 en vg.

De strijd over het onderwijs was, ook in de Tweede Kamer, niet *serieus*.[1]

Van 1857 tot 1862 doorgaans diep stilzwijgen. Van 1862 tot 1865, nu en dan een afgedwongen dialoog met den Minister, nu en dan eenig (volgens den thans geijkten term) parlementair *parlage*. Voor zoover welstaanshalve noodzakelijk was; totdat het spreken overbodig en, om de (zachter woord zou onjuist zijn) stokdoofheid van de Kamer en de apathie van het publiek, ongerijmd werd.

Nooit was het onderzoek *serieus;* meermalen had het een komische tint.[2] Den dans te ontspringen, den rustverstoorder, die voor de regten en het geloof zijner landgenooten opkwam, te verschalken, dit was de kunst. Ik schrijf hier wat iedereen weet. Overbekend is dit geheim der parlementaire comedie, die nu en dan niet onaardig gespeeld werd. Aldus zou men het onderzoek wel niet (dit ware wat onvoorzigtig geweest) beletten, maar smooren, eer het vrucht droeg.

Niet *serieus*. Ernstige discussie is ondenkbaar, wanneer het daarbij slechts om van een lastig onderwerp bevrijd te worden te doen is. — Van mijn streven naar vrijheid van onderwijs is bij uitnemendheid waar hetgeen de heer Buys meer in 't algemeen schrijft.

---

[1] Ook niet met den Minister. Of was de onbekendheid met eigen woord en werk (*Parlementair Fragment*, blz. 138, en XVII, blz. 10) *serieus?* waren de door mij dikwerf (bijv. XVIII, blz. 19) aangewezen uitvlugten *serieus?* was de verbolgenheid tegen den heer van Zuylen van Nyevelt over *godsdienstloosheid* (XVII, blz. 6 vgg.) *serieus?*

[2] Zie het *komisch tooneel*, ten besluite van het *droevig bedrijf*. VI, blz. 5, vg.

„Voor de meeste strijders die tegen zijne politiek te velde trekken, is het terrein waarop de heer Groen zich beweegt eene *terra incognita.*"

„Terwijl hij, onvermoeid strijder, onophoudelijk blijft uitdagen, is er schier niemand geneigd om te antwoorden. De voorliefde voor het zwijgsysteem wordt met den dag aansteeklijker en met rassche schreden nadert het oogenblik waarop het in den volstrektsten zin van het woord zal zijn: *un combat fini faute de combattants.*"

Welnu! in dit *niet-serieuse* van den parlementairen strijd, ligt oorsprong, natuur en strekking der voorgenomen schoolwet-agitatie.

De *oorsprong.* Ik moest bedacht zijn op verijdeling van een taktiek waarin enkel het smooren van onderzoek *serieus* was.

De *natuur.* Waar *serieus* onderzoek in de Kamer ontbreekt, moet het *buiten* de Kamer worden geprovoceerd; doch, buiten en binnen de Kamer, is hetgeen ik verlang homogeen. De bedachtzaam-constitutionele *natuur* dezer agitatie laat zich zamenvatten in dit ééne: *gebruik van het kiesregt*, na *bestudering* en *populairisering* van het vraagstuk en met *gestadige kennisneming* van hetgeen in de volksvertegenwoordiging plaats heeft.

De *strekking.* Zij valt in het oog. Het is, door deelneming van het publiek aan de publieke zaak, de noodzakelijkheid van een *serieus* parlementair onderzoek te doen ontstaan.

Laat ons thans nagaan het *aanvankelijk gevolg* der *schoolwet-agitatie.*

De eerste proefneming, de *agitatie* bij de Verkiezingen

van 1864, viel (opdat ik niets meer zegge [1]) niet ongelukkig uit. Het proefondervindelijk bewijs werd geleverd dat de christelijk-historische rigting, niet enkel in de volksklasse (volks*massa*, naar vrijzinnigen spreektrant), die in het *pays-légal* niet meêtelt, maar ook onder het, bij de stembus althans, souvereine kiezersvolk steun heeft.

Ook naderhand was er, vooral ook nu is er, wel eenige vrucht zigtbaar. Ik wil er niet te veel aan hechten; maar ik mag niet onopgemerkt laten dat zich meer dan één gunstig verschijnsel opdoet. Niet als of ik voor ons de eer vraag van hetgeen nu door anderen verrigt wordt; doch evenmin ware het billijk den invloed geheel te ontkennen van voorbeeld en initiatief.

Laat ons acht geven op 1. de modernen, 2. de roomschgezinden, 3. de vrijzinnigen, 4. de orthodoxen.

1. De *modernen*. Hun rigting voorwaar kan van de christelijke school geen voorstanderes zijn.

Doch onze schoolwetten zijn van zoo droevig exceptionelen aard, dat zelfs onder de modernen een uitnemend deskundige, Dr. Naber, zich over verordeningen, die overal elders met afkeer zouden ter zijde gesteld zijn, ergert en schaamt. Waarom? Omdat *opvoeding* ontbreekt; omdat in *overmaat van onderwijs* schadevergoeding gezocht wordt; omdat een staatsschool, door *godsdienstloosheid* en voorgeschreven *veelweterij* gekenmerkt, der Natie wordt *opgelegd* met verbazende ontwikkeling van finantiele kracht. Dezelfde klagt als de onze over het Lager onderwijs, en waartegen alleen

---

[1] De vraag *Welk voordeel is er behauld?* werd beantwoord in n°. VII.

in een omgekeerde verhouding van openbaar en bijzonder onderwijs het redmiddel ligt. [1]

2. Opmerkelijk is de gewijzigde houding van onze *roomsch-catholieke* landgenooten. Ik dacht dat zij voornemens waren in de schoolwet te berusten. Thans, zou ik bijna zeggen, schittert het oorlog-staal.

Jhr. Mr. van Nispen tot Pannerden verheft zich tegen het kosteloos onderwijs en verlangt subsidie ook voor de christelijke school. *De Tijd* geeft, in verband met de Encycliek, een bijvoegsel, waarin men o. a. leest: „Het bijzonder onderwijs moet regtens boven elk ander staan. Het is hoofdzaak. Het openbaar onderwijs kan slechts bij wijze van *supplement* worden toegelaten." Onlangs (24 Junij) levert dezelfde courant een artikel waarop ik vooral doel, en waaruit ik de volgende regels afschrijf:

„Wij kunnen de kwaal die Neêrlands volk op de lagere en middelbare scholen verkankert, niet stilzwijgend laten bestaan. De kwestie vooral, ofschoon niet alleen, van het lager onderwijs is te gewigtig, dan dat wij haar zonder protest mogen laten voortwoeden. Heeft men gemeend ten jare 1857 een verdrag te sluiten; het blijkt, wat wij voorspeld hebben, dat het verdrag niet wordt gehouden, zelfs niet ten aanzien van het vrije onderwijs, dat stelselmatig door een reeks van behendig aangewende maatregelen geruïneerd wordt."

Is dit niet geschreven als met onze eigen woorden en uit ons eigen hart? Volkomen overeenstemming omtrent de antichristelijke strekking der wet en de slinksche praktijken eener niet-eerlijke toepassing. [2]

---

[1] *Studiën en Schetsen*, blz. 106—123.

[2] T. a. pl., blz. 124—130.

3. Ook onder de *vrijzinnigen* is blijk van sympathie.

Dit mag, dit moet ik zeggen, nu de hoogleeraar Buijs met zeldzame cordaatheid de verklaring aflegt, dat het ontbreken van zamenwerking, waar ik volkomen vrijheid van onderwijs begeer, zijn geestverwanten niet tot eer strekt.

Op zijne welwillendheid, op zijn bijval voor hetgeen ik een heilige taak genoemd heb, stel ik hoogen prijs; doch hij houde mij ten goede dat ik de verontschuldiging niet gelden laat, die hij voor de onverschilligheid zijner geestverwanten aanbiedt.

Van de liberalen zou ik, meent hij, meer hulpbetoon gehad hebben, zoo er niet bij hen vrees bestaan had dat ik, aan het hoofd van een eigen bewind, strevende naar een regtstoestand die, volgens hen, tegen het bewustzijn der natie aandruischt, „willens of onwillens despoot" worden zou.

„De heer Groen wil het niet, hiervan ben ik zeker. Absolutistische neigingen liggen geloof ik verder van hem dan van vele zijner tegenstanders." Ik dank den hoogleeraar voor dit goede woord; maar de vrees zijner vreesachtige vrienden kan niet *serieus* zijn.

Zij wisten, zij verweten mij dikwerf dat ik terugdeins voor de regerings-taak; dat ik bij voorkeur polemizeer en opposant ben. Reeds aldus gaf ik dan, volgens hen, geen aanleiding tot een huiverend opzien tegen de rampzaligheden mijner autocratische dwingelandij. Maar ook buitendien: de liberalen zijn immers zoo talrijk; hun begrippen schoten zoo diepen wortel; eene rigting die zich, door den geest des tijds en door het bewustzijn der natie, zoo sterk gevoelt, behoeft, uit vrees voor den eenzamen strijder, om de dwaasheden van zijn systeem, niet te verwerpen

en zelf ongedaan te laten wat, in hetgeen hij bedoelt, met haar eigen beginselen overeenstemt! Gesteld de kracht der logica dreef mij naar het despotisme, ben ik dan onweêrstaanbaar? Gesteld in 1856 ware mij de taak der regeling van het onderwijs opgedragen en ik had mij niet (gelijk men onderstelt en beweert) aan een weigering, aan het ongehoord vergrijp van „niet te willen Minister zijn" schuldig gemaakt, zou ik daarom het vrije en vrijgezinde Nederland, wegens revolutionaire afwijking, naar welgevallen en willekeur, hebben kunnen straffen met een antirevolutionaire tuchtroê?

Verklaarbaar, ik erken het, is de vrees voor den wolf in de vrijzinnige schaapskooi! Doch uit een wenk van Guizot leere men, zoo het noodig is, dat, juist door het vermoeden van de wolvennatuur, weêrstand opgewekt wordt, en dat mijns gelijke, juist om het kwaad geruchte, voor de praktijk van het absolutisme ongeschikt is. Guizot spreekt van de vrijheid onder de restauratie. „Des chances favorables s'ouvraient, par cette voie, à la liberté, car le despotisme est impossible aux princes de la maison de Bourbon; une insurmontable nécessité leur impose les transactions et les ménagements; et s'ils tentent de pousser les choses à l'extrême, la force leur manque pour réussir." — Is dit niet goed gezien? heeft de geschiedenis het niet geleerd? De vrijheid kan alleen onder *liberale* vormen en spreekwijzen, en door iemand van revolutionairen oorsprong, of althans van onbesproken *liberale* reputatie, in Frankrijk alleen door een Napoleon, in Nederland alleen door een Thorbecke, aan banden worden gelegd.

Neen! Ik ben zoo geducht niet, en de vrijzinnigen behoefden, in hetgeen hun eigen pligt en roeping was,

niet af te wachten, vooral niet tegen te werken, wat ik deed. Het gebrek aan sympathie voor vrijheid wortelt niet in vrees voor mij, maar hierin dat over 't algemeen de hedendaagsche liberaal voor geenerlei beginsel, ook niet voor eigen theorie, hart heeft. De tijden der illusiën zijn voorbij. De edele aspiratiën zijn van de vorige eeuw. De aspiratiën der negentiende vindt men in lager lucht. — Doch misschien heeft traditionele vrijheidszin Nederland tegen die decadentie behoed! Eilieve, wanneer was er sedert 1813, wanneer was er, na de zegepraal van 1848, bij de nederlandsche liberalen vrijheidsliefde merkbaar? wat hebben zij sedert 1848, sedert 1862, van het constitutionele staatsregt en van den parlementairen regeringsvorm gemaakt? Zijn alleen de dagbladen niet *serieus?*

Onder de des te eervoller uitzonderingen tel ik den heer Buijs. Hij is, naar ik acht, liberaal *uit beginsel*, een geloovig man van 1789; te fier om in laaghartigheid te berusten. Men houde mij ten goede zoo ik (tot dus ver door geen ernstige of welwillende polemiek van hooggeleerde bestrijders al te zeer verwend) ingenomen ben met een vertoog waarin aan de echtheid van mijn vrijheidszin en aan de billijkheid van hetgeen ik ter vrijmaking van Kerk en School begeer, op verrassende wijs regt wedervaart. Niet als of ik mij, dien ten gevolge, illusie maak. De algemeenheid van een afgeleefd en valsch liberalisme, ook hier te lande, ken ik te zeer bij ervaring, om het gewigt eener goedgunstige adhaesie te overdrijven. Maar men ga ook niet te ver in geringschatting. Want, bij *de aanstekelijkheid der voorliefde voor het zwijgsysteem*, zelfs waar vrijheid van godsdienst en geweten op het spel is, houd ik het niet voor onbeduidend, wanneer een schrander en begaafd hoogleeraar in

het staatsregt, die bij de akademische jongelingschap crediet heeft, een en andermaal, ondanks verschil van staatsregtelijke beschouwing, het voor mij tegen onverschilligheid en miskenning en pligtverzuim zijner eigen geestverwanten opneemt.

Een en andermaal. De eerste maal aldus:

„Geen onpartijdige zal loochenen dat de heer Groen herhaaldelijk voor de belangen van waarachtige constitutionele vrijheid is in de bres gesprongen, en zeer velen zullen misschien met mij willen erkennen, dat er in zijn tegenwoordigen onvermoeiden strijd voor volkomen vrijheid van onderwijs een kern van waarheid ligt, welke, althans tot op zekere hoogte, *door zamenwerking van alle liberale elementen behoorde te worden erkend.*"

Andermaal aan het slot. — De hoogleeraar gelooft niet aan „een antirevolutionair regeringsprogram, dat zich door de praktische resultaten onderscheidt;" maar dit is voor hem ter ondersteuning in de schoolquaestie geen bezwaar.

„Hoe inniger die overtuiging is, hoe meer ik geneigd ben voor den heer Groen vrijheid, volkomen vrijheid te vragen, waar hij in Kerk en School, naar de zegepraal zijner beginselen streeft. Op dat gebied kan geen verschil van inzigt iets ontnemen aan mijne warme sympathie voor den onvermoeiden en veelal eenzamen strijder die, sterk door geloof, evenzeer tegen de miskenning zijner tegenstanders als tegen de zwakheid of het wantrouwen zijner volgelingen is opgewassen."

Mij dunkt dat dergelijke interventie, in de zaak der gewetensvrijheid, even bemoedigend voor ons als vereerend voor den heer Buijs is.

4. Ik wees op de modernen; op één moderne althans;

op de roomschgezinden, op de vrijzinnigen. Op begin of voorteeken van werkzame sympathie.

Maar hoe is het met mijne *protestantsche geloofgenooten?* met de leden der Hervormde Kerk? met de orthodoxen? is er bij hen aanvankelijk eenig pligtbesef, eenige pligtbetrachting op *politiek* terrein? is er althans *serieuse* bestudering van het vraagstuk der schoolwetherziening, in verband met de wet en met de Grondwet? Tot dus ver heb ik hiervan uiterst weinig bespeurd.

Voor hen, meer welligt dan voor de roomschgezinden, zijn de lessen noodig die dezer dagen de roomsche geestelijkheid, in haar uitnemend periodiek orgaan [1], gaf.

a. Die zijne staatsburgerlijke regten ongebruikt laat, is zelf schuldig aan het onregt dat hem geschiedt.

„Men vergist zich grootelijks, indien men altijd alleen de schuld bij anderen, en niet insgelijks althans in zekere mate bij zich zelven zoekt. In elken staat, waar partijen elkander de magt betwisten — en waar in Europa geschiedt dit thans niet? — moet al wie geholpen wil worden, beginnen met zich zelven te helpen. Dáár immers kan de Regering niet geacht worden eene liefderijke moeder te zijn, die hare achtergestelde kinderen met gansch haar hart in bescherming neemt."

b. Geen Grondwet of verkregen regt baat, wanneer men niet zelf op handhaving bedacht is.

„De Grondwet kan zich zelven niet doen gelden; zij is slechts eene doode letter, die eerst door en in de praktijk leven krijgt. Wil men dat de Grondwet waarheid zij en blijve in de praktijk, dan moet ieder, die daarbij belang heeft, zich te

[1] *De Tijd.*

werk stellen, opdat het regt en de vrijheid in uitvoering komen. Men zegge niet dat de Regering daarvoor zorgen moet. Gewis is het haar taak daarnaar te streven; maar men moet haar in de gelegenheid stellen om dat te kunnen doen. Men moet namelijk al den invloed, waarover men beschikken kan, aanwenden, om de Regering in het vaarwater van het grondwettig regt te houden. Verwaarloost men dat, laat men Gods water over Gods akker loopen, laat men de Regering aan haar zelve over, dan zal zij onvermijdelijk afdwalen in de rigting dergenen, die begrijpen niet stil te moeten zitten, maar handen aan het werk slaan, om de staatsaangelegenheden in hun voordeel te misbruiken. Overal, doch nergens meer dan in een konstitutioneelen staat, geldt de gulden spreuk: *aide toi, le ciel t'aidera.* Help u zelven en de Hemel zal u bijstaan."

c. Door eensgezindheid en zamenwerking moet men een dam opwerpen tegen elke magt die onze regten miskent.

„Het is niet genoeg dat wij de waarheid en het regt aan onze zijde hebben; wij moeten uit die waarheid en uit dat regt een stroom doen ontstaan, die der Regering ten minste een steun biedt, om zich tegen den stroom der dwaling en des onregts te verzetten, als zij dat wil doen, en des noodig haar daartoe noodzaakt, als zij daarvoor geen neiging mogt bezitten."

Aldus schrijft (ook ten onzen nutte wensch ik) *de Tijd.* Hoog voorzeker waardeer ik de velerlei werkzaamheid van christelijke vrienden, waarin zich het leven en de liefde des geloofs, door het voorstaan van goede werken, openbaart; maar dit is, zoolang hetgeen ik begeer achterblijft, ongenoegzaam. In 1865 zou ik nagenoeg hetzelfde moeten schrijven wat ik in 1847, aan den ingang van *Het regt der Hervormde Gezindheid*, over het prijs geven van Kerk en Staat aan het ongeloof, schreef.

In dit opzigt vond en vind ik noch weêrklank noch gehoor.[1] Aandoenlijk is mij de vermelding van „de groote

[1] *Exceptis excipiendis*, hier en in hetgeen volgt. Voor uitzonderingen ben ik te meer dankbaar, naarmate ik ze zeldzamer ontdek. Ze zijn er evenwel.

Er is meer pligtbesef en pligtbetrachting in het *kiesregt*, niet enkel voor de Staten-Generaal, maar ook voor Provinciale Staten en Gemeenteraad.

Er is meer inzigt van hetgeen de staatsschool is en wordt. Meer overtuiging dat alleen het christelijk-nationaal onderwijs kan geven wat het geloovig deel der Protestanten in de wet van 1806 lief had. Meer begrip dat gewetensvrijheid niet een *gunst*, maar een *regt*, niet der *rijken* alleen, maar van het *Volk* is.

Er is een begin van *kerkregtelijken weerstand* in de stichting der *Confessionele Vereeniging* van leeraars en leden der Hervormde kerk; gewigtig feit; indien wij daarin mogen zien, niet eene vereeniging te meer *in* de Kerk, maar de kiem eener herlevende Kerk; eene Vereeniging die haar roeping kent en aandurft.

Een soortgelijk zeer gunstig teeken is de motie van Ds. v. Rhijn, ter afkeuring van het gedrag van het klassikaal bestuur te 's Hage in zake Zaalberg. „De klassikale vergadering heeft, met droefheid en ergernis, gadegeslagen de verregaande laauwheid van haar bestuur in het weren van vreemde, onhervormde en onchristelijke leer. Daarom legt de vergadering aan haar bestuur het grondartikel van het algemeene reglement, dat handhaving van de leer der kerk als hoofdpligt voorschrijft (art. 11), met nadruk aan het geweten, onder plegtige verklaring dat haar bestuur anders voor God en menschen zal schuldig bevonden worden aan de ondermijning en verwoesting onzer kerk, en dienvolgens alle achting en vertrouwen bij hare *eerlijke* leden zal hebben verbeurd." Voeg daarbij zijne adstructie (zie *de Heraut* van 7 Julij). Ook het getuigenis van Ds. Gunning tegen *de kwade trouw* der moderne prediking.

Eerlijk of *oneerlijk?* dit is het alternatief. Zijn de niet-belijders der ligchamelijke opstanding van Jezus Christus, ten derden dage, leden eener *christelijke* Kerk? Omtrent dit punt van *publieke notorieteit* is elk niet toegeschroeid geweten, ook thans nog, raakbaar. In die raakbaarheid ligt onze kracht.

partij die den heer Groen steunt en lief heeft; wier gebed zijne kracht is, en die zich zoo vol vertrouwen aan hem aansluit;" [1] maar ik blijf, ter bereiking van hetgeen wij gemeenschappelijk bedoelen, ook nu, te dikwerf onbegrepen en onverhoord, waar het aankomt op den meest eenvoudigen eisch ter voorbereiding van hetgeen ik *een aanstaanden veldtogt* genoemd heb.

Aldus valt mij telkens dezelfde treurige ervaring ten deel; ook en vooral waar het de wettelijke regeling van het *onderwijs* geldt.

Zoo was het, zoo is het nog. Tien jaren geleden, in 1855, gaf ik tweederlei raad; geen algemeen *petitionnement*, maar *bestudering* van het aanhangig vraagstuk. Een jaar later schreef ik: " De raad van *niet*-doen heeft, naar mij toeschijnt, meer ingang gevonden dan hetgeen ik er, omtrent hetgeen te *doen* valt, telkens met aandrang bijgevoegd heb: de wenschelijkheid van een onverwijld en gestadig ter sprake brengen van het onderwerp." [2] — Het gaat thans, dunkt me, wederom evenzoo. In 1863 gaf ik, in de bijeenkomst van leeraren en leden der Hervormde Kerk te Utrecht op 12 October ll. [3], hetzelfde tweeledig advies; niet-doen, maar ook *doen*. Algemeene en hartelijke adhaesie was er. Doch weldra zijn we een jaar later en

---

[1] Chantepie de la Saussaye, *Leven en Rigting*, blz. 180.

[2] „Opdat later het teekenen de vrucht zijn zou, niet van overreding en blind vertrouwen, maar van overtuiging en kennisneming; opdat de waarde der petitiën, door een voorafgaand *populariseren* van het voorname geschilpunt, zou worden verhoogd." — *Verspr. Geschr.* II. blz. 198.

[3] Zie het *Verslag aan de Hervormde Gemeente* (Utrecht, bij Kemink en Zoon), blz. 36.

het is ook nu, als of men enkel den raad van *niet*-doen opvolgt.

Aldus komen wij niet ver. Dr. R. Fruin schreef: „De orthodoxie is zeker het sterkst en zal overwinnen, als zij zich eens haar volle kracht bewust wordt." Helaas! niet aan kracht ontbreekt het, maar aan veerkracht.

Verzwijgen mag ik het niet. Wèl is er in het christelijk-nationaal onderwijs toenemende belangstelling (ofschoon geenszins in eenige verhouding met de behoefte van den exceptionelen toestand); maar van de gewigtige vraag omtrent vrijheid van onderwijs, in verband met scheiding van Kerk en Staat; omtrent wijziging der schoolwet, omtrent de noodzakelijkheid eener voorafgaande herziening van art. 194 der Grondwet, omtrent eene omgekeerde verhouding van bijzonder en openbaar onderwijs (onmisbaar in een godsdienstloozen Staat), omtrent dit staatsregtelijk probleem (in 1862 reeds, en meer bepaaldelijk in September ll. door mij, zoover mijn geringe kracht reikt, aan de orde gesteld), hierover juist is het als of, sedert dien tijd, niemand bijna, ook onder mijne vrienden, zich bekommert. Wachten zij welligt geduldig af dat anderen het initiatief nemen eener ernstige bespreking? houden zij dit hulpbetoon voor waarschijnlijk, wanneer eigen stilzwijgen het bewijs levert, of althans het vermoeden wettigt, dat streven naar vrijheid der christelijke volksopvoeding, zelfs voor Christenen, der moeite niet waard is? Ik bespaar mij, door onderstaande verwijzing,[1] de smartelijke herhaling van hetgeen dikwerf te vergeefs (spoedig is het welligt te laat) gezegd werd. Het is als of naauwelijks iemand bevroedt dat, zoo er

[1] XVIII, 5. XIX, 18, vg.

geen verandering komt in het aangenomen systeem, het Volk aldus, in den regel, aan de staatsschool overgeleverd wordt; als of naauwelijks iemand begrijpt wat in het oog valt, dat vooral onze werkeloosheid, onze stilzitterij-sleur de zegepraal bewerkt heeft en nu ook bestendigt onzer tegenpartij. Omtrent de hoogste volksbelangen is en blijft het van onze geestverwanten (de volksklasse komt hier niet in aanmerking) maar al te waar, dat men, in 't algemeen van politieken werkkring afkeerig, de vrijheden, ter christelijke pligtbetrachting onmisbaar, verloren laat gaan, wanneer ze in een *politieken strijd* moeten worden gehandhaafd. De uitnemendste publicisten van onzen leeftijd, Guizot, Stahl, de Tocqueville, een Christen als Vinet, hebben herinnerd, wat ook onze eigen geschiedenis leert, dat de Christenen, ijverende voor de vrijheid om God te dienen, tevens en even daardoor, als stichters van de voortreffelijkste regeringsvormen, het zout der maatschappij geweest zijn. En wij, wier voorbeeld en invloed, wier trouw aan de christelijk-historische rigting, ter bezieling van den constitutionelen Staat, ter overwinning van de vrijzinnigheid door de vrijheid, had kunnen en had moeten strekken, wat deden en wat doen wij? Niets. We cijferen ons weg; we maken ons kleiner; we zijn, omdat ons streven geen hooger ideaal kent, een *coterie* in de Kerk, meêloopers of *parias* in den Staat. Wij klagen allereerst en heftigst over Thorbecke, en dan over de Tweede Kamer, en dan over de vrijzinnigen, en dan over de Roomschen, en dan over wat niet al, en wij vergeten te klagen over ons zelf, over eigen lijdelijkheid, laauwheid, lafheid. Wij verdienen welligt in dubbele mate het verwijt dat ik mij in de Tweede Kamer tegen de conservatieven, die het onbeantwoord lieten, heb veroorloofd: van te zijn, niet „un parti politique

actif,„ maar jammerend aanschouwer, „presque toujours *spectateur désolé*, n'exerçant pas sur les affaires l'influence qui lui appartient.„ [1] — Ik eerbiedig, al begrijp ik ze niet, de gemoedsbezwaren van enkele vrienden, als ware uitoefening van het staatsburgerschap medepligtigheid aan de Revolutie; doch, aan hen die geenzins deelen in dit bezwaar en volgens wie de Grondwet geen politieke geloofsbelijdenis voorschrijft, maar alleen tot naauwgezette naleving van haar bepalingen verbindt, aan hen moet ik onder het oog brengen dat het bijkans volslagen gemis aan publieken geest, aan staatsburgerzin, dat de onverschilligheid voor de *publieke* zaak, waarmeê men de toekomst van Nederland aan het ongeloof overlaat en overgeeft, dat die karaktertrek ook van het christelijk-algemeen onzer dagen hoogstzorgverwekkend en met *zelfzucht*, de gestadige vijandin ook van den Christen, in onloochenbaar verband is. We worden, zeide ik meermalen, hier te lande, in Staat en in Kerk, door individualistische miskenning van den meest eenvoudigen eisch van vaderlandsche en christelijke pligtbetrachting verteerd; doch het is niet enkel wetenschappelijk dwaalbegrip dat ik hierdoor versta. Al zijn we voor de individualistische theorie niet ten onregte beducht, laat ons vooral waken tegen het individualisme van eigen hart, dubbel groeikrachtig, omdat het wortelt in de gebreken van onzen landaard en van onzen leeftijd. Beter dan met eigen woorden, zal ik meêdeelen wat ik bedoel en gevoel, in de taal van een schrijver aan wien ik onder mijne geliefdste auteurs een eersten rang toeken, van de Tocqueville, [2] waar hij van

1 Woorden van Guizot, in 1835, over den vroegeren toestand van le „parti du *juste-milieu.*"

2 *Studiën en Schetsen*, blz. 43 en 44.

de praktische wijsheid eener ontzenuwde maatschappij deze karakterschets geeft:

„L'individualisme est un sentiment réfléchi et paisible qui dispose chaque citoyen à s'isoler de la masse de ses semblables, et à se retirer à l'écart avec sa famille et ses amis; de telle sorte que, après s'être ainsi créé une petite société à son usage, *il abandonne volontiers la grande société à elle-même.*"

„Un sentiment *réfléchi* et *paisible;*" een gemoedsstemming, waarbij men, met welberekenend overleg, rust *quand même*, vooral geen opzettelijke rustverstoring, geenerlei *agitatie* begeert. Liefst geen werkzaamheid buiten eigen familiekring; ten ware voor hetgeen (naar de hoofdgedachte van het systeem, of volgens de raadgeving van het aangeboren instinct), door de sympathie van het eigen belang, zich vereenzelvigt met het afgesloten terrein der kleine maatschappij. De vaderlandsliefde lost zich op in huisvaderlijk familiezwak.

Hierop volgt een tweetal zinsneden wier hartaangrijpend laconisme mij herinnert aan Vinet, alwaar hij een ander betoog van de Tocqueville, om de treffende juistheid en schrikverwekkende slotsom der argumentatie, met het woord *foudroyant* kenmerkt.

„L'individualisme ne tarit d'abord que la source des vertus *publiques*; mais, à la longue, il attaque et détruit toutes les autres, et va enfin s'absorber dans L'ÉGOÏSME.

L'ÉGOISME DESSÈCHE LE GERME DE TOUTES LES VERTUS."

De christelijke liefde daarentegen strekt zich tot elke pligtbetrachting uit. Aan haar, beter dan aan den heidenschen dichter, voegt de zinspreuk: *Nil humani a me alienum*

puto. [1] Nog is er voor dengene die zich, waar de evangelische volksbelangen op het spel zijn, in eigen kring afsluit, een bovenal schrikverwekkend woord: „Wie vader of moeder of vrouw of kind boven Mij lief heeft, is mijns niet waard."

Thans wensch ik aan allen wien het met vrijheid van godsdienst en geweten ernst is, eenige denkbeelden te onderwerpen omtrent de *middelen* die het constitutionele staatsregt ter voortzetting van *schoolwet-agitatie* aan de hand geeft.

Allen wien het met gewetensvrijheid *ernst* is. — Vooraf een aanmerking waarvan ik, vooral na het vertoog van den heer Buijs, mij niet mag ontslaan.

Gebrek aan zamenwerking verklaart hij uit het *wantrouwen* mijner tegenstanders, en ook mijner vrienden op kerkelijk gebied, voor wie, schrijft hij, ik te veel jurist ben. Ik ontken niet dat de tegenstelling van *juridisch* en *evangelisch* een oorzaak geweest is van tweedragt en slapheid; maar over wantrouwen dergenen die men doorgaans onder mijne *volgelingen* rangschikt, heb ik inderdaad geen reden van klagt. Veeleer over een blind vertrouwen, dat naar den strijd niet omzag; over een werkeloos vertrouwen, dat mij in de politieke sfeer bijkans alleen *liet staan;* over een vertrouwen, dat bij velen naar onverschilligheid geleek;

---

[1] „Al wat voor de menschheid belang heeft ligt binnen mijn werkkring." — Vergelijk het niet minder omvattend woord van den apostel Paulus, Fillipp. IV : 8.

dat mij en dat, helaas! ook de wederpartijders *liet begaan.*[1] Het wantrouwen der liberalen ontstaat, uit beduchtheid, volgens den hoogleeraar, „dat, waar zij den heer Groen volgen, niet enkel datgene zal worden vernietigd wat zij met hem afkeuren, maar dat men ook een schendende hand zal slaan aan hetgeen in hun oog tot de schoonste veroveringen van de moderne beschaving behoort." Maar dit mag en kan, dunkt me, geen beletsel zijn, waar de overmagt der liberalen, in hun eigen schatting althans, niet twijfelachtig, en het enkel om bescherming, juist der kleinodiën wier aanranding dezerzijds zij verwachten, te doen is. Neen! het gebrek aan zamenwerking verklaar ik, bij liberalen zoowel als bij orthodoxen, uit den veelbeduidenden wenk omtrent het *niet-serieus* zijn. Was er *ernst* bij de orthodoxen geweest, we zouden niet zuchten onder de wet op het Lager onderwijs; de wet op het Middelbaar onderwijs ware niet tot stand gekomen, zonder dat het christelijk publiek er op acht gaf; de grenzenlooze leervrijheid zou niet, door eigen napraterij, gemaakt zijn schier tot een kerkelijk axioma, waarmeê men straks de geloovige gemeente uit de kerkgebouwen verdrijft; vijf en twintig jaren zou men niet in de academische opleiding der predikanten door leeraars van het ongeloof berust hebben; niet elke stem die zich tegen stelselmatige kerkverwoesting verhief, ware (door het „koud noch heet" blijven der meesten en hun onverantwoordelijk vredegeroep) een stem geweest in de woestijn. Ziedaar openhartige kritiek (zoo als mijn vriend la Saussaye plag te zeggen) over „eigen huis en

---

1 „Le propre de l'indifférence est de *laisser-faire*. L'esprit d'indifférence paralyse les sources des sentiments généreux, et finit par avoir les mêmes résultats que l'esprit de lâcheté." E. Naville.

huisgezin.“ Soortgelijke vrijmoedigheid worde mij nu insgelijks jegens de liberalen vergund. Aan hen zeg ik: Zijt ge in de voorspiegelingen uwer vrijzinnigheid *serieus*, geef er blijk van. Volg mij niet, maar ga ons voor! Gaarne zou ik aan Thorbecke de eer der wijziging van art. 194, naar zijn eigen voorstel van vroeger dagen, gegund hebben. Zoodra ik in 1862 wederkeerde, heb ik hem dit verklaard.[1] Welligt zou het aanvaarden van die taak, ik zeg niet voor de kracht, maar voor de eer van zijn tweede Ministerie niet schadelijk zijn geweest. Doch, wat ik aan Thorbecke in 1864 gezegd heb, geldt mijn geheele loopbaan en uw geheele rigting: waar ik, doende wat door u verzuimd werd, uwe ondersteuning te gemoet zag, heb ik uwe tegenwerking ontmoet.

Met dit valsch en ontrouw liberalisme, met die onvrijzinnige of althans niet vrijgezinde vrijzinnigheid, die, in 1865 als in 1837, de gewetensvrijheid miskent, is de heer Buijs niet gediend. Veeleer noodigt hij zijne geestverwanten uit om *met hem* te erkennen dat, in mijn tegenwoordigen strijd voor volkomen vrijheid van onderwijs, een kern van waarheid ligt, welke, althans tot op zekere hoogte, „door zamenwerking van alle liberale elementen behoorde te worden erkend.“

Op zamenwerking ben ik te meer geregtigd, omdat hier geen „waas van geheimzinnigheid“ over mijn staatkundig programma verspreid ligt.

Het doel is overbekend: waar de staatsschool *neutraal* is, behoort ze niet *regel*, maar *uitzondering* te zijn. Dáár

---

[1] „Gaarne zou ik den Minister ondersteunen, indien hij voor art. 194 de redactie der Staatscommissie van 1848 voordraagt.“ 22 Sept. 1862.

althans is het onderwijs geen taak van Regering; dáár moet de Staat voor een publiek onderwijs zorgen, enkel omdat en in zoover kerkelijke of partikuliere zorg te kort schiet.

Deze voorloopige aanmerking scheen mij niet overtollig. Er blijkt uit dat ik, waar het om vrijheid te doen is, niet enkel op mijne orthodoxe geloofsgenooten, maar ook op liberalen die hun eigen leer en rigting niet verzaken, en bij wie de kleinodiën nog in achting zijn, rekening maak.

Thans kom ik tot *de constitutionele middelen ter agitatie.* Gaarne zou ik weten hoe ver ik, in het gebruik daarvan, naar het oordeel der liberalen, gaan mag.

De hoogleeraar Buijs noemt mij „in vele opzigten *een volksman.*" Zoo heet ik gaarne; zeer ongaarne *demagoog.* Daarom houd ik mij aanbevolen voor goeden raad. Wat betaamt mij, in het bedachtzaam en ernstig gebruik van de vrije drukpers; in het spreken bijv. over *het regt der Kroon*, over de *Schoolwet*, over de *Tweede Kamer*? Wat is de aard en de grens van het *petitieregt*, van het *kiesregt*? Wat moet ik in de schoolwet-agitatie, waarin ik op „zamenwerking van alle liberale elementen" aanspraak heb, in het oog houden om, door naauwgezet vermijden van overdrijving, aan mijne toekomstige medestanders niet ongevallig te zijn? Gaarne neem ik, onverwijld, ter zamenspreking, het initiatief.

Ik wensch geen misbruik te maken van de *vrije drukpers.* Wat mag ik zeggen, en wat moet ik zeggen?

Ik noemde *het regt der Kroon.*

Hier vooral ben ik schroomvallig. Want aan coryfeën

der vrijzinnige rigting heb ik ergernis gegeven, door historische herinnering aan hetgeen in 1856 en 1857 voorviel: „Een wet op het Lager Onderwijs kwam, onder vruchteloozen weerzin van *Koning* en Volk tot stand.„

Naar de eigenaardigheid zijner politieke zienswijze, voor verzwakking van het monarchaal gezag beducht, heeft de heer van Limburg Brouwer uit deze zinsnede een tekst tegen mij voor een strafpredikatie, *antirevolutionaire demagogie*, [1] ontleend.

„De heer Thorbecke vroeg eens welk effekt de uitvallen van den heer Groen wel zouden maken, indien ze eens werden voorgedragen met de stem en de gebaren van een Danton. Wij zouden die vraag hier kunnen herhalen, en het effekt van de zoo even aangehaalde woorden berekenen indien zij eens uit de pen van een *Mazzini* waren gevloeid. Inderdaad het valt moeilijk eene stelling uit te denken meer minachting ademend *voor alle gestelde magten* dan dit beweren van het hoofd der antirevolutionaire partij, dat eene wet „onder vruchteloozen weerzin van Koning en Volk" zou tot stand zijn gekomen. Wat er, vond zulk een beweren ingang en toejuiching, van het, ook voor de konstitutionele vrijheid zoo onmisbaar ontzag voor den geëerbiedigden persoon des Konings en van de waardigheid der volksvertegenwoordiging zou moeten worden, wij willen het liefst niet eens naauwkeurig onderzoeken. Een ieder gevoelt trouwens, ook zonder nadere aanduiding, dat het in een konstitutioneel land met dat ontzag en die waardigheid gedaan moet zijn zoodra men met eenigen schijn van waarheid zou mogen beweren, dat eene wet tegen den wil, beide van Koning en Volk, door de vertegenwoordiging der natie is doorgedreven. Een dergelijk beweren is dus niets minder dan een werkelijk, niet enkel passief,

[1] Een pijl die doel trof. Dit opstel werd onmiddellijk in de Tweede Kamer de stof eener *philippica* tegen mij. Zie *Tweede Parlementair Fragment*, blz. 35.

maar wel degelijk *aktief* verzet tegen de gestelde magten, al geschiedt het ook niet met bajonet of sabel; en sinds wij moeilijk kunnen onderstellen dat een man van zoo groote begaafdheden en zooveel doorzigt als de heer Groen van Prinsterer de beteekenis en de strekking zijner eigene woorden niet zou begrepen hebben, worden wij door zijne evengemelde uitlating op nieuw in de overtuiging bevestigd, dat de zoogenaamd antirevolutionaire partij bij tijd en wijle, waar 't haar te pas komt, geenszins voor de middelen terug deinst welke eene vrije parlementaire diskussie en vrije drukpers haar in de hand geven, om den eerbied, aan het monarchaal gezag zoowel als aan de vertegenwoordiging verschuldigd, te verzwakken bij het volk dat achter de kiezers staat."

Over den eerbied voor de *volksvertegenwoordiging* later. Dat het doordrijven van de schoolwet, tegen den wil des konings, van de Kamer geen gunstigen dunk geeft, is onbetwistbaar; doch de eerbied en de liefde der natie voor den koning zal, dunkt me, door deze historische tegenstelling winnen.

Ik mag, te dezer gelegenheid, niet onvermeld laten dat ook de heer van der Linden, met de verbazende zeggenskracht hem eigen, mij, wegens dezelfde zinsnede, in de Vergadering voorwierp: „Is dit dan de volkshistorie schrijven?"

Mij dunkt ja; althans indien, in deze moderne dagen van ongehoorden wetenschappelijken vooruitgang, de oude regel: „de waarheid, niets dan de waarheid, geheel de waarheid," den historieschrijver nog bindt. Wij kunnen niet, ten dienste der Tweede Kamer, een eigen volkshistorie schrijven, waaruit al wat tot eer van den koning strekt wegvalt.

De heer van der Linden heeft tegen den naam des ko-

nings op parlementair gebied, althans waar de vermelding van een echt-koninklijke daad mij te stade komt, bezwaar.

Desniettemin blijf ik van oordeel [1] niet te mogen verzwijgen wat het *Bijblad* voor de geschiedenis heeft geboekstaafd: dat de koning, alleen om dergelijk een schoolwet als de Kamer aan de natie opgelegd heeft, te keeren, in 1856 een onzer vrienden aan het hoofd van het bewind riep. De discussie had niet in Comité-Generaal en onder oplegging van het geheim plaats. Hoe zou het, al ware dit geoorloofd, doenlijk zijn te verbergen dat deze poging, met de antecedenten van het Huis van Oranje homogeen, vruchteloos bleef en jammerlijk afliep, omdat het Kabinet *ad hoc*, voor de Tweede Kamer en de regerende oppositie zwichtend, het tegendeel van zijne taak verrigt heeft.

Laat ons, ten anderen, zien wat van de *Schoolwet* mag, en om het gewigt der zaak, moet worden gezegd.

Met het tot stand komen van een wet vervalt immers niet het regt van vrijmoedige kritiek?

Mag ik niet zeggen dat deze wet een *partijwet* is;

Dat zij op bederf der volksopvoeding en wegcijfering der vrijheid van onderwijs uitloopt;

Dat ze met het moderne staatsregt, voor zoover dit de vrijheid niet socialistisch afzweert, in strijd is;

---

[1] Toen gaf ik ten antwoord: „De naam des konings mag niet misbruikt worden, om, door zijn persoonlijk gevoelen te influenceren op aanneming of verwerping van eene wet. Maar dat men daarom het loffelijke door een Vorst gedaan zou moeten verzwijgen, niet zou mogen vermelden, dit gaat te ver."

Dat ze het uitstekendste middel ter evangeliebestrijding aan de hand geeft;

Dat ze, in verband met vroeger volksgeest en muntslag, aan de nederlandsche natie tot oneer verstrekt?

Dergelijk signalement der wet, zoo het van overdrijving blijk droeg, zou, buiten twijfel, afkeurenswaard zijn; maar zoo daarentegen de juistheid gestaafd wordt door een bewijsvoering die geen *serieuse* weêrspraak ontmoet of gedoogt; mag ik dan, omdat de wet wet is, van een billijke waardering, die tot wetherziening, tot *correctie* met een vaderlandlievend *poenitet* leidt, afzien?

Met huivering spreek ik van wat ik het laatste genoemd heb. Het is een teeder onderwerp; inzonderheid voor mij, uit oude betrekking en omdat ik de instelling zelve (van de *concrete* verschijning durf ik dit niet zeggen) zeer lief heb. *De Tweede Kamer.*

Waarin bestaat de eerbied waarop een volksvertegenwoordiging regt heeft?

Is zij niet onder toezigt en contrôle van het publiek?

Strookt het dus niet met dezen stelregel beknoptelijk te doen opmerken dat zij *regerings-instrument* wordt, indien ze niet *hartader* en *levensorgaan* van het Volk is? Beknoptelijk; want veel woorden zijn niet noodig, waar men het ervaringsbewijs bij de hand heeft.

Is het dus niet allezins geoorloofd te vragen of de Kamer van 1853, op wier bescherming tegen vrijzinnigheid en ultramontanisme rekening gemaakt werd, aan haar oorsprong en roeping getrouw was?

Of zij niet, op een gewigtig en nog niet bij het volk in vergetelheid geraakte tijdstip, den koning heeft gedwars-

boomd, toen deze, overeenkomstig de eerbiedwaardige tradities van zijn Huis, gewetensvrijheid voorstond?

Luisterrijke voorbeelden heb ik van soortgelijke pligtbetrachting. — Denk eens aan het keurig opstel van den hoogleeraar Buijs: *De donkere dagen vóór Kersmis.* Aan zijne toespeling: „Groote vergaderingen worden niet zoo spoedig als kleine het slagtoffer van den *coteriegeest*, welke altijd de ruimte wil innemen die de *partijen* ongevuld laten." Denk aan zijne vermelding van de staatsregtelijke hairkloverij over liberaal of conservatief, als vijfdaagsch parlementair *quiproquo*, voor een *blijspeldichter* onwaardeerbaar. Denk vooral aan het zeer ernstige woord: „Het valt niet te ontkennen dat het gezag van de Staten-Generaal in de oogen van het publiek in den laatsten tijd veel geleden heeft, en dat discussien als die, welke in de laatste weken voorkwamen, ten slotte wel eens op het bederf van onze constitutionele instellingen konden uitloopen." — In den laatsten tijd. Dit werd geschreven in December. Was het in den allerlaatsten tijd beter?

Denk aan de strenge censuur, ondanks het *esprit de corps*, door leden der Kamer zelve over hun eigen ligchaam meêdogenloos geveld. Aan de parlementaire penseeltrekken, aan de *auto*photographie der volksvertegenwoordiging, in 1861 en daarna! Denk aan de in November ll. door niemand weêrsproken, maar welligt te zeer onopgemerkt gebleven opmerking van den heer van Nierop omtrent „telkens herhaalde politieke krakeelen, waardoor de Natie eindelijk het geloof aan politiek, het geloof aan liberalisme, het geloof aan beginselen verliest."

Nog een woord over het regt van *Petitie* en het *Kiesregt.*

Aan *deze* Tweede Kamer over het onderwijs, met eenig uitzigt op haar hulpbetoon, te petitioneren hebben wij verleerd. [1]

Het is en blijft evenwel een gewigtige bevoegdheid; vooral [2] wanneer het der volksvertegenwoordiging niet aan regtsgevoel ontbreekt, en den petitionaris niet aan bekendheid met hetgeen hij door onderteekening beaêmt.

Ook *aan den koning* kan worden gepetitioneerd.

De kroon heeft het regt van ontbinding der Kamer. Zoo even heb ik herinnerd dat koning en volk, toen *deze* Kamer het doordreef, hebben geworsteld tegen het tot stand komen eener wet, die, op de openbare school het gebruik van den Bijbel verbiedt.

Regtens is het koningschap nog daar.

Er zijn, door zonderlinge praktijk van het staatsregt, zoo vreemde denkbeelden omtrent regten en pligten van de kroon in omloop, dat ik liefst hetgeen mij desaangaande onwedersprekelijk voorkomt, vragenderwijs aanduid.

a. Heeft de koning nog de keus der ministers? — Zelfs te midden der grondwet-*agitatie*, schreef Thorbecke (zinspelend op de spreuk der revolutie van 1830: „le roi *règne*

---

[1] Sedert zij de talrijke petitiën in 1856, *pêle-mêle*, naar den afgrond van de Griffie verzond. Sedert zij met overgroote meerderheid, de wet van 1857 aannam. Sedert te vergeefs eerlijke naleving van de wet en serieus onderzoek omtrent slinksche praktijken en klagten over gewetensdwang begeerd werd.

[2] Er zijn omstandigheden waarin het petitioneren, reeds op zich zelf, ter vestiging van veler aandacht, nut heeft.

et ne *gouverne* pas »): » wat blijft er, indien ook de keus der ministers aan den koning wordt ontnomen, voor het *règner* overig?

b. Heeft de kroon een *veto?* zoo ja, is het *opschortend* of een *onbeperkt?*

Voor de instandhouding van het koningschap, en tevens voor de bescherming der minderheden, is het onvoorwaardelijk regt van weigering der koninklijke sanctie zoo onontbeerlijk dat, reeds in 1790, de niet ultramonarchale Mirabeau verklaarde liever te Constantinopel dan in Frankrijk te willen leven, wanneer men dit aan den koning ontnam. Misken dit constitutioneel beginsel en doe, als in 1857, de Kroon voor de Tweede Kamer *zwichten*, dan is feitelijk de republiek, de democratie daar. Of parlementaire *anarchie* en ministeriën voortwaggelend onder de zweep der oppositie, òf een volgzaam parlement onder een begaafd partijhoofd en zijne onweerstaanbare dictatuur. Het kenmerk eener ontaarde monarchie, eener slechte republiek, het vrij-zijn der meerderheid om de minderheden als vogelvrij te beschouwen, is ons, strijders voor gewetensvrijheid, duidelijk geworden door de ervaring van hetgeen de heer Buys te kennen geeft: » Ik ken in de republiek geen anderen waarborg, dan *de eerlijkheid van de meerderheid*, en ik twijfel er aan of die waarborg in de toekomst meer afdoende blijken zal dan tegenwoordig. Integendeel ik houd mij overtuigd, dat misbruik van absoluut gezag nergens meer voor de hand ligt dan in de onbeperkte democratie. »

c. Zijn er niet *historische* regten (op nederlandschen bodem de gewetensvrijheid) waarop, zelfs niet met gemeen overleg van de drie takken der wetgevende magt, inbreuk mag worden gemaakt? Is dit geschied, behoort dan niet het

initiatief der wetherziening, in naam van het volk, aan de kroon, als haar *regt* en als haar *pligt*, te worden gevraagd?

En nu, ten slotte, het petitie-regt in omgekeerde verhouding, het *kiesregt* en art. 82 der Grondwet.

Voortreffelijk is hierover het geschrift van Mr. P. van Bemmelen [1] *Politieke verklaring en politieke belofte.* Daar is de vinger op de wond gelegd. Daar wordt aangetoond dat *verklaring* en *belofte* niet eenzelvig, maar tegenovergesteld zijn; dat er *contrast*, niet zoo als mijn geachte tegenpartijder meende, *identiteit* is. Volgens Dr. R. Fruin, is *verklaring* even verbindend als *belofte*. Volgens van Bemmelen, „verschillen de twee eischen hemelsbreed; de *belofte* is altijd immoreel, de *verklaring*, op zich zelve beschouwd of als zoodanig, nimmer." [2]

Naarmate Junij 1866 nadert, komt dit probleem, voor verlevendiging of verkwijning van den staatsvorm beslissend, weder aan de orde van den dag. [3] Inmiddels veroorloof

---

[1] In de *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving.* XIV. Stuk 3a, blz. 617.

[2] Deze scherpzinnig uitgewerkte hoofdstelling van het, voor zoo ver ik weet, onbeantwoord gebleven betoog komt overeen met hetgeen ook door mij telkens werd herinnerd: „Ik doe u slechts opmerken dat de reeks uwer *bewijzen* uit een reeks van *vergissingen* bestaat. Uw argument loopt telkens op een gedaantewisseling uit. *Verklaring* wordt in *belofte* gemetamorfozeerd. Aan de cordaatheid van overleg, die ik de ziel van het constitutioneel Gouvernement noem, geeft gij de qualificatie van afspraak, van beding, van belofte, van *mandaat*, van koop en verkoop, van grondwetschennis, van vergrijp tegen de publieke moraliteit." VIII, blz. 19.

[3] Ook voor de academische jongelingschap aan de orde gesteld door de prijsvraag der Juridische Faculteit te Groningen: een historisch en kritisch onderzoek omtrent de vrijheid der volksvertegen-

ik mij een enkele aanmerking over hetgeen de heer Buys desaangaande schrijft.

„Ik zal de teedere quaestie van art. 82 der Grondwet: „de leden stemmen zonder last of ruggespraak met hen die benoemen" in het midden laten, maar dit zij toch gezegd, dat in den strijd tusschen de heeren Groen en Fruin, de eerste zeer bepaald het terrein van de democratie heeft ingenomen, en niet alleen in 1864, maar reeds vijf-en-twintig jaren geleden, toen hij zijne Bijdrage schreef tot „Herziening der Grondwet in nederlandschen zin." Onze Grondwet heeft de toepassing van het staatsgezag opgedragen aan den koning, in gemeen overleg met de Staten-Generaal, en niet aan den koning, in gemeen overleg met het volk. Voor haar zijn de gekozenen vrije, zelfstandige mannen, bekleed met het vertrouwen hunner committenten, en niets meer. Ik erken dat, naarmate een volk zich meer politisch ontwikkelt, handhaving van dat karakter der vertegenwoordiging allengs moeijelijker wordt, dat het schier niet anders kan of de kiezers zullen bij de stemming niet enkel letten op algemeene overeenstemming van beginselen; maar daarbij ook een bepaald votum willen uitbrengen over deze of gene kwestie van den dag, welker oplossing aan de wetgevende magt behoort. Men loochene echter evenmin dat de Grondwet iets dergelijks niet heeft bedoeld en dat als de praktijk, door den heer Groen bij de jongste algemeene verkiezingen aanbevolen, regel worden mogt, er van de vrijheid en zelfstandigheid der vertegenwoordiging niet veel meer dan de naam zal overblijven."

Ook volgens den heer Buys dus, brengt politische volksontwikkeling den eisch eener ondubbelzinnige verklaring omtrent levensvragen van den dag meê; zoodat die zich

---

woordigers. (Requiritur disquisitio historica et critica de libero arbitrio delegatorum populi, sive de argumento art. 82 legis fundamentalis. In quo argumento exponendo non tantum juris publici nostri, sed etiam aliarum gentium recentiorum habeatur ratio.)

daartegen verzetten, tegenstanders zijn van constitutionelen vooruitgang.

De Grondwet heeft het niet *bedoeld.*

Verboden althans ook niet. Doch zou zij het niet *bedoeld* hebben? Naar mijn overtuiging wel.

Van eene grondwet, althans van onze grondwet, is het doorgaans reeds een zeldzaam voorregt, als men, door ondubbelzinnigheid der uitdrukking, weet wat ze *voorschrijft;* al weet men niet wat ze met het voorschrift *bedoeld* heeft. Gedeeltelijk misschien is dit verklaarbaar uit den aard eener grondwetherziening „ offerfeest van politische overtuigingen, „ tot stand gekomen onder den dubbelen invloed van *lessen uit Parijs* en van *reactie* tegen beginselen die de *actie* op den voorgrond gesteld had. Desniettemin kan en mag ik niet onderstellen dat de grondwet, gelijk ze herzien werd, te midden der stoute en althans niet *antidemocratische* wending aller Staten, zelfs niet bedoeld heeft de *conditio sine quâ non*, volgens mij, der *serieuse* uitoefening van het kiesregt, volgens den heer Buys, der politieke ontwikkeling van het volk.

Doch ik ga verder. De bedoeling, die ik in de grondwet onderstel, ligt reeds opgesloten in de bedoeling die de hoogleeraar aan de grondwet toeschrijft: „ Voor haar zijn de gekozenen vrije, zelfstandige mannen, bekleed met het vertrouwen hunner committenten en niets meer. „

Niets meer en ook niets minder. Hoe zal ik vertrouwen schenken, vertrouwen *ad hoc*, vertrouwen voor de behartiging der politieke volksbelangen, eer ik met politieke beginselen en gedragslijn bekend raak?

„ Van de vrijheid en zelfstandigheid der vertegenwoordigers zou niet veel meer dan de naam overblijven. „

Hoe dan? het tegenovergestelde bedoel ik.

„In het algemeen verdient het afleggen van openbare politische geloofsbelijdenissen door politieke mannen toejuiching. Het is eene daad van openhartigheid en moed, waardoor iemand den volke toont, wat hij is en denkt, en wat men aan hem heeft. Het is eene daad die gunstig afsteekt bij de vreesachtige terughouding van velen, die uit zwakke goedmoedigheid of uit eigenbelang, niet gaarne, door het openbaren eener van de zienswijze van anderen afwijkende overtuiging, de gunst dier anderen verspelen, of zich hunne ongunst op den hals halen.

Wantrouwt men een candidaat te veel om hem aan de proef der politieke verklaring te onderwerpen, uit vrees dat hij eene *valsche* verklaring mogt afleggen, dan ware het inderdaad beter hem *ongevraagd* bij de verkiezingen buiten alle aanmerking te houden." [1]

Vrije en zelfstandige mannen. Reeds in 1840, zoo als de hoogleeraar herinnert, heb ik meer verband tusschen volk en volksvertegenwoordiging begeerd, „ vooral ook omdat het, voor de Regering en de Vertegenwoordiging beide, zoo verleidelijk is zich met elkander te verstaan. „ [2] Reeds toen had ik het vermoeden opgevat dat zij die tegen den band eener *uitgesproken overtuiging* bezwaar hebben, naar een soort van *vrijheid* haken, die voor beginselloosheid en karakterloosheid ruim baan maakt, die elke parlementaire wending om der omstandigheden wil *vrij laat*, en, terwijl ze aan *zelfzucht* verwant is, met *zelfstandigheid* niets gemeen heeft. [3]

---

[1] Van Bemmelen, t. a. pl.

[2] *Verspreide Geschriften*, I, 222, vgg.

[3] De reden waarom ik, toen reeds, tusschen kiezer en afgevaardigde ernst van voorafgaand politiek overleg wenschelijk gekeurd heb, scheen mij ook in 1864 te bestaan: „Denk aan velerlei lokaas, niet enkel *eer* men, maar ook *nadat* men tot volksvertegenwoordiger

Vrijheid, niet om naar eigen luim of eigen belang, maar om naar eigen beginsel te werk te gaan, ziedaar wat door den hoogleeraar en door mij evenzeer bedoeld wordt. Is hiervoor de tot dus ver meestal gevolgde praktijk doeltreffender dan die welke door mij, in 1864, ten regel voorgesteld werd?

Openhartigheid verlang ik in den kandidaat, zelfstandigheid bij den kiezer. Intrigue overwint, waar openbaarheid ontbreekt, [1] en, zonder gestadige kennisneming van de parlementaire toestanden, ontaardt het kiezerspersoneel (volgens de onderstelling der grondwet, de kern der natie) in eene kudde, verleidbaar naar een gegeven wachtwoord. [2]

Ongaarne zou ik voor de *verkiezingen van* 1866 reeds nu het *shibboleth* bepaald zien. Wat zal het zijn? Herziening der wet van 12 Augustus 1857? herziening van art. 194 der Grondwet? bescherming, in kerk en school, tegen de praktische toepassing van het antichristelijk woordenspel der modernen? — Ik wensch dat men in de vaststelling niet voorbarig, vooral (hiervan loopen wij, in dit uiterst bedachtzame land, meer gevaar) dat men niet achterlijk in het overleg zij.

---

benoemd wordt. Acht het nut der verklaringen, die ik begeer en die gij, al vergunt gij ze, gering schat, niet al te gering. Bedenk dat er, niet enkel in verhouding tot de kiezers, vergrijp is tegen politische moraliteit. Ook in wetgevende vergaderingen is afspraak, beding, belofte, gegeven woord, *contractus do ut des*, *facio ut facias*, karakterloosheid, in verband met eigenbaat en nepotisme, denkbaar." VIII, blz. 15. — Iedereen weet dat er, ook na de stoute wending (*novus saeclorum nascitur ordo*) van 1848, meermalen van *stemmachines* en *girouetten* en *marionnetten* spraak was.

[1] III, blz. 5. [2] X, blz. 21.

Maar, dit voor het oogenblik daargelaten, de hoofdgedachte laat ik niet los. Vermag ik iets, dan zal men, met verdubbelden ijver, een volgend jaar volharden in hetgeen ten vorigen jare aanvankelijk doel trof. Geen ijdele grootspraak was het, toen ik na den afloop schreef: „Onze gedragslijn stemt met den aard van een constitutioneel gouvernement overeen; openbaarheid, strijd der partijen, veredeld door een onbewimpeld uitkomen voor wederzijdsche beginsels. Het ongewone, bijkans had ik gezegd het onvertsaagde mijner houding, stak bij den ingeslopen slenter en de velerlei kunstgrepen der verkiezingstaktiek, welligt niet ongunstig af."

De heer Buys, die reeds nu in de door mij aanbevolen praktijk het schier onvermijdelijk gevolg van politische volksontwikkeling ziet, zal erkennen dat ik, in verheffing van den kiezer tot de hoogte zijner taak, het meest afdoende middel ter veredeling van het Parlement, door vrijheid en zelfstandigheid van cordate volksvertegenwoordigers, aanwees.

Veel, dat mij anders welligt zou gelukt zijn, is, volgens den heer Buys, door *misverstand* mislukt. Te weinig was hetgeen ik eigenlijk bedoelde bekend. Ik onderzoek thans niet in hoever ik alleen aan dit veeljarig *incognito* schuld had. Maar, bepaaldelijk met het oog op mijn in 1865 genomen ontslag, moet ik doen opmerken, dat het moeijelijk is misverstand te ontwijken, als men u niet verstaan wil, of op hetgeen telkens door u herhaald wordt, geen acht geeft.

Ik verliet de Kamer, zoodra het mij duidelijk werd dat op ernstige behandeling van mijn voorstel omtrent art. 194 der grondwet, in deze en in de volgende zitting, geen uitzigt bestond.

Ook toen heb ik gespeeld met open kaart.

„Indien aldus, in de Tweede Kamer, elk steunpunt voor ernstige gedachtewisseling, omtrent datgene waarvoor ik, in 1862, het mandaat aanvaard heb, ontbreekt, wat dan?

Den strijd te ontwijken heb ik tot dus ver niet begeerd, en begeer ik ook thans niet. Doch het is geen bewijs dat men de wapens aflegt, wanneer men een strijdperk verlaat, waar het strijden, vermits men elkander niet raakt, meer of min belagchelijk wordt.

Wanneer men oordeelt geen lid eener volksvertegenwoordiging te mogen blijven, alwaar, over de hoogste volksbelangen, het zwijgen niet past en het spreken geen doel treft." [1]

Desniettemin dacht menigeen dat ik *rust* zocht. Men begreep niet dat ik den weg van een mijns inziens meer doeltreffenden *strijd* insloeg.

Toen heb ik mijn *plan de campagne* en de niet ongunstige kansen opengelegd.

„In de zitting van 1866/67 zou welligt het Voorstel omtrent art. 194 met vrucht ter tafel worden gebragt. Dit zal mogelijk zijn, maar alleen, indien gij vooraf met uw pligt, met uw regt, met de wijs van uw regt te doen gelden, meer dan tot dus ver (door hetgeen ik genoemd heb *mettre la question à l'étude*) bekend zijt.

„Indien er pligtbetrachting der Christenen op staatsregtelijk terrein is, ligt het tijdstip niet ver af, waarop het der Tweede Kamer ondoenlijk zijn zal een ernstigen kamp over het splinterig vraagstuk, dat zij zoo gaarne afgedaan acht, te ontwijken. Dan zal voor dengene die het Voorstel indient, die den afgebroken draad weder opvat, door de politieke conscientie gesteund, geen onoverkomelijk, geen ernstig bezwaar zijn." [2]

---

[1] XVI, blz. 16. (6 Maart.)

[2] XVIII, blz. 7 en 27. (6 April.)

„ Voor dengene die het voorstel indient. „ Mij dacht, ik behoefde niet er *totidem verbis* bij te voegen, dat ik, bleef mij nog genoegzame kracht over, ter opneming van de alsdan minder bezwaarlijke taak zou bereid zijn. Neen; menigeen hield vast aan de gedachte dat, onder velerlei woordentoestel, *een aanstaande retraite* beraamd werd. Toen was ik gedwongen, onder niet dubbelzinnigen titel, *Een aanstaande veldtogt*, te protesteren tegen de opvatting, als of ik aanspraak op *emeritaat* deed gelden, en niet enkel *groote vacantie* verzocht had.

„Er is ééne dwaling die ik niet onopgemerkt mag laten. Namelijk deze: dat men, in tegenspraak met mijne telkens herhaalde verklaring, het *vertrek uit de Kamer* als *ontwijken van het strijdperk*, en het tijdelijk verlaten van de *parlementaire*, als een definitief verlaten van de *politieke* loopbaan, beschreef." [1]

Misschien bleef ik onbegrijpelijk of onbegrepen. Welnu; daar men aldus mij over de grenzen der bescheidenheid heen drijft, zeg ik het nogmaals ronduit: even ongezind mij op te dringen als te onttrekken, ben ik bereid in 1866 weder in de Tweede Kamer te keeren, om, in de alsdan volgende zitting, *casu quo* deel te nemen aan een *serieusen* parlementairen strijd. Ik wensch niet achter te blijven, terwijl ik anderen aanspoor; niet te worden achtergelaten, als de parlementaire krijgsbazuin, voor hetgeen mij ter harte gaat, gehoord wordt.

Van vriend en vijand, dunkt me, verneem ik: „ Leeft ge dan altijd van *illusie?* zullen ook uwe laatste krachten in najaging van het onverkrijgbare worden verteerd? vormt

[1] XIX, blz. 1. (25 Mei.)

gij uitgestrekter plan, naarmate bij het klimmen uwer jaren beperkter verschiet is? "

Illusie ook ditmaal? Misschien; maar dan is het een illusie waarop ik roem draag. Liever, zoo het zijn moet, dit zelfbedrog, dan de mogelijkheid te onderstellen van het voortduren eener flaauwheid in pligtbetrachting, die alles gaan laat, die ook Kerk en Vaderland naar den afgrond gaan laat. *Nu zelfs*, terwijl de ervaring aanschouwelijk maakt het schier ongeloofelijke dat van de strekking der ongeloofstheoriën gezegd werd: "Als het christelijk beginsel niet meer den boventoon geeft, zal het antichristelijk beginsel, in den staatsvorm en in den kerkvorm genesteld, tegen al wat aan eene christelijke natie nog heilig en dierbaar is, worden gekeerd."

Gij vreest dat ik mijne laatste krachten *verteer*. Op zich zelf is dit niet beklagenswaard. Wat zou er voor den Christen heerlijker kunnen zijn, dan iets te mogen gevoelen van het "de ijver uwes huizes heeft mij verteerd!" dan eenigzins, met toepassing op eigen levensbesteding, de eenvoudig-verheven beeldspraak der Benedictijners, de brandende kaars met het opschrift *Terar dum prosim* (laat ik verteerd worden, mag ik slechts van nut zijn) te verstaan! Maar, zonder van die hoogere beteekenis gewag te maken, weet gij wat verteert? werkzaamheid minder dan werkeloosheid. "Als het ijzer *rust* dan *roest* het inderdaad." Cats had gelijk; overmaat van rust is gevaarlijker dan overmaat van arbeid. Smart verteert. Smartelijk voorzeker (verre van mij dit te ontveinzen!) is het, "althans als politicus, onbegrepen te zijn ook voor het intellectueel gedeelte van Nederland;" maar dit is het smartelijkste niet. O neen; wat, naar mijn ervaring, het meest slijt en ondermijnt, is

dat, te midden van onregt en heiligschennis, er geen gevoel voor waarheid en regt is. Dat het, ook dan, is „als of, in de stilte van den nacht, de echo slechts het geluid van eigen stem terugvoert." Sympathetisch vereerder van de Tocqueville, ken ik zelf wel iets van de zielepijn die, na 1851, zijn leven verkort heeft. „Je m'apperçois de plus en plus que je suis entraîné dans un courant de sentiments et d'idées qui va précisément au rebours de celui qui entraîne beaucoup de mes contemporains. Je continue à aimer passionnément des choses dont ils ne se soucient plus. Vous ne sauriez vous imaginer ce qu'il y a de pénible et souvent de cruel pour moi à vivre dans cet isolement moral, à me sentir en dehors de la communauté intellectuelle de mon temps et de mon pays."

Zeventig jaren, of *zoo we zeer sterk zijn*.... En verbeeld ik mij dan, in de onderstelling welligt van zeer sterk te zijn, dat mij het tellen bij jaren betaamt?

Neen, dit meen ik niet. Daarom juist, om de onzekerheid van het leven, in gevorderden ouderdom vooral, wil ik geen mogelijkheid overlaten van twijfel aangaande hetgeen, al wordt mij de ten uitvoerlegging waarschijnlijk niet vergund, ter aangewezen pligtbetrachting in mijn hart is.

Te meer omdat ik thans eenigen tijd rust neem. Groote vacantie heb ik gevraagd, geenerlei vacantie heb ik gehad. Minder niet, maar meer, heb ik in de laatste maanden gewerkt, dan als of ik alle discussiën over geneeskundige en financiële wetten bijgewoond had; blijkens ook de in dit vertoog meermalen aangehaalde *Studien en Schetsen*.[1] Ze zijn,

---

[1] De opschriften dezer vertoogen zijn:

I. Mag een *erger dan godsdienstlooze* school *opgelegd* worden aan het volk?

tot mijn leedwezen, ter uitgaaf niet gereed, en, door ze nu af te werken, zou ik het zomersaizoen ongebruikt ter krachtversterking laten voorbijgaan. Meer dan ooit, is mij ontspanning, is mij het *dolce far niente*, het *niets doen*, waardoor alleen de voortzetting van het *doen* mogelijk wordt, een verademing, een ademhaling in hooger lucht, boven de sfeer ook van politiek en polemiek, onmisbaar. Welnu! het leven is een damp, en wat er ook gebeure, dit, mijne Landgenooten! weet gij, dat mijn doel niet was een *aftogt*, maar een *veldtogt*; dat gestadige teleurstelling mij niet moedeloos deed zijn; dat ik, in den strijd tegen de wet op het Lager onderwijs, de banier voor geloof en gewetensvrijheid niet losliet; dat ik herleving der sluimerende volkskracht, zelfs te midden der godverzaking, van Gods langmoedigheid te gemoet zag; dat ik, onder velerlei zwakheid en tekortkoming, nooit evenwel, door het strijken der vlag, aan mijne benijdenswaardige taak een onverantwoordelijk verraad gepleegd heb.

II. Is er, tusschen christelijke vrienden, over de schoolwet verdeeld geraakt, *thans nog* verschil?

III. Zou niet ook *van der Brugghen* bondgenoot tegen de wet zijn?

IV. Behoort niet ook het bestrijden van de schoolwet tot onze *Christelijke roeping?* (naar aanleiding van blz. 195 van *Leven en Rigting*, door Chantepie de la Saussaye.)

V. Is niet, ter toetsing van de wet op het Lager onderwijs, ook de wet op *het Middelbaar onderwijs* leerrijk?

VI. Of de Roomsch-katholieken in de schoolwet berusten?

VII. Hoe de *Schoolwet* met de *reglementaire Kerk* in verband is?

's Hage, 28 Julij 1865. GROEN VAN PRINSTERER.

GEDRUKT BIJ DE GEBROEDERS VAN CLEEF.